

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відповід. ред.) (Україна); І. Г. Адамська, канд. іст. наук (відповід. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулis, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротофіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна).
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234-09-71; факс: +38 044 234-69- 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 22.12.16 (протокол № 5)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

1(132)/2017

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor)(Ukraine); Dr. Iryna Adamska (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskyi (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskyi (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	60, Volodymyrska str., of. 349a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234-09-71; fax: +38 044 234-69-80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 5 of 22.12.2016)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239-31-72, +38 044 239-32-22; fax: +38 044 239-31-28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua ; web: http://vpc.univ.kiev.ua

ЗМІСТ

Антонюк Т. Науково-освітня діяльність української діаспори США у виданнях зарубіжної україніки.....	5
Грищенко Т. Президентські вибори 2016 р. в США і американська зовнішньополітична стратегія	9
Казакевич Г. Українські О'Коннори: родина ірландського походження в культурному житті України XIX ст.	15
Кізлова А. Комфортність комунікації навколо Києво-Лаврських святинь (XIX – початок XX ст.)	19
Макаревич А. Вакф в Османській імперії у світлі турецької історіографії	24
Машевський О., Барабой М. Квебекське національне питання в роки Другої світової війни та повоєнний період	28
Патриляк І. "Краще б мене вбили на фронті, ніж так жити...": про що змушували "замовкнути" листи в Радянській Україні (за матеріалами звітів НКДБ / МДБ УРСР про перлюстрацію особистої кореспонденції, грудень 1945 – лютий 1947 рр.)	34
Петасюк О. Феномен "розстріляного відродження" (до 80 роковин розстрілів в урочищі Сандармох)	39
Пількевич А. Реформи Гая Марія в системі політичних та соціально-економічних трансформацій в пізній Римській республіці	43
Пшеничний Т. Український церковний простір у другій половині XVI ст.	45
Сацький П. Фінансове забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів (1950 – 1953 рр.)	50
Сморжевська О. Неоязичництво в Україні: духовні пошуки людини міста	54
Сорока Ю. Насильне переселення українців з Чехословаччини в УРСР у повоєнні роки	59
Щербатюк В., Орищенко Ю. Відображення селянського повстанського руху в Україні 1917 – 1921 рр. в українській дорадянській літературі	62
Юнгер М. Роль угорського самвидаву в активізації опозиційно налаштованої громадськості (1976 – 1988 рр.)	66
Язавіта С. Ілюзія та реальність державності: пошук паралелей між Литовським фронтом активістів та Організацією українських націоналістів	72

РЕЦЕНЗІЇ

Папакін А. Реванш російської історіографії: Канів, 1662 р. [Бабулин І. Б. Каневская битва 16 июля 1662 г. – М.: Фонд "Русские витязи", 2015. – 88 с.]	83
--	----

CONTENTS

Antoniuk T. Representation of the Ukrainian diaspora's scholar and educational practices in the USA in the publications of Ukrainian studies	5
Hryshchenko T. US Presidential Election 2016 and the American Foreign Policy Strategy	9
Kazakevych G. Ukrainian O'Connors: the family of Irish ancestry in the cultural life of the 19 th century Ukraine	15
Kizlova A. Comforting communication near the sacred objects of Kyiv Pechersk Lavra (the 19 th – the early 20 th c.)	19
Makarevych A. A waqf in the Ottoman Empire in the Turkish historiography	24
Mashevskiy O., Baraboi M. The Quebec national question during the World War II and in the postwar period	28
Patryliak I. "I'd preferred to be killed at the front than to live this way...": "silencing" letters in the Soviet Ukraine (based on reports of the USSR's Committee for State Security concerning perustration of the private correspondence in December 1945 – February 1947)	34
Petasyuk O. The Phenomenon of the "Executed Renaissance" (for the 80th year of the commemoration of the victims of the execution in the Sandarmokh forest massif)	39
Pilkevych A. Marian reforms in the political, social and economic transformations of the Late Roman Republic	43
Pshenychnyi P. Ukrainian Church space in the second half of 16th century	45
Satskyi P. Financial support for construction of South-Ukrainian and North-Crimean canals (1950 – 1953)	50
Smorzhevskaya O. The Neopaganism in Ukraine: spiritual quest of a city dweller	54
Soroka Y. Forced resettlement of Ukrainians from Czechoslovakia to Ukrainian SSR in postwar period	59
Shcherbatyuk V., Oryshchenko Yu. Reflection of Ukrainian Peasant Insurrectionary Movement of 1917 – 1921 in Ukrainian pre-Soviet literature	62
Junger M. The role of the Hungarian samizdat in intensifying of opposition-minded public (1976 – 1988)	66
Jazavita S. Illusion and Reality of Statehood: the Search for Parallels between the Lithuanian Activist Front and the Organisation of Ukrainian Nationalists	72

REVIEWS

Papakin A. A Revenge of the Russian historiography: Kaniv 1662 [Rev: Babulin, I. B. (2015) <i>Kaniv Battle of 16 July 1662</i> . Moscow.: Fond "Russkie vitiazi"]	83
--	----

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США У ВИДАННЯХ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНІКИ

Розглянуто питання науково-освітньої діяльності української діаспори у Сполучених Штатах Америки. Висвітлено роль українських науковців діаспори у дослідженні різних аспектів українознавства, що забезпечувало збереження української ідентичності в діаспорі та сприяло формуванню національної ідентичності українців в Україні, їх боротьбі за Українську державу. Українська діаспора США відіграє помітну роль у державотворчих процесах, що відбуваються у незалежній Україні. Сенсом життя українських освітян і науковців в діаспорі стала теоретична і практична науково-освітня діяльність, яка забезпечувала напрацювання критичної маси наукових праць і практичного досвіду організації наукових і освітніх студій, що стало корисним для вивчення і творчого використання в незалежній Україні. Вивчення діяльності українських науково-освітніх центрів в країнах розселення, зокрема в США, є важливим аспектом дослідження світового досвіду українства, ролі діаспори у формуванні Української держави.

Ключові слова: українська діаспора, українські науково-освітні центри в США, співпраця, зарубіжна українка, українознавство.

Українська діаспора в Сполучених Штатах Америки має більш як двохсотлітню історію. Українці в цій країні змогли не лише адаптуватися до нових умов життя і культури, але й створили дієві осередки власної культури, освітньо-наукові центри, які сприяли вирішенню проблеми збереження і розвитку національної ідентичності українців та утвердженню української державності. Українська діаспора в США є найкраще організованою, що дало змогу морально, політично, інформаційно, інтелектуально та матеріально підтримувати українців у рідному краю у боротьбі за Українську державу упродовж XX ст. і на початку XXI ст. Роль діаспори залишається важливою у формуванні українського законодавства, демократизації Української держави, передачі досвіду побудови громадянського суспільства, соціальних ініціатив, у формуванні міжнародного іміджу України.

Питання української діаспори в незалежній Україні досліджували С. Віднянський [2], О. Гомотюк [4, с. 48-53], В. Євтух [16], Б. Лановик [7], І. Недошитко [4, с. 48-53], М. Палієнко [11], В. Трошинський [15] та багато інших науковців. Науковці незалежної України підхопили естафету наукових досліджень діаспори, що стало можливим з проголошенням незалежності України. У їх дослідженнях висвітлюються різні аспекти життя і діяльності українців за межами рідної землі, розкриваються можливості життя окремого народу у вільному світі. Значна частина досліджень висвітлює і науково-освітню діяльність діаспори в США.

Стаття ставить за мету акцентувати увагу на освітньо-науковій діяльності українців у США другої половини XX – початку XXI ст., яка знайшла висвітлення у наукових виданнях зарубіжної україніки, які зберігаються у фондах відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ).

Діяльність української діаспори на сьогоднішній день ще не достатньо вивчена і висвітлена в історичній літературі. Цьому є пояснення, адже в радянські часи дослідники не мали вільного доступу до літератури, яка видавалася в еміграції. Проте дослідження різних аспектів життєдіяльності українців за межами Батьківщини здійснювалося і є важливим напрямом історичної науки, перш за все історії України. Тому в нових умовах, коли дослідникам стали доступні різноманітні джерела, як в Україні, так і за кордоном, важливо ґрунтовно і широко висвітлювати різнобічну діяльність наших співвітчизників за межами рідної землі як інтегральну складову історії України.

Важливим аспектом діяльності українців за межами рідного краю є науково-освітня діяльність, що значною мірою формувала національну ідентичність та науково обґрунтовувала правомірність боротьби українців за власну державу. І в наші дні цей напрям діяльності для українства в Україні і діаспорі залишається надзвичайно актуальним завданням.

Українські переселенці в США намагалися зберегти свою ідентичність та виховати молоде покоління вірне традиціям батьків. В умовах панування іншої культури і мови, необхідно було докладати чимало зусиль для реалізації цих завдань. Перша згадка про українську середню освіту на американському континенті з'явилася у "Пропам'ятній книзі" (1936 р.). Ця книга містила в собі збірник нарисів, літературних творів, ілюстрацій про життя українців у США і була підготовлена до видання Головною управою Українського Народного Союзу (УНС) та редколегією "Свободи". Подвижниками книги були Микола Мурашко, Володимир Малевич, Роман Слободян, Дмитро Галичин, Роман Рев'юк та Лука Мишута. Джерелом книги стали протоколи головного управління УНС, конференцій та загальних зібрань, матеріали газети "Свобода" й інших друкованих видань [10].

З наукових досліджень випливає, що у формуванні української школи в США важливу роль відігравала церква. У першій половині XX ст. українці не надто прагнули підтримувати фінансово свою школу, школи при церквах не відзначалися інноваційністю, а окремі групи церковних та освітніх діячів не завжди могли порозумітися. Існували помітні відмінності між школами при церквах та приватними [14].

Українці в США заснували середні й початкові католицькі парафіяльні школи. У 1950-х роках у США з'явилися окремі статті й розвідки з питань освіти, в основному середньої й початкової. У 1956 р. Наталя Ганна Кзюба дослідила історію українських католицьких парафіяльних шкіл. У праці висвітлюється стан шкільної справи з 1936 р. по 1955 р., аналізується географія розташування цього типу шкіл, соціальний тип учнів, наявність учителів. Авторка наголошує на необхідності покращення стану справ у ставленні українців-емігрантів до освіти власних дітей, наочно ілюструє дані щодо відвідування українськими дітьми української католицької школи в Чикаго. У період з 1936 р. до 1949 р. спостерігалася повільна позитивна динаміка відвідування школи учнями. Проте уже з 1949 р. до 1955 р. позитив-

на динаміка відвідування школи українцями була стрімко наростаючою, порівняно з попереднім періодом [24].

Протягом 1940 – 1950 рр. були опубліковані праці про українські школи в США англійською мовою, що свідчить про їх призначення інформувати американського читача про стан шкільництва українських переселенців [20].

У 1960 – 1970 рр. науковці діаспори активізували дослідження з питань історії, розпочали формування різних суспільних організацій, освітніх та наукових установ, які розгорнули активну діяльність. Це було свідченням завершення адаптації "третьої хвилі" еміграції до США та Канади, яку часто називають "політичною", що складалася з осіб, які переїхали за океан впродовж другої половини 1940-х – 1950-х рр. Саме на цей період припадає створення українських науково-дослідних центрів у Північній Америці. Низка праць цього періоду була присвячена ґрунтовному аналізу окремих аспектів існування діаспори. Такі дослідники, як Ольга Войсенко, Вільям Даркович, Джон Григорович, Осип Назарук, Михайло Марунчак, Мирон Куропась, Мирослав Лупул, аналізували проблеми асиміляції в середовищі молодого покоління української діаспори, взаємодії з органами влади держав поселення та ін.

Зокрема Мирон Куропась в роботі "Історія української еміграції в США" стверджує, що більшість українців Америки успішно інтегрувалася в американське суспільство. Американські українці водночас дотримувалися двох національно-державних традицій – української і американської. Саме через свою відданість американським засадам життя – демократії, свободи і правосуддя для всіх – українці Америки так прагнули до створення української незалежної держави [26; 8; 9].

У 1960-х – 1970-х рр. з'являються нові і відроджуються старі українські наукові організації. З'являються періодичні видання, де публікувалися матеріали про стан української еміграції, процес її організації у наукові інституції. Зокрема такі, як "Записки НТШ" (1948–1970 рр.), "Аннали УВАН" у 12 томах (1951–1972 рр.), "Вісті УВАН". "Аннали" почали виходити з 1951 р. англійською мовою, їх фінансування на початковому етапі забезпечувала Фондація Форда. Публікувалися праці, присвячені питанням освіти й науки українців у Сполучених Штатах. Випуски "Анналів" подавали переклади наукових праць Сергія Єфремова, Михайла Міллера. Окремі випуски були присвячені Михайлові Драгоманову, собору Св. Софії у Києві та іншим темам. Початок виходу журналу позначився критикою з боку інших представників діаспори. Зокрема, негативним був відгук Миколи Чубатого, котрий писав "що ми бавимось в науку, замість того, щоб пробиватися в політику" [20].

Діяльність Української Вільної Академії Наук, зокрема різні організаційні питання, висвітлювалася у періодичному виданні "Вісті УВАН", яке почало виходити з 1970 р.

Наприкінці 1960-х років продовжували виходити й узагальнюючі праці, присвячені історії та життєдіяльності українців на американському континенті. Це, зокрема, монографія Василя Галича "Ukrainian in the United States" ("Українці в Сполучених Штатах"). Професор університету в Чикаго, Іллінойс спрямував свою увагу на такі аспекти життя українців, як історія переселення на Американський континент, вихід з України, адаптація до американського суспільства, робота в сільському господарстві, входження українців до бізнесових та професійних кіл, організація, релігійне питання, преса. Питанням освіти у цій праці присвячувалося зовсім мало уваги, лише згадувалося про вчителів як одну з професій, які змогли здобути собі українці в Америці [25].

На цей період припадає і поява кафедр українознавства у вищих навчальних закладах США. Важливе значення для дослідження початків діяльності кафедр українознавства мають монографічні праці, які обстоюють протилежні позиції з приводу можливості й доцільності створення кафедр при Гарвардському університеті. Зокрема, це монографія історика Омеляна Пріцака "Чому катедри українознавства в Гарварді?" [13].

Науковці обґрунтовують необхідність заснування українознавчих студій у вищих школах США, агітують українців жертвувати в міру своїх можливостей гроші на цю велику і надзвичайно важливу справу. Зокрема, голова Канадського Комітету Фонду кафедр українознавства Гарвардського Університету Петро Яцик вказує на важливість забезпечення професійного і компетентнісного підходу в організації українознавчих студій, необхідність підготовки справді висококваліфікованих молодих наукових кадрів, які "на академічному форумі оборонятимуть ідеали, за які бореться наш народ на рідних землях" [23, с. 5].

О. Пріцак закликав відкривати кафедри українознавчих дисциплін в найпрестижнішому Гарвардському університеті, які б займалися такими дисциплінами, як лінгвістика (з етнографією та фольклором) та історія (з соціологією, археологією, мистецтвом) і де б "постійно вишколювалися фахівці-українознавці, оці лікарі українського інтелектуального життя, які рятуватимуть носіїв української нації від національної хвороби і смерті (асиміляції)". Гарвардський університет, на думку вченого, забезпечував найвищу якість знань з поміж усіх вищих навчальних закладів США. Окрім того, саме в цьому університеті "... колись заперечувалося існування українського народу та його мови як щось окремішнього від московського, а через те й негідного належної уваги" [12, с. 10-11, 14].

О. Пріцак обґрунтовує необхідність доброї бібліотеки, українського наукового інституту, який би займався дослідженнями поряд із кафедрами, закликає українську громаду США зібрати кошти на цю важливу справу. На глибоке переконання О. Пріцака, науковий інститут, включившись у міжнародний процес, забезпечить українській науці найвищий статус, налагодить видавничу справу. "Українська громада Америки з допомогою української громади Канади може ... матеріально забезпечити базу існування Українського Наукового Інституту в Гарвардському Університеті: ровесникові Київської Могильно-Мазепинської Академії" [12, с. 9].

Поширювалися в діаспорі і протилежні думки щодо українознавчих студій. У 1973 р. вийшла друком монографія Дмитра Штогрини "Світла й тіні українських студій у Гарварді". Автор порівнює Гарвард з іншими університетами Америки і робить висновок не на його користь, а також вважає, що кошти, які потрібні на Гарвард і які збирались з української громади, були надто великими й витрати невиправданими. Д. Штогрин висловлює образу від імені "української вільної науки", яку організатори Гарвардських студій, зокрема О. Пріцак, проігнорували. Д. Штогрин детально аналізує розклади кафедр, дисципліни, які викладались, сфери наукових інтересів усіх викладачів, які були запрошені працювати до Гарварду, саму університетську систему [21].

У 1976 р. вийшла з друку збірка "Українці в американському та канадському суспільствах" за редакцією Всеволода В. Ісаєва. Досліджувалися також проблеми етнічної ідентифікації університетських студентів українського походження. Богдан Р. Боцюрків відзначає основні асиміляційні процеси в студентському середовищі. Він окреслює тенденції до асиміляції дітей від етнічно мішаних шлюбів і дітей батьків, які відійшли від гре-

ко-католицької і православної церков більшою мірою, ніж студентами, які були виховані в заселених українцями місцевостях, в родинних, в яких батьки українці і які належали до української церкви. Дослідник виявив також залежність між професією та соціальним статусом батьків та рівнем етнічної української ідентифікації студентів. Всеволод В. Ісаєв у праці "Суспільний стаж, процес асиміляції й етнічна ідентичність українців у Північній Америці" висловлює думку, що навіть втрата української мови частиною діаспорної української молоді не означає втрату української ідентичності [20].

Галина Дуда у дослідженні "Оцінка системи рідних шкіл" (1976 р.) дослідила причини занепаду українських шкіл в США. На основі статистичних даних, авторка констатує, що занепадають ті школи, які мають велику кількість учнів, натомість, продовжують свою роботу ті, які мають більше ста учнів. У праці дається порівняння діяльності українських католицьких та православних церков у галузі шкільної освіти з мережею світської "Рідної Школи" [5; 17, с. 182-199].

Упродовж 1980-х – 1990-х рр. українська діаспора в Америці активно святкувала важливі ювілейні дати: столітній ювілей української діаспори Канади, тисячоліття хрещення Русі, становлення незалежної України. Ці події спричинили появу помітної кількості наукових праць, присвячених історії української діаспори в Північній Америці. Зокрема, вийшли такі праці: "Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні". Т. 1: Р. 1945 – 1951 (Мюнхен, 1985) Володимира Маруняка; "Ukrainian American Roots and Aspirations 1884 – 1954" (Toronto – Buffalo – London, 1991) М. Куропася; "Край, еміграція і міжнародні закуліси" (Манчестер; Мюнхен; Нью-Йорк, 1982) Анатолія Камінського; "Нарис історії Конгресу українців Канади в Торонто" (Канада; Онтаріо; Торонто, 1991) Василя Дідюка. Ці дослідники висвітлювали громадсько-політичне, науково-освітнє та культурне життя західної української діаспори [20].

Ректор Українського Вільного Університету (УВУ) В. Янів у роботі "Нарис співдії НТШ і УВУ в екзилі" подав докладний аналіз діяльності цих установ, особливо з приводу підготовки ювілею хрещення Руси-України [22, с. 179-199].

У 1991 р. українська діаспора США підготувала колективну монографію "The Ukrainian Heritage in America" ("Українська спадщина в Америці"), присвячену головним досягненням представників діаспори в американському суспільстві [27].

Після здобуття Україною незалежності дослідження освіти й науки в американській діаспорі продовжувалися й навіть вийшли на новий рівень. До п'ятдесятиріччя Шкільної Ради при Українському Конгресовому Комітеті Америки (УККА) було видано збірку праць науковців – представників діаспори і вітчизняних, які присвячені розвитку мережі Рідна Школа. Юрій Гаєцький присвятив дослідження історії українського шкільництва від XVI до XX ст. У праці подано аналіз діяльності братських шкіл XV ст., початкової освіти в Гетьманщині, приходських шкіл XIX ст. Висвітлено становлення "Рідної школи" на Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. та її розвиток у міжвоєнний період, а також відкриття у 1949 р. першої рідної школи у Нью-Йорку на еміграції та її подальший розвиток аж до 1990-х рр. XX ст. Цінну інформацію містять статті провідників Рідної Школи в Америці, які у різні часи очолювали Шкільну Раду при УККА [3, с. 32-39].

Доктор Едвард Жарський, голова Шкільної Ради у 1953 – 1954 рр. присвятив свою роботу першому тридцятиріччю Шкільної Ради. Він зазначив, що заснування Шкільної Ради відбувалося на підготовленому ґрунті, маючи на увазі працю католицьких парафіяльних шкіл;

відзначив зв'язок відкриття мережі рідних шкіл із прибуттям великої кількості українців з "таборів Ді-Пі в Європі"; описав структуру й організацію праці шкіл, принцип формування учительських кадрів, функції часопису "Рідна Школа", назвав громадські організації, з якими підтримує контакти Шкільна Рада [6, с. 46-54].

Доктор Євген Федоренко, голова Шкільної Ради з 1983 р., відзначав основні досягнення цієї організації: учительські семінари, які проводились Шкільною Радою, видавничу діяльність. Він наголошував, що у Проєкті програми навчання у школах українознавства робився акцент на інтелектуальному і національному вихованні. А з 1990-х років XX ст. Шкільна Рада розпочала широкомасштабну діяльність з допомогою шкільництва в Україні [18, с. 54-66; 19].

Ювілейне видання "Шкільна Рада" містить також окремі розвідки активних учасників освітнього процесу в США та в інших місцях поселення українців. Зокрема, вчителька українознавства з Австралії Е. Барчинська поділилася своїми враженнями від учительського семінару в США. Вона зазначила спільні та відмінні проблеми українського вчителства в Австралії та Америці. Ф. Любинецька подає у своєму матеріалі короткий історію Рідної Школи, зауважує, що ця, світська українська освіта, виявилась необхідною, незважаючи на наявність "нечисленного цілоденного шкільництва при українських католицьких парафіях" [20].

Нового змісту набуло дослідження наукових інституцій американських українців після здобуття Україною незалежності, особливо у 2000-ні роки. Періодичне видання "Вісті УВАН" поступово перетворилося з журналу для повідомлень про справи у науковому житті на збірки наукових матеріалів, серед яких містяться у тому числі й матеріали біографічного характеру, присвячені окремим науковцям – представникам української діаспори.

У ці роки українці в Америці розпочинають вивчення власної історії – історії науки в українській діаспорі США. Цьому присвятили свої дослідження Олександр Архімович "Матеріали до історії Української Вільної Академії Наук у США", Любомир Винар "Історична секція УВАН", Петро Одарченко та Микола Француженко "Діяльність Вашингтонської Групи Української Вільної Академії Наук у США за 40 років (від 1956 до 1996)", Олександра Біланюк, Рената Голод, Олег Третяк "Літні семінари УВАН у Гантері (Н.Й.) 1974 – 1992", Юрій Чапленко "Початки Винниченківської Комісії УВАН", які носять, переважно описово-історичний характер. Аналіз взаємин між різними науковими організаціями українців у США міститься у роботі Олександра Домбровського "До історії відносин між УВАН, УІТ і НТШ".

Внесок окремих вчених до розвитку української науки в американській діаспорі висвітлюють у своїх працях Андрій Горняткевич "Юрій Володимирович Шевельов як мовознавець", Євген Федоренко "З життєвого шляху Юрія Шевельова", Ася Гумецька "Кілька слів про Любов Артемівну Дражевську", Сергій Білокінь "Володимир Міяковський" [20].

На початку XXI ст., поряд із традиційними для українських науковців в американській діаспорі досліджень з історії, літератури, мовознавства, які робилися на матеріалі "материкової" України, розпочинаються дослідження в галузі історії української діаспори, її наукових, освітніх, культурних закладів. Зокрема, Любомир Винар у 2007 р. пише статтю "Протоколи конференцій дійсних членів УВАН як історичне джерело" [1, с. 226-233].

Крім "Вістей", у 1990-ті рр. XX ст. виходять збірки "125 років Київської української академічної традиції" й "Науковий збірник", які містять наукові розвідки членів Української Вільної Академії Наук в США, присвячені в

тому числі історії УВАН – Марка Антоновича, Ярослава Рудницького, Василя Омеляченка, Юрія Шевельова, Богдана Винара.

На початку XXI ст. з'являються поодинокі аналітичні роботи, присвячені саме розвитку освіти й науки в діаспорі. Звіти НТШ за 2000 – 2008 рр. уже не містять жодного матеріалу українською мовою, що свідчить про послаблення уваги науковців до історії власної етнічної групи. З початку 1990-х рр. наукові дослідження української діаспори в усіх країнах світу, зокрема й в Америці, все більше переносяться до України [4].

Отже, досвід науково-освітньої діяльності української діаспори знайшов своє відображення у дослідженнях зарубіжної українки. Після проголошення незалежності України праці зарубіжної українки стали доступні широким науковому загалу в матеріальній Україні. Їх вивчення дає можливість пізнати теоретичну і практичну спадщину української діаспори в США щодо створення освітньо-наукових осередків як важливої умови збереження і поширення в Україні національної ідентичності та ідеї державотворення. Українські школи, кафедри українознавства, науково-освітні організації, періодичні видання, наукові публікації, конференції, свята й інші важливі починання українців діаспори були дієвим творчим фактором у підтримці і розвитку традиційної української культури, освіти. Зусиллями науковців і освітян творився українознавчий науковий потенціал в країні проживання, надавалася реальна інтелектуальна та інформаційна допомога співвітчизникам в Україні у реалізації великої мети – проголошенні Української держави.

Зусилля українців діаспори США не були марними. Вони забезпечили поширення об'єктивної інформації про історію України, про демократію і громадянське суспільство, утвердили у свідомості українців необхідність боротьби за незалежність і демократичні свободи. З проголошенням незалежності досвід діаспори знадобився для активізації трансформаційних процесів у багатьох сферах життя українського суспільства в Україні, особливо у науково-освітній галузі.

Список використаних джерел

- Винар Л. Діяльність історичної секції УВАН у США / Л. Винар // Вісті УВАН / Ред. О. Домбровський. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 2007. – Т. 4. – С. 226-233.
- Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921 – 1945 рр.) / С.В. Віднянський. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 82 с.
- Гасецький Ю. Українське шкільництво від 16-го до 20-го століття / Ю. Гасецький // Шкільна Рада 1953 – 2003: збірник статей та матеріалів. – Нью-Йорк: [б. в.], 2003. – С. 32-39.
- Гомотюк О. Українська діаспора США у процесах українського державотворення: перспективи дослідження / О. Гомотюк, І. Недошитко // Мандрівець. – 2014. – № 5. – С. 48-53.
- Дуда Г. Оцінка системи рідних шкіл / Г. Дуда // Українці в американському та канадському суспільствах: соціологічний збірник / За ред. В. Ісаїва. – Джерзі Сіті: Вид-во. М. П. Коць, 1976. – С. 182-196.
- Жарський Е. Перше тридцятиліття Шкільної Ради 1953 – 1983 / Е. Жарський // Шкільна Рада 1953 – 2003: збірник статей та матеріалів. – Нью-Йорк: [б. в.], 2003. – С. 46-54.
- Історія української еміграції / Б. Д. Лановик [та ін.]; ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1997. – 520 с.
- Куропась М. Історія української еміграції в Америці: Збереження культурної спадщини / М. Куропась. – Нью-Йорк: Український музей, 1984. – 101 с.
- Куропась С. Спогади з України й 60 років в Америці / С. Куропась. – Нью-Йорк; Париж; Чикаго: [б. в.], 1988. – 575 с.
- Мерфі Н. Джерельна база української діаспори в США: з минулого до сьогодення реалій / Н. Мерфі // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 11. – С. 168-175.
- Палієнко М. Архівні центри української діаспори. Створення, функціонування, доля документальних колекцій / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – 688 с.
- Піцак О. Український науковий інститут Гарвардського університету / О. Піцак // Центр українських студій Гарвардського університету й українці Гарвардського університету. Канадський комітет. – [б. м.], [б. р.]. – 30 с.

- Піцак О. Чому кафедри українознавства в Гарварді? / О. Піцак. – Кембридж, Нью-Йорк: Фонд катедр українознавства, 1973. – 188 с.
- Стеткевич О. Українське шкільництво в Америці / О. Стеткевич // Шкільна Рада 1953 – 2003. Збірник статей та матеріалів. – Нью-Йорк: [б. в.], 2003. – С. 21-32.
- Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трошинський. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
- Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / В. Євтух [та ін.]; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Центр сучасного суспільствознавства. – К.: В-во УАННП "Фенікс", 2003. – 228 с.
- Праці Українського соціологічного інституту / За ред. В. В. Ісаїва. – Джерзі Сіті: Вид-во. М. П. Коць, 1976. – Т. 1. – 360 с.
- Федоренко Є. У 50-тя Шкільної Ради / Є. Федоренко // Шкільна Рада 1953 – 2003 / За ред. Є. Федоренка. – Нью-Йорк: [б. в.], 2003. – С. 54-66.
- Федоренко Є. Шкільна Рада – Україна / Є. Федоренко // Шкільна Рада 1953 – 2003 / за ред. Є. Федоренка. – Нью-Йорк: [б. в.], 2003.
- Цинова М. В. Науково-педагогічна діяльність української діаспори в США в історіографії / М. В. Цинова // Інтелекція і влада. – 2011. – Вип. 22. – С. 199-213.
- Штогрин Д.М. Світла й тіні українських студій у Гарварді / Д. М. Штогрин. – Чикаго: Товариство української студіюючої молоді ім. Миколи Міхновського, 1973. – 81 с.
- Янів В. Нарис співдії НТШ та УВУ в екзилі / В. Янів // Від наукового товариства ім. Т. Шевченка до Українського Вільного Університету. Міжнародна наукова конференція (Пряшів – Свидник, 12-15 червня 1991 р.): матеріали. – К. – Львів – Пряшів – Мюнхен – Париж – Нью-Йорк – Торонто – Сідней: [б. в.]1992. – С. 179-199.
- Яцик П. Слов'янолюбці чи оборонні вей? / П. Яцик // Центр українських студій Гарвардського університету й українці Канади, Фонд катедри українознавства Гарвардського університету. – [б. р.]; [б. м.]. – 30 с.
- Czuba N.A. History of the Ukrainian Catholic Parochial Schools in the United States / N. A. Czuba. – Chicago: De Paul University, 1956. – 60 p.
- Halich W. Ukrainian in the United States / W. Halich. – New York: American Immigration Collection, 1970. – 174 p.
- Kuropas M. The Ukrainians in America / M. Kuropas. – Minneapolis: Lerner Publ. Co., 1972. – 86 p.
- Dushnyck W. The Ukrainian Heritage in America / W. Dushnyck. – New York: Ukrainian Congress Committee, 1991. – 690 p.

References

- VYNAR, L. (2007) Diialnist istorichnoi sektsii UVAN u SSHa. In: O. Dombrowsky (ed.) *Visti UVAN*. Vol. 4. New York: Ukrainska vilna akademiia nauk, pp. 226-233.
- VIDNIANSKYI, S. V. (1994) *Kulturno-osvitnia i naukova diialnist ukrainskoi emihratsii v Chexko-Slovachchyni: Ukrainskyi vilnyi universytet (1921 – 1945 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- HAITSKYI, Yu. (2003) *Ukrainske shkilnytstvo vid 16-ho do 20-ho stolittia*. In: *Shkilna Rada 1953 – 2003: zbirnyk statei ta materialiv*. New York: [s. n.], pp. 32-39.
- HOMOTIUK, O., NEDOSHYTKO, I. (2014) *Ukrainska diaspora SSHa u protsesakh ukrainskoho derzhavotvorennia: perspektivy doslidzhennia*. *Mandrivets*. 5, 48-53.
- DUDA, H. (1997) *Otsinka systemy ridnykh shkil*. In: V. Isaiv (ed.) *Ukrainci v amerykanskomu ta kanadskom suspilstvakh: sotsiolohichni zbirnyk*. Jersey City: Vydavnytstvo M. P. Kots, pp. 182-196.
- ZHARSKYI, E. (2003) *Pershe trydtsiatyllittia Shkilnoi Rady 1953 – 1983*. In: *Shkilna Rada 1953 – 2003: zbirnyk statei ta materialiv*. New York: [s. n.], pp. 46-54.
- LANOVYK, B. D. (1997) *Istoriia ukrainskoi emihratsii*. Kyiv: Vysycha shkola.
- KUROPAS, M. (1984) *Istoriia ukrainskoi emihratsii v Amerytsi: Zberezhennia kulturnoi spadshchyny*. New York: Ukrainskyi muzei.
- KUROPAS, S. (1988) *Sphady z Ukrainy y 60 rokiv v Amerytsi*. New York, Paris; Chicago: [s. n.].
- MERFI, N. (2013) *Dzherelna baza ukrainskoi diaspori v SSHa: z mynuloho do sohodnishnykh realii*. In: *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 11. Mykolaiv: Vydavnytstvo Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. Petra Mohyla, pp. 168-175.
- PALIENKO, M. (2008) *Arkhivni tsentry ukrainskoi diaspori. Stvorennia, funktsionuvannia, doliia dokumentalnykh kolektsii*. Kyiv, Tempora.
- PRITSACK, O. (n.d.) *Ukrainskyi naukovyi instytut Harvardskoho universytetu*. In: *Tsentr ukrainskykh studii Harvardskoho universytetu i ukrainci Harvardskoho universytetu. Kanadskyi komitet*. [s. l.].
- PRITSACK, O. (1973) *Chomu katedry ukrainoznavstva v Harvardi?* Cambridge, New York: Fond katedr ukrainoznavstva.
- STETKEVYCH, O. (2003) *Ukrainske shkilnytstvo v Amerytsi*. In: *Shkilna Rada 1953 – 2003. Zbirnyk statei ta materialiv*. New York: [s. n.], pp. 21-32.
- TROSHCHYNSKYI, V. P. (1994) *Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe*. Kyiv: Intel.
- EVTUKH, V. et al (2003) *Ukrainska diaspora. Sotsiolohichni ta istorichni studii*. Kyiv: Vydavnytstvo UANPP "Feniks".
- ISAIV, V. V. (ed.) (1976) *Pratsi Ukrayinskoho sotsiolohichnoho instytutu*. Vol. 1. Jersey City: Vydavnytstvo M. P. Kots.

18. FEDORENKO, Ye. (2003) U 50-tia Shkilnoi Rady. In: Ye. Fedorenko (ed.) *Shkilna Rada 1953 – 2003*. New York: [s. n.], pp. 54-66.
19. FEDORENKO, Ye. (2003) Shkilna Rada – Ukraina. In: Ye. Fedorenko (ed.) *Shkilna Rada 1953 – 2003*. New York: [s. n.].
20. TSYNOVA, M. V. (2011) Naukovo-pedahohichna diialnist ukrainskoi diaspori v SSHA v istoriohrafii. *Intelihtentsiia i vlada*. 22, 199-213.
21. SHTOHRYN, D. M. (1973) *Svitla y tini ukrainskykh studii u Harvardi*. Chicago. Tovarystvo ukrainskoi studiuiuchoi molodi im. Mykoly Mikhnovskoho.
22. YANIV, V. (1992) Narys spivdiyi NTSh ta UVU v ekzyli. *Proceedings of "Vid Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka do Ukrainskoho Vilnoho Universytetu" international conference, Priashiv – Sydyh, 12-15 June*. Kyiv, Lviv, Priashiv et al: [s. n.], p. 179-199.

23. YATSYK, P. (n.d.) Spovishchaiuchi chy oboronni vezhi? In: *Tsentr ukrainskykh studii Harvardskoho universytetu i ukrainsi Harvardskoho universytetu. Kanadskiy komitet*. [s. l.].
24. CZUBA, N. A. (1956) *History of the Ukrainian Catholic Parochial Schools in the United States*. Chicago: De Paul University.
25. HALICH, W. (1970) *Ukrainian in the United States*. New York: American Immigration Collection.
26. KUROPAS, M. (1972) *The Ukrainians in America*. Minneapolis: Lerner Publ. Co.
27. DUSHNYCK, W. (1991) *The Ukrainian Heritage in America*. New York: Ukrainian Congress Committee.

Надійшла до редколегії 23.11.16

T. Antoniuk, Dr. habil. (History), Head of the Department
The Book Science Institute of Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine

REPRESENTATION OF THE UKRAINIAN DIASPORA'S SCHOLAR AND EDUCATIONAL PRACTICES IN THE USA IN THE PUBLICATIONS OF UKRAINIAN STUDIES

In this paper we explore scholar and educational activities of the Ukrainian Diaspora in the United States. We showcase the role of the Ukrainian Diaspora's researchers in investigation of various aspects of knowledge about Ukraine. Their activities ensured the preservation of Ukrainian identity in the Diaspora and promoted the formation of Ukrainian national identity in Ukraine during the struggle for the Ukrainian independent state. The Ukrainian Diaspora in the USA plays a significant role in state-building processes in the independent Ukraine. Ukrainian educators and scholars had dedicated their lives to theoretical and practical research. Their indefatigable studies influenced a lot independent Ukraine, its science and culture. Studying Ukrainian centers for science and education in emigration, including those United States, is an important part Ukrainian studies in whole as it reveals the peculiarities of international experience of Ukrainians and Diaspora's role in the formation of the Ukrainian independent and sovereign state.

Key words: Ukrainian Diaspora, Ukrainian scientific and educational centers in the USA, cooperation, foreign Ukrainian studies, knowledge.

УДК: 94:327(73)"2016"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.02>

Т. Грищенко, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2016 Р. В США І АМЕРИКАНСЬКА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ

Президентська кампанія 2016 р., зважаючи на притаманний їй ступінь взаємної недовіри і особистості основних кандидатів на посаду, була однією з найбільш незвичайних в американській історії. Однак як Г. Клінтон, так і Д. Трамп спромоглися достатньо чітко сформулювати свої настанови щодо зовнішньополітичної стратегії країни. Незважаючи на поширене переконання в тому, що платформи обох кандидатів, які змагаються за Овальний кабінет, несумісні, вони мали багато спільного у їх стратегічних засадах. Обидва політики рішуче відстоювали активну роль Америки у світі і поділяли переконаність у важливості світових подій для добробуту пересічних американців.

З іншого боку, справді існували відмінності між стратегічними парадигмами обох лідерів. Г. Клінтон репрезентувала світогляд, похідний від зовнішньої політики її чоловіка-президента. Його можна було розглядати як більш активний варіант ліберального глобалізму Б. Обами. Зі свого боку, Д. Трамп сформулював ряд принципів, які сприймалися як новий варіант реалізовуваної довгий час глобальної стратегії США, котру він пристосовував до змін у настроях американців і реалій світу початку XXI ст. Деякі з його закликів виглядали схожими на переопрацьовані старі ідеї, які перебували в американському суспільному обігу ще в міжвоєнні часи. Натомість плани республіканського кандидата містили можливо і не зовсім продумані наміри, які, однак, могли прокласти шлях до однієї з найбільш неординарних і стилістично інноваційних, якщо не сказати екзотичних президентських міжнародних стратегій серед відомих в історії США. Безпосередня реакція на результати виборів з боку З. Бжезінського і Г. Кіссінджера, – двох головних авторитетів країни в ділянці міжнародної стратегії, – підтверджувала припущення про можливість існування відмінностей між передвиборною риторикою Д. Трампа і тим як він буде керувати американською зовнішньою політикою з Білого дому. Однак президентські перегони 2016 р. полишили більше відкритих, ніж з'ясованих питань, коли йдеться про міжнародну стратегію країни. Через це початковий період президентства Д. Трампа мав усі шанси стати часом пролонгованих і нелегких зусиль Америки з проведення її світової стратегії у відповідність з усім складнішим світом.

Ключові слова: зовнішня політика США, міжнародна стратегія, Г. Клінтон, Д. Трамп, З. Бжезінський, Г. Кіссінджер.

Метою цієї статті є з'ясування того якими були міжнародно-стратегічні погляди двох основних кандидатів на посаду президента США під час виборчих перегонів 2016 р. Зважаючи на відсутність ґрунтовних розвідок, присвячених цій проблемі, стаття базується насамперед на документах і джерелах персонального походження.

Президентські вибори 2016 р. в США відбулись за внутрішньоамериканських і міжнародних умов, яким, як виглядало, були притаманні низка вигравших для демократів рис. Економіка країни перебувала в хорошій формі, перед Америкою не стояли зримі серйозні виклики на міжнародній арені, президент Б. Обама залишав Білий дім уникнувши політичних скандалів і маючи високий рівень довіри, американське суспільство демонструвало ознаки поширеності в ньому ліберальних настроїв. Особливо важливими, з огляду на американ-

ські електоральні традиції, були сприятливі для демократів фундаментальні економічні показники. Щорічне зростання ВВП в 2009 – 2016 рр. становило в середньому близько 3 % [13], безробіття на листопад 2016 р. перебувало на рівні 4,6% (7,8 млн. осіб) проти, наприклад, 10 % на жовтень 2009 р. [11]. Проте насправді стан американської економіки та суспільні настрої мали значно більш комплексні характеристики. Коли йшлося про оцінки конкретними громадянами їх добробуту, то актуальності набували інші риси і перспективи національного економічного стану. Так Б. Обама не зміг переломити довголітньої тенденції до відсутності росту купівельної спроможності населення. Якщо, наприклад, в 1964 р. середня погодинна оплата, розрахована в "постійних доларах" 2014 р. для покупців у великих містах становила 19,18 дол., то в 2014 р. вона досягла лише

20,67 дол. [7]. Особливо відчутною ця тенденція була в 2000-х рр. Істотне зменшення безробіття за Б. Обами залишило, однак, не працевлаштованими значні демографічні й професійні групи громадян. Зокрема, помітним було відчутно високе безробіття серед осіб чоловічої статі, які мешкали в мало урбанізованих місцевостях [1]. Нарешті в багатьох частинах країни трудящі, зайняті в реальному секторі економіки, болісно сприйняли аутсорсинг робочих місць внаслідок переміщення компаніями виробничих потужностей в країни з дешевою робочою силою. Так, за даними відомого аналітичного центру лівого спрямування Інституту економічної політики, в період 2001 – 2013 рр. лише до Китаю було виведено 3,2 млн. робочих місць американців [5].

Досягнення адміністрації Б. Обами на міжнародній арені сприймалися суспільством неоднозначно. Хоча більшість американців як ліберально-транснаціоналістських, так і консервативно-реалістських поглядів схвалювали кроки Білого дому, спрямовані на уникнення надто безпосередньої участі Америки у стабілізації "ширшого Близького Сходу", в країні посилювались занепокоєння щодо втрати Сполученими Штатами ролі та іміджу світового лідера. Ці настрої породжували різноманітні події на міжнародній арені – від зухвалої загарбницької політики Росії до епізодів на зразок відмови Б. Обами у зустрічі вищими посадовцями у аеропорту під час його прибуття з історичним візитом до Гавани. Лаконічно і відверто роздратування з цього приводу політико-формулою еліти країни сформулювала колишній держсекретар республіканка К. Райс. Вдавшись до алюзії з хрестоматійним висловлюванням президента Т. Рузвельта "говори м'яко, але тримай велику палицю", вона зазначила у своєму інтерв'ю каналу "Фокс Ньюс" в листопаді 2014 р.: "Ми спостерігаємо, що коли Сполучені Штати відступають на крок і говорять м'яко, то їх ніхто не слухає. Натомість американцям не до вподоби отриманий ними світ, в якому Сполучені Штати глибоко не задіяні і до якого вони глибоко не причетні" [4].

Не менш амбівалентним був і соціально-психологічний та ідейно-політичний стан американського суспільства переддня виборів 2016 р. Ліберальна Америка почувала себе в цей історичний момент як ніколи впевнено, однак, значною частиною електорату демократів ставлення до Б. Обами автоматично не екстраполювалось на Г. Клінтона. За колишньою першою леді, яка вже в 2015 р. почала розглядатись як найімовірніший кандидат своєї партії, тягся довгий хвіст підозр і звинувачень, котрий вона примудрилась істотно збільшити за час свого держсекретарства 2009 – 2013 рр. Водночас у ліберальній Америці поставали опоненти в особі "альтернативних правих", котрі здобували підтримку серед громадян насамперед на позиціонуванні себе як антитези ліберальному Білому дому і вашингтонській бюрократії. Певною мірою стилістично вони нагадували неоконсерваторів переддня переможних для Р. Рейгана виборів 1980 р. Насправді "альтернативні праві" становили собою відмінне явище. Їхній рух (якщо це поняття щодо них застосовуване) відзначався неструктурованістю, зосередженістю на відстоюванні цивілізаційно-расової ідентичності білої Америки, елементами соціального консерватизму, невисоким ступенем уваги до проблем зовнішньої політики. Проте вищеозначені риси не перешкодили їм завоювати увагу багатьох американців, а їх лідеру С. Беннону увійти до кола найближчих радників Д. Трампа.

Отже в 2016 р. на виборчі дільниці мала прийти Америка, яка досить істотно змінилась від початку XXI ст., характеризувалась значним поділом з кардинальних питань суспільного розвитку і не бачила переко-

нливого лідера зразка Ф.Д. Рузвельта чи Р. Рейгана. Ці фактори стали визначальними для перебігу і підсумків президентської кампанії 2016 р. Кампанія Г. Клінтона, котру більшість оглядачів розглядали як найімовірнішого переможця перегонів, спиралась на досвід виборчих штабів переможних походів на Білий дім Б. Клінтона і Б. Обами. Кандидатка демократів, як і її чоловік у 1990-х рр., прагнула дотримуватись позицій "крайнього центризму", хоч і подавала себе як "прогресивного демократа". Водночас вона спрямувала зусилля на максимальне залучення електорату Б. Обами з расово-етнічних меншин. Д. Трамп націлювся на охоплення всіх категорій громадян, невдоволених політикою Вашингтона, насамперед білих представників середнього класу, які мешкали в атлантичних, південних і середньозахідних штатах. З погляду змагання позицій кандидатів кампанія вилась переважно у обмін ними взаємними випадками персонального характеру. Якщо Г. Клінтон наголошувала на відсутності у її республіканського суперника досвіду та "вдачі", необхідних главі держави, то Д. Трамп акцентував увагу на темних сторінках політичного минулого "Злодійки Гілларі". Зрештою приймаючи рішення в день виборів мільйони виборців віддали голоси за Д. Трампа не через глибоке розуміння його платформи (яка мала насправді розмиті обриси), а виходячи з емоційно-протестних міркувань. З огляду на це негативну роль для демократів зіграли надмірні зусилля пропагандистської машини Г. Клінтон, спрямовані на дискредитацію суперника як "расиста, гомофоба, жінконенависника і антисеміта" та скандальний провал соціологічних кампаній у прогнозуванні результатів голосування [12, р.31]. Таким чином Д. Трампу було створено неочікуваний імідж "кістки в горлі" вашингтонського істеблішменту і популістського кандидата за умов, коли він не був ні першим, ні другим.

Незважаючи на перетворення перегонів на політичне шоу невисокого смаку обидва кандидати спромоглися на достатньо посутнє формулювання власних основоположних поглядів на виклики, завдання і засоби забезпечення національних інтересів Америки в світі на перспективу. Свої міркування про стратегічні засади національної зовнішньої політики Г. Клінтон виклала у програмній промові у Сан Дієго 2 липня 2016 р., наголосивши на шести, на її думку, наріжних каменях стосунків Америки зі світом. Перше. Для того, щоб залишатись могутньою і впливовою у світі країна мусить бути "сильною вдома", що вимагало, на думку ораторки, потужних інвестицій у інфраструктуру, освіту, інноваційні технології, подолання нерівності у доходах і руйнування "бар'єрів упередженості й дискримінації". Друге. Америка має зберігати єдність з союзниками, з котрими у неї існує унікальна система зв'язків, вигідна для американців. Третє. Вашингтон мусить послугувуватись всіма "інструментами американської могутності, насамперед дипломатією і допомогою в розвитку інших країн" для того, щоб запобігати проблемам раніше, ніж вони "загрожуватимуть американцям дома". Четверте, слід бути твердими, але мудрими у відносинах з суперниками. "Країни на зразок Росії та Китаю часто діють проти нас, – зазначала кандидатка у президенти. Пекін демпінгує сталеву продукцію на наших ринках, що шкодить американським трудящим. Москва вчинила агресивні військові дії в Україні безпосередньо на порозі НАТО. Мені знайоме протистояння з Росією і Китаєм та багатьма іншими лідерами по світі. Отже я знаю, що ми повинні бути спроможні як відстоювати, коли це необхідно, свою позицію, так і, за можливості, шукати спільну мову", – наголошувала Г. Клінтон [3]. П'яте, необхідно мати реальний план протистояння терористам. Шосте,

Америка мусить залишатись відданою власним цінностям. "Відомо, – зазначала Г. Клінтон, – що нема в світі країни, яка б могла змагатись з нами. Не лише тому, що ми маємо наймогутніше військо, найбільшу, найвитривалішу, найпідприємливішу економіку в світі. А також через те, що американці трудяться напруженіше, мріють масштабніше і, зрештою, не було такого, щоб ми припинили намагання зробити нашу країну і світ кращими" [3].

Д. Трамп в перебігу виборчих перегонів зосереджувався на внутрішньо американських проблемах. Проте 27 квітня 2016 р. на зустрічі, організованій у Вашингтоні Центром за національні інтереси та спонсорованим цією організацією журналом "Нешнл інтерест", він виголосив велику промову, в якій розгорнуто викладались його зовнішньополітичні та міжнародностратегічні погляди. З притаманного йому категоричністю Д. Трамп заявив: "Наша зовнішня політика – це повна і всеосяжна катастрофа. Вона не має жодної візії, мети, спрямованості і стратегії" [15]. На думку промовця, національній зовнішній політиці були притаманні п'ять головних слабкостей: виснаження ресурсної бази через економічне і військове ослаблення країни; ухилення союзників від зобов'язання робити паритетний внесок у спільну безпекову справу; сумніви друзів Америки у її можливостях і бажанні допомагати їм, що серед іншого виявило себе у скасуванні Б. Обамою спільних із Польщею та Чеською Республікою планів протиракетної оборони; втрата суперниками поваги до Сполучених Штатів, що зокрема уможливилось через потурання Б. Обамою Китаю; відсутність чіткого розуміння Вашингтоном національних зовнішньополітичних завдань [15]. Для подолання цих вад Д. Трамп вважав за необхідне сформулювати "нову, раціональну американську зовнішню політику", обґрунтовану кращими умами і підтриману як обома партіями, так і близькими союзниками [15]. Пріоритетними завданнями своєї зовнішньої політики кандидат у президенти вважав припинення поширення радикального ісламу, відбудову американської військової міцності й економіки, перехід до розбудови національної зовнішньої політики на фундаменті національних інтересів. У зв'язку з останніми завданнями Д. Трамп заторкнув відносини з Росією і Китаєм. "Я вірю, – сказав він, – що зменшення напруги і поліпшення відносин з Росією – з позиції сили, – можливе. З погляду здорового глузду цей цикл ворожнечі мусить закінчитись. Дехто каже, що росіяни не демонструватимуть здорового глузду. Я маю намір з'ясувати це. Якщо діла не буде, то Америка швидко покине стіл переговорів" [15]. Говорячи про "ремонт" американських відносин з Китаєм, кандидат у президенти висловив переконання, що ця країна "поважає силу" і "сильна й розумна Америка – це та Америка, яка знайде в Китаї кращого друга" до взаємної вигоди двох держав [15].

Д. Трамп заявляв, що його метою як президента буде виправлення прорахунків попередників і розробка й реалізація зовнішньої політики, якій притаманний стратегічний характер. "Я хотів би, щоб хто-небудь пояснив мені стратегічну зовнішньополітичну візію Обама – Клінтон", – їдко зазначав він, даючи зрозуміти, що сам він не припуститься цієї слабкості опонентів. "Моєю метою, – продовжував він, – є започаткування зовнішньої політики, яка служитиме кільком поколінням" [15]. Завершуючи свій програмний виступ майбутній президент наголосив на тому, що працюватиме з союзниками Америки над "наданням нової енергії" західним цінностям та інституціями. "Замість того, щоб поширювати "універсальні цінності", які поділяються не всіма, – підкреслював оратор, – ми мусимо зрозуміти, що зміцнення і звеличення Західної цивілізації та її звершень зро-

бить більше для позитивних реформ у світі, ніж військові втручання" [15]. На завершення свого виступу Д. Трамп наголосив на тому, що його зовнішня політика буде підпорядкована інтересам трудящих. "Коли йдеться про міжнародну торгівлю, імміграцію, зовнішню політику, – робочі місця, доходи і безпека американського робітника, – завжди будуть моїм першорядним пріоритетом" [15]. Розвиваючи думку про першочерговість для нього американського інтересу, Д. Трамп заявив, що, на його переконання "нація-держава залишається істинним фундаментом щастя і гармонії" і через це він скептично ставиться до міжнародних союзів, котрі обмежують американські інтереси [15]. "Світ найбільш мирний і процвітаючий тоді, коли Америка перебуває у своїй найбільшій силі", – стверджував оратор. Завершуючи промову, він виголосив гасло своєї кампанії, пов'язавши його зі своїм головним зовнішньополітичним закликом: "Ми мусимо зробити Америку знову шанованою. І мусимо зробити Америку знову великою" [15].

Порівняння міжнародно-стратегічних кредо Г. Клінтон і Д. Трампа дозволяє зробити висновок, що їм були притаманні певні спільні риси. Обидва кандидати наголосували на своїй переконаності у тому, що на Америці лежить особлива всесвітня місія лідера і факелоносця свободи. Як демократка, так і республіканець усвідомлювали, що здійснення цього унікального призначення їх країни можливе лише за умови, якщо вона буде підтримувати найкращу форму. І Г. Клінтон і Д. Трамп визнавали потребу для Америки мати в світі надійних союзників та друзів, без яких єдина світова наддержавка не зможе реалізувати свою стратегію. Проте були наочними і відмінності між двома стратегічними концепціями. Від формулювань Г. Клінтон віяло ліберально-транснаціоналістським духом, вона не робила заявки на кардинальний перегляд міжнародної стратегії Б. Обама, а згадані нею двоє принципових опонентів Америка в світі, – Росія і Китай, – розглядались як держави, з якими однаково можливо шукати спільну мову на засадах твердих, але мудрих підходів. Натомість Д. Трамп чітко диференціював Москву і Пекін. Він зайняв жорстку критичну позицію стосовно КНР через її, на його думку, непаритетну торгівлю з США, але дав зрозуміти, що Росія може розраховувати на "новий початок" у відносинах з Америкою. Республіканський кандидат також фактично наголосив на своєму намірі відмовитись від ліберального глобалізму і тотального поширення ліберальних цінностей демократами, зосередившись на консолідації та зміцненні Заходу. Не відмовляючись від багатосторонності як засадничого принципу американської зовнішньої політики, Д. Трамп зазначав, що, на його думку, Америка має зберігати високий ступінь самостійності у відносинах з партнерами. Звертало на себе увагу також те, що майбутній господар Білого дому констатував свою прихильність фундаментальному реалістському постулату про націю-державу як альфу і омегу міжнародних відносин. Таким чином, з погляду міжнародно-теоретичної атрибуції промова Д. Трампа позиціонувала його як носія скоріше традиційної для республіканців реалістської парадигми.

Прикметними були і відмінності стилістичного характеру, притаманні публічним виступам двох лідерів. Г. Клінтон фактично використала головну зовнішньополітичну промову для щільної і часто не релевантної критики Д. Трампа, що явно було не на користь обнародуванню її міжнародних пріоритетів. Д. Трамп навпаки практично не згадував суперницю, а досить вдало намагався продемонструвати те, як його зовнішньополітичні принципи корелюються з обіцянним ним поліпшенням становища трудящої Америки. Риторика

Г. Клінтон була майстернішою з текстуального та ораторського погляду, ніж більш лозунговий і редакційно сирий виступ Д. Трампа. Натомість цікавим було те, що його зовнішньополітична презентація містила низку положень, які черпались з банку ідей американської міжнародно-теоретичної традиції. Так, наприклад, не могло пройти непоміченим те, що заклик політика до відмови від "утопічного" поширення західних цінностей був явно засвоєний його радниками у школі думки С. Гантінгтона, а концепція першості інтересів Америки викликала сильні асоціації з постулатами чільного опонента президента В. Вільсона, лідера "резерваціоністів" Г. Кеббота Лоджа і навіть консервативних ізоляціоністів з "Комітету за Америку понад усе" (America First Committee) переддня другої світової війни. Можливо спірайтери Д. Трампа навіть свідомо прагнули викликати асоціації з цією організацією, коли вже в перших рядках тексту промови вклали в його уста слова: "Америка Насамперед (America First) буде головною і домінуючою темою моєї адміністрації" [15]. Нарешті кількаразове послуговування Д. Трампом терміном "візія", "стратегічна візія" не могло не нагадувати інформованому читачеві про опубліковану в 2012 р. книгу З. Бжезінського "Стратегічна візія. Америка і криза глобальної могутності". Щоправда ідеї, висловлені Д. Трампом у його програмній зовнішньополітичній промові, викликали сумніви в тому чи враховував він найголовнішу пораду патріарха американської міжнародно-стратегічної думки, котрий наполягав на необхідності виконання Америкою "подвійної ролі" в світі: "Вона мусить бути промоутером і гарантом більшої й ширшої єдності Заходу та балансувальником й примирювачем між провідними державами Сходу" [2, р. 185].

Обидві вище аналізовані публічні презентації Г. Клінтон і Д. Трампом власного міжнародно-стратегічного кредо були здійснені ними ще до затвердження їх кандидатур на партійних конвентах. Проте на фінішній прямій президентської кампанії вони вже не вдавались до удокладненого викладу своїх поглядів на міжнародну стратегію. Зокрема в перебігу трьох телевізійних дебатів між ними зовнішня політика заторкувалась фрагментарно і знову ж таки не присутньо, а як тема, яку обидва політики використовували для критики особистісних рис опонента. Так, наприклад, Г. Клінтон під час третіх дебатів 19 жовтня 2016 р. в Університеті Невади у Лас Вегасі атакувала суперника у зв'язку з раніше зробленими ним заявами, в яких В. Путін оцінювався як державний лідер, котрий краще дбає про національні інтереси своєї країни, ніж Б. Обама. Демократка розглядала ці заяви як свідчення непрофесійності її опонента. Контратакуючи Д. Трамп підтвердив своє переконання у тому, що вважає російського керівника сильнішим гравцем на міжнародній арені, ніж лідери демократів. "Я ніколи не зустрічався з Путіним. Він не мій ліпший друг, – неначе виправдовувався Д. Трамп. Але, якщо Сполучені Штати порозуміються з Росією, то це буде непогано. Хочу вам сказати, – звернувся республіканський кандидат до глядацької аудиторії, – що Путін перехитрив її (Г. Клінтон – Т.Г.) і Обаму на кожному кроці" [8]. Таким чином, претенденти на Білий дім підійшли до дня виборів з доволі загальним декларуванням своїх зовнішньополітичних пріоритетів, що викликало особливо багато питань до Д. Трампа через фактичну відсутність у нього попереднього політичного послужного списку. Не допомагало кращому розумінню майбутньої зовнішньої політики післявиборного Білого дому і те, що залишались публічно не представленими можливі кандидатури на чільні посади у кабінетному блоку відомств, відповідальних за національну безпеку.

Ніч з 8 на 9 листопада 2016 р., коли було здійснено підрахунок голосів виборців, принесла одну з найбільших сенсацій у політичній історії Америки. Всупереч прогнозам кращих соціологічних служб, Д. Трамп впевнено переміг Г. Клінтон за кількістю завойованих штатів і місць у колегії виборщиків. Його перемога виглядала ще переконливішою через те, що республіканці за результатами перевиборів до Конгресу здобули більшість в обох його палатах. Підсумки виснажливої і часом неджентльменської кампанії заскочили зненацька зовнішньополітичну експертну спільноту країни, яка вже приготувалась до продовження Г. Клінтон зовнішньополітичного курсу Б. Обами у під коригованому вигляді. Здивування несподіванкою ночі виборів засвідчили зокрема легенди американської міжнародно-стратегічної думки З. Бжезінський і Г. Кіссінджер. В своєму інтерв'ю для "Ньюзмекс" З. Бжезінський відверто розповів: "Я ліг спати будучи переконаним, що вона виграла. Коли я прокинувся о сьомій ранку наступного дня і ввімкнув телевізор, то підскачів як пружина з ліжка. Це ж треба! Я був приголомшений" [6]. В свою чергу Г. Кіссінджер, патріарх республіканської міжнародно-стратегічної традиції, в інтерв'ю для "Атлантик" лаконічно визнав: "Я думав, що Гілларі виграє" [9]. Однак, прикметною спільною рисою реакції обох з них на здобуття Білого дому Д. Трампом була розсудливість, яка відкидала як нервозність оцінок цієї події табором демократів, так і аматорську ейфорію прибічників переможця. Г. Кіссінджер висловив думку, що феномен Д. Трампа був значною мірою "реакцією середнього американця на наступ проти його цінностей з боку інтелектуальної та академічної спільноти". Проте перемога республіканця дала можливість зробити сув'язними американську зовнішню політику і внутрішньонаціональну ситуацію, якій був притаманний розрив між громадським та елітарним сприйняттям зовнішньої політики країни [9]. Зі свого боку З. Бжезінський давав зрозуміти, що успіх Д. Трампа став наслідком широкого невдоволення американців своїм соціально-економічним становищем, зокрема поширеного серед них переконання про існування в країні образливої "нерівності у доходах" [5]. Г. Кіссінджер, котрий ще незадовго до виборів закидав Д. Трампу відсутність цілісного міжнародного світогляду, тепер наголошував на необхідності новому очільнику держави в перші місяці каденції визначитись зі стратегічними пріоритетами давши відповідь на три головних питання: якими для Америки є найголовніші міжнародні проблеми, котрі вона за необхідності може розв'язати самотужки, якими є загальносвітові проблеми, котрим вона може дати раду лише за допомоги союзників і котрих проблем країна має відцуратись [9]. Обидва міжнародно-стратегічні авторитети досить спокійно реагували на поширені в США і у світі побоювання щодо можливої невиваженості курсу новообраного президента щодо путінської Росії. Так відповідаючи на питання німецької газети "Ді Цайт", в якому журналісти цікавились ймовірністю набуття російсько-американськими відносинами "більш дружнього характеру", Г. Кіссінджер сухо зазначив, що він не любить говорити про зовнішню політику "з погляду психіатрії" й висловив переконання, що в ній "дружба не грає жодної ролі" і всі діють відповідно до власних національних інтересів. Разом із тим він не відкинув того, що егоцентризм і емоційно-психологічні риси Д. Трампа можуть завадити йому у визначенні національного інтересу, зробивши його міжнародним гравцем принципово нового типу, зосередженим насамперед на встановленні особистих стосунків з лідерами інших держав. Г. Кіссінджер, однак, був переконаний, що така модель поведінки породила б

для нового президента "величезні труднощі" [10]. Ще більш несподіваною була спокійна розважливості З. Бжезінського, продемонстрована ним у зв'язку з обговоренням перспектив російської політики Д. Трампа. Як виглядало давнього і безкомпромісного критика експансіонізму Кремля не бентежили очікувані намагання нового господаря Білого дому зробити кроки назустріч В. Путіну з метою істотного зближення Москви і Вашингтона. З. Бжезінський навіть вбачав у цьому можливість допомогти Росії, котра "вже більше не була комуністичною державою", стати "значущим членом глобальної спільноти" і навіть увійти до світового тріумвірату поряд із США та КНР. Він, однак, зауважував, що такі зусилля слід здійснювати "спокійно, відкрито, зі знанням того, що на кону", хоч вони і можуть коштувати Білому дому "удару-відповіді". [5] Своє ставлення до міжнародно-стратегічної підготовки Д. Трампа З. Бжезінський лаконічно сформулював у записі на своїй сторінці у соціальній мережі Твіттер 11 січня 2017 р.: "Зрозуміло, що Трамп здібний тактик, але чи є він стратегом? Час покаже це, а також те якою буде ціна цієї стратегії" [17].

Таким чином, аналіз президентської кампанії 2016 р. в США дозволяє зробити висновок, що вона не лише увійшла в історію як найбільш незвичайна з огляду на її перебіг і підсумки, але і через своєрідність зробленого нею внеску в історію американської міжнародно-стратегічної традиції. За міжнародних обставин, притаманною рисою яких була позиція Америки як єдиної у світі наддержави, значна частина американського суспільства продемонструвала схильність до інтравертної модифікації світової ролі країни, що знайшло своє відображення і вдале використання в начерку міжнародної стратегії, представленому виборцям Д. Трампом. В новітній американській історії схожими були соціально-психологічні обставини президентських виборів 1920-х рр., за підсумками яких до влади приходили президенти з ізоляціоністськими поглядами (котрі, однак, не тягли за собою цілком ізоляціоністської зовнішньої політики). Разом із тим компаративний аналіз міжнародностратегічних кредо двох головних кандидатів у президенти на виборах 2016 р. дозволяє зробити висновок, що між ними не існувало справді глибинних розбіжностей, які, наприклад, мали місце між світоглядами президента В. Вільсона і його головного опонента сенатора Г. Кебота Лоджа в 1918-20 рр. Скоріше йшлося про рішення Д. Трампа і його впливових прибічників змінити тактичну схему американської зовнішньої політики як це, наприклад, робив Р. Ніксон в перебігу кампанії 1968 р. Нарешті Д. Трамп успішно позиціонував себе як національний лідер і міжнародний стратег нового ґатунку. Його постмодерністський, стилістично популістичний і часом імпровізаційний стиль кампанії дозволив йому не лише здобути перемогу, але і переконати виборців у тому, що він репрезентує дієву альтернативу двопартійно-консенсусній зовнішній політиці американського істеблішменту. З огляду на це Д. Трамп нагадував Р. Рейгана часу кампанії 1980 р., хоча останній таки більшою мірою залишався у річищі традиційної політичної стилістики. На заключному відрізку виборчих перегонів і у проміжку між днем виборів та інавгурацією їх переможця почастишали свідчення того, що публічно-медійна персона нового президента і особистість, яка приховується за нею, характеризуються відмінними рисами: публічний різкий егоцентризм в конфіденційному спілкуванні змінювався на ділову і шанобливу розважливості. Ця обставина, а також характер добору Д. Трампом керівників в системі установ, відповідальних за національну безпеку, дозволили зробити припущення, що з 2017 р. Білий дім справді обере нову на-

ступальну міжнародну стратегію. На противагу "діянням недіянням" і делегуванню відповідальності союзникам, притаманних Б. Обамі, мусив прийти комплекс прагматичних підходів, ґрунтованих на "егоїстичному глобалізмі" та ретельному визначенні конкретної вигоди, яку Америка одержить у короткотерміновій чи середньотерміновій перспективі за свою світову безпекову функцію.

Особливу увагу у зв'язку з цим привернули сенатські слухання з приводу затвердження кандидатури Р. Тіллersonа на посаду державного секретаря. Кандидат засвідчив свій головний намір: відновити лідерство Америки у світі. Говорячи про складність викликів світової політики і потребу реагування на них він зазначив: "Моя відповідь проста. Щоб досягнути стабільності, яка становить собою підмурівок миру і безпеки в ХХІ столітті, американське лідерство мусить бути не просто відновлене, а відстояне" [16]. Коментуючи перебіг слухань американські оглядачі зауважили, що як у своїй доповіді перед сенаторами, так і відповідаючи на їх питання Р. Тіллerson був помітно виразнішим у своїй критиці Кремля, ніж новообраний президент під час виборчих перегонів. Це давало підстави з більшою впевненістю припускати, що нова адміністрація у відносинах з Москвою займе принциповішу позицію, ніж очікувалось в перебігу виборчої кампанії [14].

Натомість сам Д. Трамп мав шанс перетворитись на міжнародного стратега нового зразка, типологічними рисами якого могли стати публічне формулювання стратегічних орієнтирів у адаптованій до сприйняття "мовчазним американцем" формі і неухильне переслідування стратегічної мети аналогічно до того як це роблять експансійні бізнес-імперії. Проте реалізація такої перспективи залежала від складної множини міжнародних і внутрішньоамериканських чинників. З'ясування особливостей перебігу процесу розвитку та перевірки на дієвість міжнародно-стратегічної концепції президента Д. Трампа є важливим і комплексним завданням для американістики.

Список використаних джерел

1. Berube A. America's male employment crisis is both urban and rural [Електронний ресурс] / A. Berube // Brookings Institution Report. – 2016. – December 5. – Режим доступу: <https://www.brookings.edu/research/americas-male-employment-crisis-is-both-urban-and-rural/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.12.2016.
2. Brzezinski Z. Strategic Vision. America and the Crisis of Global Power / Z. Brzezinski. – New York: Basic Books, 2012. – VIII, 208 p.
3. Clinton H. Remarks on national security and choosing a Commander in-Chief [Електронний ресурс] / H. Clinton // Hillaryclinton.com. – 2016. – June 2. – Режим доступу: <https://www.hillaryclinton.com/speeches/remarks-national-security-and-choosing-commander-chief/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.12.2016.
4. Condi Rice: The World Isn't Listening to Us Anymore [Електронний ресурс] // Fox News. Insider. – 2014. – November 10. – Режим доступу: <http://insider.foxnews.com/2014/11/10/condi-rice-world-isnt-listening-us-anymore>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 25.11.16.
5. Economic Policy Institute Briefing Paper #385. China Trade, Outsourcing and Jobs [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fas.org/srg/crs/misc/RL32292.pdf>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.12.2016.
6. Fitzgerald S. Zbigniew Brzezinski: Trump's Russia Outreach Important for the Future [Електронний ресурс] / S. Fitzgerald // Newsmax. – 2016. – November 23. – Режим доступу: <http://www.newsmax.com/Newsfront/zbigniew-brzezinski-trump-russia-outreach/2016/11/23/id/760349/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 14.12.2016.
7. Desilver D. For most workers, real wages have barely budged for decades [Електронний ресурс] / D. Desilver // Facttank. News in the numbers. – 2014. – October 9. – Режим доступу: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/10/09/for-most-workers-real-wages-have-barely-budged-for-decades/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.12.2016.
8. Politico Staff. Full transcript: Third 2016 presidential debate [Електронний ресурс] // Politico. – 2016. – 20 October. – Режим доступу: <http://www.politico.com/story/2016/10/full-transcript-third-2016-presidential-debate-230063>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 14.12.2016.
9. Goldberg G. The Lessons of Henry Kissinger [Електронний ресурс] / G. Goldberg // The Atlantic. – 2016. – December. – Режим доступу:

- <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/12/the-lessons-of-henry-kissinger/505868/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.01.2017.
10. Berber B. Henry Kissinger: "Trump muss sich erst mal informieren" [Електронний ресурс] / B. Berber, A. Coen // Zeit Online. – 2016. – November 23. – Режим доступу: <http://www.zeit.de/politik/ausland/2016-11/henry-kissinger-interview-donald-trump-demokratie-usa-angst/komplettansicht>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 14.12.2016.
11. Labor Force Statistics from the Current Population Survey [Електронний ресурс] // United States Department of Labor. – Режим доступу: <http://data.bls.gov/timeseries/LNS14000000>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.12.2016.
12. Luntz F. What the Polls Refused to Tell Us / F. Luntz // Time. – 2016. – November 21. – P. 31.
13. National Income and Product Accounts. Gross Domestic Product: Third Quarter 2016 (Second Estimate) Corporate Profits: Third Quarter 2016 (Preliminary Estimate) [Електронний ресурс] // Bureau of Economic Analysis. U.S. Department of Commerce. – Режим доступу: http://www.bea.gov/newsreleases/national/gdp/2016/gdp3q16_2nd.htm. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.12.2016.
14. Sanger D. In Rocky Hearing, Rex Tillerson Tries to Separate From Trump [Електронний ресурс] / D. Sanger, M. Flegenheimer // The New York Times. – 2017. – January 11. – Режим доступу: https://www.nytimes.com/2017/01/11/us/rex-tillerson-confirmation-hearings.html?_r=0. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.01.2017.
15. Donald J. Trump Foreign Policy Speech [Електронний ресурс] // Trump. Make America Great Again. – 2016. – April 27. – Режим доступу: <https://www.donaldjtrump.com/press-releases/donald-j.-trump-foreign-policy-speech>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.12.2016.
16. Secretary of State Designate Rex Tillerson Senate Confirmation Hearing Opening Statement. January 11, 2017 [Електронний ресурс] // United States Senate Committee on Foreign Relations. – Режим доступу: http://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/011117_Tillerson_Opening_Statement.pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.01.2017.
17. Zbigniew Brzezinski tweets. January 11, 2017 [Електронний ресурс]. // Twitter. – Режим доступу: <https://mobile.twitter.com/zbign>.

References

1. BERUBE, A. (2016) America's male employment crisis is both urban and rural. *Brookings Institution Report*. [Online], December 5. Available from: <https://www.brookings.edu/research/americas-male-employment-crisis-is-both-urban-and-rural/>. [Accessed: 6 December 2016].
2. BRZEZINSKI, Z. (2012) *Strategic Vision. America and the Crisis of Global Power*. New York: Basic Books.
3. CLINTON, H. (2016) Remarks on national security and choosing a Commander in-Chief. *HillaryClinton.com*. [Online], June 2. Available from: <https://www.hillaryclinton.com/speeches/remarks-national-security-and-choosing-commander-in-chief/>. [Accessed: 3 December 2016].
4. Condi Rice: The World Isn't Listening to Us Anymore (2014). *Fox News. Insider*. [Online], November 10. Available from: <http://insider.foxnews.com/2014/11/10/condi-rice-world-isnt-listening-us-anymore>. [Accessed: 25 November 2016].

5. Economic Policy Institute Briefing Paper #385. China Trade, Outsourcing and Jobs. Available from: <https://fas.org/spp/crs/misc/RL32292.pdf>. [Accessed: 6 December 2016].
6. FITZGERALD, S. (2016) Zbigniew Brzezinski: Trump's Russia Outreach Important for the Future. *Newsmax*. [Online], November 23. Available from: <http://www.newsmax.com/Newsfront/zbigniew-brzezinski-trump-russia-outreach/2016/11/23/id/760349/>. [Accessed: 14 December 2016].
7. DESILVER, D. (2014) For most workers, real wages have barely budged for decades. *Facttank. News in the numbers*. [Online], October 9. Available from: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/10/09/for-most-workers-real-wages-have-barely-budged-for-decades/>. [Accessed: 06 December 2016].
8. POLITICO STAFF (2016) Full transcript: Third 2016 presidential debate. *Politico*. [Online], October 20. Available from: <http://www.politico.com/story/2016/10/full-transcript-third-2016-presidential-debate-230063>. [Accessed: 14 December 2016].
9. GOLDBERG, G. (2016) The Lessons of Henry Kissinger. *The Atlantic*. [Online], December. Available from: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/12/the-lessons-of-henry-kissinger/505868/>. [Accessed: 12 January 2017].
10. BERBER, B., COEN, A. (2016) Henry Kissinger: "Trump muss sich erst mal informieren". *Zeit Online*. [Online], November 23. Available from: <http://www.zeit.de/politik/ausland/2016-11/henry-kissinger-interview-donald-trump-demokratie-usa-angst/komplettansicht>. [Accessed: 14 December 2016].
11. Labor Force Statistics from the Current Population Survey. *United States Department of Labor*. [Online]. Available from: <http://data.bls.gov/timeseries/LNS14000000>. [Accessed: 06 December 2016].
12. LUNTZ, F. (2016) What the Polls Refused to Tell Us. *Time*. November 21, p. 31.
13. National Income and Product Accounts. Gross Domestic Product: Third Quarter 2016 (Second Estimate) Corporate Profits: Third Quarter 2016 (Preliminary Estimate). *Bureau of Economic Analysis. U.S. Department of Commerce*. [Online]. Available from: http://www.bea.gov/newsreleases/national/gdp/2016/gdp3q16_2nd.htm. [Accessed 06 December 2016].
14. SANGER, D., FLEGENHEIMER, M. (2017) In Rocky Hearing, Rex Tillerson Tries to Separate from Trump. *The New York Times*. [Online], January 11. Available from: https://www.nytimes.com/2017/01/11/us/rex-tillerson-confirmation-hearings.html?_r=0. [Accessed: 12 January 2017].
15. DONALD, J. (2016) Trump Foreign Policy Speech. *Trump. Make America Great Again*. [Online], April 27. Available from: <https://www.donaldjtrump.com/press-releases/donald-j.-trump-foreign-policy-speech>. [Accessed: 28 December 2016].
16. Secretary of State Designate Rex Tillerson Senate Confirmation Hearing Opening Statement (2017). *United States Senate Committee on Foreign Relations*. [Online], January 11. Available from: http://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/011117_Tillerson_Opening_Statement.pdf. [Accessed: 12 January 2017].
17. Zbigniew Brzezinski tweets (2017). *Twitter*. [Online], January 11. Available from: <https://mobile.twitter.com/zbign>. [Accessed: 15 January 2017].

Надійшла до редколегії 23.11.16

T. Hryshchenko, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

US PRESIDENTIAL ELECTION 2016 AND THE AMERICAN FOREIGN POLICY STRATEGY

Presidential campaign 2016, given its degree of mutual mistrust and major candidates' profiles, was among the most unusual in the American history. However both H. Clinton and D. Trump managed to formulate quite lucidly their approaches to the national foreign policy strategy. Despite widely spread belief in incompatibility of the platforms of the two leaders competing for the Oval Office, they had a lot of common in their strategic perspectives. Both vehemently argued in favor of America's active world role and shared opinion about the importance of global developments for the wellbeing of common Americans. On the other hand real differences between the strategic paradigms of the two leaders did have place. H. Clinton represented the worldview rooted mainly in her husband's presidential foreign policy, it could be categorized as more proactive version of B. Obama's liberal globalism. On his part D. Trump put forward set of messages that appeared to be a new version of the long standing US global strategy made adaptable to the changed American public moods and the realities of the early 21st century world. Some of his messages sounded like remake of old themes harking back to the times between two World Wars. Yet not clear enough Republican candidate's blueprint contained ideas which could lead to one of the most unconventional and stylistically innovative, if not exotic, presidential international strategies ever known in the American history. Immediate reaction to the election results from Z. Brzezinski and H. Kissinger – two major national authorities in the field of international strategy – supported the presumption about the expectable differences between D. Trump's electoral rhetoric and his steering of the American foreign policy from the White House. However presidential race 2016 left more questions open than answered when the forthcoming national international strategy is concerned. Thus the initial period of D. Trump presidency had all chances to become the time of prolonged and uneasy efforts of America to make its world strategy compatible with the increasingly complex world.

Key words: US foreign policy, international strategy, H. Clinton, D. Trump, Z. Brzezinski, H. Kissinger.

УДК 94(477) "18+19"+929.5 О'Коннор
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.03>

Г. Казакевич, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УКРАЇНСЬКІ О'КОННОРИ: РОДИНА ІРЛАНДСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ХІХ СТ.

Статтю присвячено родині О'Коннор, окремі представники якої відіграли непересічну роль у громадському та культурному житті України ХІХ ст. Засновник родини Олександр О'Коннор виїхав з Ірландії наприкінці ХVІІІ ст. Автор припускає, що він був професійним військовим, який внаслідок Ірландського повстання 1798 р. був вимушений емігрувати. Після кількох років перебування у Франції, де Олександр О'Коннор змінив прізвище на де Коннор, він разом зі старшим сином Віктором переїхав до Росії, прийняв російське підданство й вступив на військову службу. У ролі командира кавалерійського полку, полковник Олександр Іванович Де-Коннор взяв участь у війнах з Наполеоном. Він одружився з Анастасією Стороженко й оселився в її маєтку на Полтавщині. Троє його синів (Віктор, Олександр та Валеріан) також обрали військову кар'єру, а після звільнення з російської армії осіли на Чернігівщині, Полтавщині та Харківщині відповідно. Серед їхніх нащадків найбільш помітний слід в історії залишили доньки Олександра Де-Коннора мол. – Ольга та Валерія, а також Валеріан Де-Коннор мол. Ольга О'Коннор, дружина видатного композитора й громадського діяча Миколи Лисенка, як професійна оперна співачка, стояла біля витоків української національної опери. Її молодша сестра Валерія була письменницею та громадсько-політичною діячкою, яка у 1917 р. увійшла до уряду УНР. Валеріан Де-Коннор мол. відомий своїми науковими працями та перекладами у галузі кінології.

Ключові слова: історія України, Ірландія, ХІХ століття, О'Коннор, ірландське походження, Наполеонівські війни, український національний рух.

У спогадах діячів української культури ХІХ – початку ХХ ст. неодноразово згадується родина з незвичним для України ірландським прізвищем О'Коннор. Вона відома насамперед завдяки двом її представникам – Ользі Олександрівні О'Коннор, оперній співачці й дружині композитора Миколи Лисенка, а також її сестрі – Валерії О'Коннор-Вілінській, письменниці й громадсько-політичній діячці доби української революції 1917 – 1921 рр. Проте навіть цим важливим для історії українського мистецтва постатям присвячено мізерну кількість наукових публікацій [3, с. 138-140; 15], не кажучи вже про інших членів родини О'Коннор, життєвий шлях яких тією чи іншою мірою ілюструє історичну долю української суспільної еліти ХІХ ст. Метою цієї розвідки є реконструкція родоводу родини О'Коннор, з'ясування суперечливих сторінок біографій окремих її представників, а також накреслення перспективних шляхів подальших досліджень у цьому напрямку. Її слід вважати попереднім повідомленням, адже матеріали Російського державного історичного архіву (РДІА) та Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА), які містять формулярні списки окремих членів родини О'Коннор, документи щодо присвоєння їм дворянства тощо, на момент публікації були недоступні автору. З огляду на це, деякі висвітлені у розвідці міркування й припущення вимагають подальшої верифікації, а сама тема – подальшого дослідження.

Про родоначальника українських О'Коннорів полковника Олександра Івановича О'Коннора відомо небагато. Точну дату й місце його народження, так само як і причини, що змусили Олександра О'Коннора залишити Ірландію встановити поки що не вдалося. Рід О'Коннор (ірл. О Conchobhair) належить до найдавніших аристократичних родів ірландської області Коннахт, де він бере початок від короля Конхобара (пом. 971 р.). До цієї родини належали два останні верховні королі Ірландії – Турло О'Коннор (1088 – 1156) та Родерік О'Коннор (1116 – 1196). Проте, наприкінці ХVІІІ ст. прізвище О'Коннор вже належало до найбільш розповсюджених серед ірландців, тому встановити походження Олександра О'Коннора наразі видається неможливим.

Обставини еміграції О. І. О'Коннора до Російської імперії наводить у своїх спогадах Олена Пчілка, яка була близько знайома з онукою засновника родини Ольгою Олександрівною. За її словами, "перший Деконор, що оселився на Україні був О'Коннор, виходець з

Ірландії; коли оселився він перш у Франції, то стали його звати де-Коннор; під час наполеонівських війн доля занесла його в Росію на Україну; тут він одружився з українкою, дочкою поміщика полтавського Стороженка; пізніше шлюби, теж мішані, життя на Україні серед оточення місцевого стирали колишню чужу подобу, обукраїнювали родину Деконорів" [6, с. 106]. Зміна прізвища Олександром О'Коннором призвела до певної плутанини, адже у документах з'явилася ціла низка варіантів його написання: Деканор, Деконор, де-Коннор, Де-Конор та ін. Офіційні документи члени родини підписували здебільшого франкофонною формою прізвища, хоча пам'ять про ірландське коріння в родині зберігалася. Друзі та знайомі членів родини (зокрема, Афанасій Фет, Степан Ерастов) згадують саме ірландську форму прізвища О'Коннор. Зрештою, вже на початку ХХ ст. представниця третього покоління родини письменниця й громадська діячка доби УНР Валерія Олександрівна О'Коннор-Вілінська офіційно повернула первинну орфографію прізвища. Не виключено, що за зміною прізвища Олександр О'Коннор хотів приховати якісь обставини свого попереднього життя. Принаймні, інші вихідці з Ірландії прагнули зберегти традиційне написання прізвища, як, наприклад, генерал Корнелій О'Рурк, який переїхав до Росії за часів Катерини ІІ.

На російській службі підполковник Олександр Іванович Деканор вперше згадується у липні 1802 року серед офіцерів Стародубського драгунського полку. Невдовзі він фігурує вже як командир Кінбурнського драгунського полку (з 10.02.1803 по 10.12.1803) [13]. Той факт, що одразу після появи в Росії Олександр О'Коннор отримує один із вищих офіцерських чинів й вже через рік стає командиром кавалерійського полку, дозволяє вбачати у його особі професійного військового. Його виїзд на рубежі ХVІІІ – ХІХ ст. з-під юрисдикції Лондона навряд чи був випадковим. У 1798 році Ірландію охопило найбільш масштабне у новій історії країни повстання проти іноземного володарювання, яке було інспіроване Французькою революцією та проходило під ліберально-демократичними гаслами. Франція надавала повстанним політичну підтримку, хоча її спроба відрядити до Ірландії експедиційний корпус завершилася провалом. Жорстоке придушене повстання британськими військами викликало хвилю еміграції з Ірландії. Отже, саме певний стосунок до подій 1798 року виглядає найбільш

вірогідною причиною переселення професійного військового Олександра О'Коннора спочатку до Франції, а згодом до Росії.

Деякі сучасні автори, посилаючись на спогади О. Стороженка, зазначають, що у російській армії ірландець отримав прізвище "шалений полковник Деконнор", відзначився у Бородинській битві, а потім осів на Полтавщині [15, с. 81-82; 5, с. XVII, прим. 98]. Знайти цю інформацію у першоджерелах авторові не вдалося. Натомість нині можна зі впевненістю стверджувати, що О. О'Коннор став полтавським поміщиком ще до кампанії 1812 року, а під час неї участі у Бородинській битві не брав. Його участь у війні 1812 року була пов'язана з українськими козацькими полками.

Як відомо, після вторгнення Наполеона до Росії у різних регіонах імперії розпочалося формування дворянського ополчення та інших територіальних формувань. Зокрема, в Україні було створено 15 козацьких полків – 9 у Полтавській та 6 у Чернігівській губерніях. Командиром 8-го козацького полку, сформованого у м. Срібне Прилуцького повіту з мешканців роменського та прилуцького повітів (загалом 1100 козаків) було призначено полковника О'Коннора [12, с. 12]. 1 жовтня 1812 року О'Коннор повідомив командування про намір наступного дня виступити з м. Мглин на з'єднання з головними силами армії. У листопаді того ж року полк вперше взяв участь у бойових діях на теренах Могилівської губернії, а згодом, у складі корпусу генерал-лейтенанта С. Л. Радта, здійснював облогу фортеці Замость. За успішні дії під час цієї облоги, полковника О'Коннора було нагороджено орденом Св. Анни 2 класу. Після капітуляції гарнізону Замостя 10 листопада 1813 року полк О'Коннора здійснював конвоювання полонених, а завершив він свій бойовий шлях у складі 6-го корпусу генерал-лейтенанта Ермолова [9, с. 454].

Як складалася доля полковника О'Коннора після наполеонівських війн не зовсім зрозуміло. Відомо, що з 17.08.1817 по 22.11.1817 він служив командиром 2-го Бузького уланського полку, а з 22.11.1817 по 01.01.1819 – командиром 4-го Бузького уланського полку [13]. Р. Скорульська, яка досліджувала біографію Ольги О'Коннор, люб'язно повідомила автору цієї статті, що в РДІА у Санкт-Петербурзі можуть зберігатися документальні підтвердження того, що Олександр О'Коннор виявився замішаним у певний родинний скандал, який поставив хрест на його репутації. Полковнику нібито було наказано залишити Росію упродовж 48 годин, а його портрет зняли з Галереї героїв війни 1812 року. Останнє виглядає сумнівним, адже у згаданій галереї Зимового палацу експонувалися виключно портрети представників російського генералітету, тоді як О. І. О'Коннор дослужився лише до полковника, а його військові здобутки під час кампанії 1812-1813 рр. були надто скромними. Так чи інакше, відомо, що у 1829 році О. І. О'Коннор все ще перебував у Росії, займаючи посаду "начальника Черкаських лісів та управління форстмейстерської частиною" [14].

В літературі згадується двоє нащадків Олександра О'Коннора – сини Віктор та Олександр. Віктор Олександрович О'Коннор (нар. 1800) фігурує як підданий Великої Британії, який згодом прийняв російське підданство. Г. Мілорадович зазначає, що він розпочав службу у полтавському козацькому полку, згодом служив у лейб-гвардії кінно-егерському полку, а з 1845 року був управляючим Чернігівської земської стайні. У 1858 році йому було присвоєне звання полковника, а у відставку Віктор Олександрович вийшов у чині генерал-майора. Одру-

жений з Ідилією Вікентіївною Крижанівською, нащадків він не залишив [8, с. 135].

Олександр Олександрович О'Коннор (бл. 1813 – бл. 1885) так само обрав кар'єру кавалерійського офіцера. Живий та докладний психологічний портрет цієї людини залишив у своїх спогадах російський поет Афанасій Фет, який у 1845 – 1848 рр. служив під командуванням Олександра О'Коннора в Кірасирському Військового ордену полку, розквартированому в кількох населених пунктах Олександрійського повіту Херсонської губернії. Фет характеризував командира 3 ескадрону ротмістра О'Коннора як вправного військового, підрозділ якого був одним з найкращих у полку. Він дуже тепло відгукувався про Олександра Олександровича, якого жартома називав "охохлячившимся ірландцем" [16, с. 404]. За словами поета, Олександр О'Коннор мав гарне почуття гумору, захоплювався мисливством (його собаки вважалися найкращими у полку), малюванням та музикою; особливо шанував українську народну пісню [16, с. 409-414]. Про цю його пристрасть згадує й донька Ольга, яка у листі до Миколи Лисенка описувала як батько щовечора просив її співати українських пісень [2, арк. 2 зв.].

Олександр О'Коннор був одружений з Анастасією Миколаївною Лисенко – двоюрідною сестрою Віталія Романовича Лисенка, батька відомого українського композитора, з яким Олександр Олександрович служив в одному полку. У 1851 р. Олександр О'Коннор вийшов в відставку за станом здоров'я у чині майора [15, с. 82] й оселився в маєтку дружини в с. Миколаївка Кременчуцького повіту Полтавської губернії. Подружжя мало дев'ятеро дітей: доньок Ольгу (1850 р. н.), Марію (1854 р. н.), Валерію (1866 р. н.), синів Миколу (1856 р. н.), Віктора (1860 р. н.), Леоніда (1864 р. н.), Валеріана (1866 р. н.), Ераста (1868 р. н.), Вадима (1870 р. н.). Р. Скорульська зазначає, що усі сини О. О'Коннора померли у молодому віці або після тривалої хвороби й лише Марія та Валеріан залишили нащадків [15, с. 90]. Про долю синів та онуків О. О. О'Коннора практично нічого невідомо. Лише стосовно Леоніда Олександровича О'Коннора (Деконора) ми знаємо, що з 1891 р. він у чині поручика служив земським дільничим начальником у Полтавській губернії [1, с. 179].

Найбільш помітний слід в історії України залишили дві доньки Олександра Олександровича О'Коннора – Ольга та Валерія, на світогляд та життєвий шлях яких вплинула прихильність батька до української культури, а також тісні родинні зв'язки з родинами Лисенків та Старицьких.

Ольга Олександрівна О'Коннор у 1868 р. вийшла заміж за Миколу Віталійовича Лисенка. Невдовзі після вінчання, яке відбулося у Києві, подружжя вирушило до Німеччини, де Ольга О'Коннор разом зі своїм чоловіком навчалася у Лейпцизькій консерваторії у 1868 – 1869 рр. Згодом, у 1874 – 1878 рр., вона навчатиметься й закінчить Петербурзьку консерваторію. Ольгу О'Коннор не випадково називають першою примадонною української опери: саме вона вперше виконала партію Оксани у музично-драматичному творі Миколи Лисенка "Різдвяна ніч" (1874), від якого бере початок вітчизняне оперне мистецтво. Ольга О'Коннор була виконавицею багатьох творів свого чоловіка, який присвятив їй сім своїх фортепіанних та вокальних творів. Серед них такі відомі твори Лисенка як "Ой, одна я одна, як билинька в полі", "Коли розлучається двоє" (на український переклад з Г.Гейне) тощо.

Ольга О'Коннор ще за юнацьких років захоплювала українською піснею, про що свідчить її листування [2, арк. 2 зв.]. Поділяла вона й громадсько-політичну пози-

цію Миколи Лисенка, разом із ним беручи участь у зібраннях членів Київської старої громади. Показовий епізод за її участі згадує Степан Ерастов: "В тім же помешканні Лисенків, у тім же сезоні 1878/79 улаштовано було, звичайно крадькома таємниче [відзначення] роковин Т. Г. Шевченка. Миколи Віталійовича під той час не було в Києві і вітала нас, як господиня, Ольга Олександрівна. Свято відбувалося тепло, хороше, в ріднім колі. Але... поліція якось таки довідалася, вперлася в господу і затребувала вияснення нелегальних зборів від відповідалної господині. Ольга Олександрівна трималася спокійно і гордо, як справжня дочка Альбіону (О. Коннор), не пустила поліційного офіцера далі передпокою, відповідала йому гордо й гостро. Поліція зникла собі. Свято ми закінчили спокійно" [5, III]. За спогадами Олени Пчілки, такі відомі діячі Київської громади як Михайло Драгоманов та Павло Житецький "охоче вели довгі розмови з Ольгою Олександрівною Лисенковою, уважаючи її за дуже розумну", при цьому останній називав тогочасну домівку Лисенків "оселею муз" [6, с. 122-123].

Взимку 1878 – 1879 рр. шлюб Миколи Лисенка та Ольги О'Коннор розпався. Софія Русова згадувала, що причиною рішення Миколи Лисенка "жити самотньо" була хвороба нервової системи Ольги Олександрівни [7, с. VI], якою вона страждала з юнацьких років і через яку не могла мати власних дітей. Згодом, у 1880 р., недуга призвела до втрати голосу, поставивши хрест на кар'єрі Ольги О'Коннор як оперної співачки. Ходили чутки, що Ольга О'Коннор ставилася "вороже до надто загарливого українського патріотизму Миколи Віталійовича", що нібито й могло спричинити розлучення. Однак, на думку Олени Пчілки, "се не вірно. Та й не було причин до тієї ворожнечі. Ольга Олександрівна була теж українка, полтавка, не була відірвана від свого рідного краю вихованням..." [6, с. 123-124]. До розлучення найвідомішого подружжя в українському музичному мистецтві кінця XIX ст. призвели особисті причини, про які, однак, сучасники воліли не згадувати. Так чи інакше, подальше сімейне життя Микола Лисенко пов'язав з Ольгою Липською, хоча офіційно розлучення з Ольгою О'Коннор оформлене не було. Між колишнім подружжям зберігалися добрі стосунки, а після смерті композитора Ольга О'Коннор погодилася на всиновлення п'ятьох його дітей.

Після втрати голосу Ольга О'Коннор викладала гру на фортепіано. Серед її учениць була Леся Українка [6, с. 128-129]. У 1908 р. вона відкрила приватну музичну школу для дітей молодшого віку. Вже за радянської влади Ольга О'Коннор отримувала академічну пенсію як удова славетного композитора, а також викладала хоровий спів у дитячому притулку. 4 жовтня 1930 р. вона померла у Києві.

Трагічною виявилася доля Валерії О'Коннор. Народжена у 1866 р., вона виховувалася у колі діячів українського руху, її близькими друзями були Леся Українка та Людмила Старицька-Черняхівська, її двоюрідна сестра. Спілкування у колі родин Лисенків та Старицьких ще за дитячих років сформувало коло інтересів та переконання Валерії, що повною мірою знайшло відображення у її спогадах [10]. Після завершення київської жіночої гімназії Валерія О'Коннор власним коштом організувала нелегальну українську школу для селянських дітей, а згодом – народний театр. У 1890-х рр. Валерія О'Коннор проживала у Харкові, де викладала в епархальній школі, друкувала статті й театральні рецензії. У 1905 р. разом із чоловіком, інженером Олександром Вілінським, Валерія переїхала до Києва, де долучилася до діяльності українських культурних та громадсько-

політичних організацій. Як письменниця й драматург вона успішно дебютувала творами "Візит" (1910), "Інститутка" (1911) та "Сторінка минулого" (1912), а її повість "Скарб" спричинила політичні переслідування. Справа О'Коннор-Вілінської потрапила на розгляд Сенату й лише завдяки втручання відомих юристів С. Шелухина та І. Шрага її було врятовано. У 1917 р. Валерія О'Коннор-Вілінська була обрана членом Української Центральної Ради (УЦР) й увійшла до складу її Комітету. Працюючи в урядових структурах, вона опікувалася питаннями культурного розвитку країни, входила до президії Комітету українського національного театру, а після формування Генерального секретаріату освіти, очолила літературну секцію цієї установи. На цій посаді вона лишалася й за часів Гетьманату. Після утвердження у Києві влади Директорії УНР Валерія О'Коннор-Вілінська виїхала до Швейцарії разом зі своїм чоловіком, якого було призначено українським консулом у Цюриху. Після поразки революції вона продовжувала займатися громадською та освітньою діяльністю [3, с. 138-140]. Перебуваючи за кордоном, Валерія О'Коннор-Вілінська написала свій найвідоміший літературний твір – роман "На еміграції". У 1928 р. смерть чоловіка підштовхнула її до самогубства. Нащадків подружжя не залишило.

Історія українських О'Коннорів на цьому, однак, не завершується. На сьогоднішній день є підстави говорити про виявлення третьої, "харківської" гілки нащадків полковника Олександра Івановича О'Коннора. У Державному архіві Харківської області зберігається формулярний список спадкового дворянина Валеріана Олександровича Деконнора (1810 р. н.), зі змістом якого автора статті ознайомив Андрій Парамонов, директор Харківського музею міської садиби. З документу випливає, що Валеріан О'Коннор у 1827 р. розпочав службу юнкером у кінно-артилерійському полку, брав участь у російсько-турецькій війні 1828 – 1829 рр., був нагороджений Георгіївським хрестом й у 1836 р. отримав звання поручика артилерії. Будучи поміщиком с. Стецьківка Сумського повіту, Валеріан О'Коннор володів трьома маєтками (868 десятин) та двома винокурнями. Згадуються четверо його дітей – Василь (1838 р. н.), Сергій (1842 р. н.), Ганна (1844 р. н.), Дмитро (1845 р. н.). Останній з них, кандидат юридичних наук Дмитро Валеріанович Деконнор, служив мировим суддею в Сумах. Письменник А. П. Чехов, який 1888 – 1889 рр. був сусідом Д. В. Деконнора, згадує його у своїх листах, жартома називаючи "маленьким манасеїном" (від імені тодішнього міністра юстиції Миколи Манасеїна) [17, с. 312, 502]. До цієї ж гілки родини слід, очевидно, зарахувати й Валеріана Валеріановича Де-Коннора (1856 – 1908), який деякий час служив земським дільничим начальником у Харківській губернії [1, с. 259]. В. В. Де-Коннор відомий насамперед як кінолог, автор статей й монографій з питань розведення мисливських собак [4]. Прикметно, що він блискучо володів англійською мовою, про що свідчать здійснені ним численні переклади фахової літератури з кінології.

Той факт, що харківські Деконнори були саме нащадками Олександра Івановича О'Коннора, підтверджують листи Ольги О'Коннор. У листопаді 1867 року вона повідомляє Миколі Лисенкові про намір її родини відвідати родичів у Харкові, а згодом, у листі від 7.04.1868, скаржитися своєму нареченому на те як сумно їй було залишати це місто, прощаючись "з Деконнорами, з усіма моїми кузінами й кузенами" [2, арк. 9].

Таким чином, попри наявність окремих "білих плям", існуючі джерела дозволяють в цілому реконструювати історію ірландсько-української родини нащадків Олександра О'Коннора, який на початку XIX ст. опинився на службі Російської імперії. Його приклад ілюструє долю багатьох ірландців, які на рубежі XVIII – XIX ст. були змушені шукати нової батьківщини для себе й своїх дітей за межами острова. Життєві шляхи нащадків Олександра Івановича О'Коннора становлять приклад того, як у XIX ст. вихідці з інших країн, що з примхи долі опинялися в Україні, асимілювалися в місцевому середовищі й поповнювали лави української суспільної та культурно-мистецької еліти. Можна висловити сподівання, що у майбутньому залучення до наукового обігу відповідних матеріалів російських, а можливо й ірландських архівів дозволить поглибити знання з історії родини українських О'Коннорів.

Список використаних джерел

1. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям Российской империи на 1891 год. – СПб: Типография Сената, 1891. – Ч. II: Власти и места управления: губернского, областного, окружного, городского, уездного и ведомства их. – 400 с.
2. Листи Де-Коннор О. до Лисенка М.В. 1867 – 1868 рр. // Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, ф. 24-2, спр. 101, 12 арк.
3. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К.: [б. в.], 1998. – 254 с.
4. Де-Коннор В.В. Легавые собаки и охотничье оружие. Настольная книга для охотников / В.В. Де-Коннор и др. – Тула: Тип. Е. И. Дружининой, 1902. – 388 с.
5. Ерастов С. Спогади / С. Ерастов; упоряд. та примітки І. Старовойтенко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3-4. – С. XVIII-XXXVI.
6. М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упоряд. О. Лисенко. – К.: Музична Україна, 1968. – 823 с.
7. Микола Лисенко у спогадах сучасників: [у 2-х т.] / Ред. А. П. Лашенко та ін. – К.: Музична Україна, 2003. – Т. 1. – 344 с.
8. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб: Санкт-Петербургская губернская тип., 1901. – Т. 1. – 311 с.
9. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов / Под ред. Л. Г. Бескровного. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 547 с.
10. О'Коннор-Вілінська В. Лисенки й Старицькі / В. О'Коннор-Вілінська. – Львів: [б. в.], 1936. – 82 с.
11. О'Коннор-Вілінська В. На еміграції / В. О'Коннор-Вілінська. – Львів: Світ, 2005. – 232 с.
12. Павловский И.Ф. Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным / И. Ф. Павловский // Киевская старина. – 1906. – № 9. – С. 1-20; № 10. – С. 137-154.
13. Подмазо А. Шефы и командиры регулярных полков русской армии (1796-1825). Алфавит шефов и командиров / А. Подмазо [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.museum.ru/1812/Library/ Podmazo/alfshcom_d.html. – Назва з екрану. – Дата звернення: 31.01.2017.

14. Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва, ф. 405: Военные поселения, оп. 2, т. 1, д. 1241: Формулярные и кондуктные списки форстмейстеров и землемеров при военных поселениях.

15. Скорульська Р. "Як же його й жити, коли я співати не зможу...". (Спроба реконструкції забутої постаті) / Р. Скорульська // Український музичний архів: Документи і матеріали з історії української музичної культури. – 2004. – Вип. 3. – С. 81-121.

16. Фет А. Ранние годы моей жизни / А. Фет. – М.: Тов-во тип. А. И. Мамонтова, 1893. – 548 с.

17. Чехов А. Письма в двенадцати томах / А. Чехов // Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. – М.: Наука, 1975. – Т. 2: 1887 – сентябрь 1888. – 583 с.

References

1. Adres-kalendar'. Obshhaya rospis' nachal'stvuyushchikh i prochikh dolzhnostnykh lits po vsem upravleniyam Rossijskoj imperii na 1891 god (1891). Vol. 2. Saint Petersburg: Tipografiya Senata.
2. Lysty De-Konnor O. do Lysenka M. V. 1867 – 1868 rr. In: *Arkhivni naukovyi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvovnavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. Ryl'skoho*, fond 24-2, sprava 101: Lysenko M. V., 12 arkushiv.
3. VERSTIUK, V., OSTASHKO, T. (1998) *Diiachi Ukrainkoj Tsentralnoi Rady: Biohrafichnyi dovidnyk*. Kyiv: [s. n.]
4. DE-KONNOR, V. V. et al. (1902) *Legavye sobaki i okhotnich'e oruzhie. Nastol'naya kniga dlya okhotnikov*. Tula: Tipografiya E. I. Druzhyninoj.
5. ERASTOV, S. (2005) *Spohady. Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*. 3-4, XVIII-XXXVI.
6. LYSENKO, O. (ed.) (1968) *M. V. Lysenko u spohadakh suchasnykiv*. Kyiv: Muzychna Ukraina.
7. LASHCHENKO, A. et al. (eds.) (2003) *Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv [in 2 vol.]*. Vol. 1. Kyiv: Muzychna Ukraina.
8. MILORADOVICH, G. A. (1901) *Rodoslovnaya kniga Chernigovskogo dvoryanstva*. Vol. 1. Saint-Petersburg: Sankt-Peterburgskaya gubernskaya tipografiya.
9. BESKROVNYJ, L. G. (ed.) (1962) *Narodnoe opolchenie v Otechestvennoj vojne 1812 goda. Sbornik dokumentov*. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR.
10. O'KONNOR-VILINSKA, V. (1936) *Lysenky i Starytski*. Lviv: [s. n.]
11. O'KONNOR-VILINSKA, V. (2005). *Na emihratsii*. Lviv: Svit.
12. PAVLOVSKIY, I. F. (1906) *Malorossiyskoe kazach'e opolchenie v 1812 godu po arkhivnym dannym. Kievskaya starina*. 9, 1-20; 10, 137-154.
13. PODMAZO, A. (n.d.) *Shefy i komandiry regul'yarnykh polkov russkoj armii (1796 – 1825). Alfavit shefov i komandirov*. [Online]. Available from: http://www.museum.ru/1812/Library/Podmazo/alfshcom_d.html. [Accessed 31 January 2017].
14. *Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoricheskij arkhiv, Moscow*, fond 405: *Voennye poselenia*, opis 2, vol. 1, delo 1241: *Formuliarnye i konduitynye spiski forstmeisterov i zemlemerov pri voennykh poseleniyakh*.
15. SKORULSKA, R. (2004) "Yak zhe yoho j zhyty, koly ya spivaty ne zmozhu...". (Sproba rekonstruktsii zabutoi postati). In: *Ukrainskyi muzychnyi arkhiv: Dokumenty i materialy z istorii ukrainskoj muzychnoi kultury*. 3, pp. 81-121.
16. FET, A. (1893) *Rannie gody moej zhyzni*. Moscow: Tovarishchestvo tipografiya A. I. Mamontova.
17. CHEKHOV, A. (1975) *Pis'ma v dvenadcati tomakh*. In: *Polnoe sobranie sochinenij i pisem v tridsati tomakh*. Vol. 2. Moscow: Nauka.

Надійшла до редколегії 24.11.16

G. Kazakevych, Dr. habil. (History), Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN O'CONNORS: THE FAMILY OF IRISH ANCESTRY IN THE CULTURAL LIFE OF THE 19TH CENTURY UKRAINE

The article is devoted to the O'Connor family, which played a noticeable role in the Ukrainian history of the 19 – early 20th centuries. A founder of the family Alexander O'Connor leaved Ireland in the late 18th century. The author assumes that he was a military man who had to emigrate from Ireland shortly after the Irish rebellion of 1798. After some years in France, where he had changed his surname to de Connor, he and his elder son Victor arrived in Russia where Alexander Ivanovich De-Konnor joined the army. As a cavalry regiment commander, colonel De-Konnor took part in the Napoleonic wars. He married a noble Ukrainian woman Anastasia Storozhenko and settled down in her estate in the Poltava region of Ukraine. His three sons (Victor, Alexander and Valerian) had served as army commanders and then settled in Chernihiv, Poltava and Kharkiv regions respectively. Among their descendants the most notable were two daughters of Alexander De-Konnor jr. – Olga and Valeria as well as Valerian De-Konnor jr. Olga De-Konnor married a famous Ukrainian composer and public figure Mykola Lysenko. As a professional opera singer, she stood at the origins of the Ukrainian national opera. Her younger sister Valeria was a Ukrainian writer, publicist and political activist who joined the government of the Ukrainian People's Republic in 1917. Valerian De-Konnor jr. is well known for his research works and translations in the field of cynology.

Key words: history of Ukraine, Ireland, 19th century, O'Connor, Irish ancestry, Napoleonic wars, Ukrainian national movement.

УДК: 94(477-25):2

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.04>

А. Кізлова, канд. іст. наук
Національний технічний університет України
"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", Київ, Україна

КОМФОРТНІСТЬ КОМУНІКАЦІЇ НАВКОЛО КИЄВО-ЛАВРСЬКИХ СВЯТИНЬ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Статтю присвячено тому, наскільки актуальним братія Києво-Печерської лаври вважала в XIX – на початку XX ст. забезпечення фізичного й морального комфорту для учасників комунікації безпосередньо навколо святинь обителі. Розглянуто спроби зробити зручнішим безпосередній контакт з об'єктами шанування. Проаналізовано ставлення лаврської адміністрації до інтересів сторонніх богомольців і власних насельників, приставлених до святинь. Висвітлюються умови відбування послухів гробового та провідників по печерах. Особливу увагу приділено умовам відвідування печер. Простежено особливості ухвалення та виконання дисциплінарних рішень та інструкцій щодо поведінки братії з вірянами. Встановлено, що в заходах, уживаних в обителі для того, щоб забезпечити комфорт для богомольців та насельників, вбачається передусім прагнення усунути загрози для нормального функціонування соціально-комунікативної системи. А саме: запобігти порушенню звичного порядку (або навіть оскверненню святинь) через чиєсь захворювання чи пошкодження, не допустити людських та матеріальних втрат через пожежу або тисняву. До вдосконалень підштовхувало також зростання кількості богомольців (а отже – й навантаження на братію). Проблема обкрадання богомольців у печерах є перспективним напрямом для подальшого дослідження разом із крадіжками від святинь і заходами, вживаними в КПЛ для запобігання таким злочинам.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, XIX – початок XX ст., комунікація, комфорт, святиня, богомолець, братія.

Щороку протягом XIX – початку XX ст. до Києво-Печерської Успенської лаври (КПЛ) прибували численні богомольці з Києва та інших місцевостей, представники всіх прошарків суспільства. Передусім їх приваблювали святини обителі – понад 120 мощей святих, численні часточки мощей, гробниці свв. препод. Антонія і Феодосія Печерських, ще неканонізованого тоді митрополита Тобольського Павла, щонайменше п'ять ікон, шанованих як чудотворні [56, с. 277, 281-282]. Дослідження того, як братія Лаври взаємодіяла з різними категоріями відвідувачів при святинях обителі, пов'язане з такими важливими науковими та практичними завданнями як оцінка комунікативної активності й компетентності православних монахів окресленого періоду, реконструкція живої православної релігійності в умовах жорсткого нормативно-правового регулювання.

Різні форми відносин між КПЛ та зовнішнім світом, зокрема і з вірянами, котрі прийшли вшановувати святини, активно досліджували в радянський період. Як у наукових, так і в науково-популярних та науково-публіцистичних працях згадуються, зокрема, поведінка лаврських насельників під час розповсюдження освячених речей, інформування про чудеса в обителі, проблеми, пов'язані з опорядженням храмових і печерних інтер'єрів, а також збором та використанням пожертв [23; 27; 29; 30; 35; 44; 53; 57]. Попри докладне подання фактів, автори названих розвідок у дусі антирелігійної пропаганди переважно наголошували саме на негативних вчинках братії, або ж тлумачили будь-які дії монашества як спрямовані на те, щоб хитрістю витиснути з богомольців якнайбільше ресурсів. Д. В. Степовик у загальній праці "Історія Києво-Печерської лаври" (2001 р.) схильний до подібних оцінок [54]. Я. В. Литвиненко, Є. В. Лопухіна, Г. В. Полюшко проаналізували різноманітні ремонти, реставрації та оздоблення в КПЛ, між іншим, і навколо шанованих святинь [36; 37; 38; 45]. Однак цих науковців передусім цікавили хід і результати, а не передумови для таких робіт чи причини їх проведення. У центрі дисертації Я. М. Шульги – соціокультурні характеристики прочан, що сходилися до Києва з різних православних країв у XVIII ст. [58], а не сприйняття цих прочан у тих монастирях, куди вони навідувались.

Святі місця як вузли комунікативної мережі, в якій обмінюються інформацією їхні "хранителі", паломники й "мандрівники за святістю" ґрунтовно розглянула Т. Б. Щепанська [59] на російських матеріалах. Про увагу лаврської братії написала ще Н. В. Гепенер у праці

1930 р. "... ченці проте доклали чимало зусиль, прокладаючи решту вулиць так, щоб по них зручно було проходити. Мощі поклали в однакові труни та поставили в аркосолії <...>, з дерев'яними підставками на цегляному підмурівку, щоб не доводилося низько нахилятися, цілуючи "святих" ..." [27, с. 19]. Втім, дослідниця окреслила цей аспект суто побіжно через потребу зосередитись на інших завданнях.

У статті А. А. Кізлової про обладнання простору для комунікації навколо святинь у Ближніх та Дальніх печерах з кінця XVIII до перших десятиліть XX ст. згадано тільки про усунення тісноти поблизу гробниць [34, с. 9-10].

Мета роботи: розв'язати таку з невирішених раніше частин загальної проблеми – визначити, наскільки для братії КПЛ було актуальним забезпечення комфорту для учасників комунікації безпосередньо навколо святинь обителі.

На тлі чинної в окреслений період ідеї про те, що до монастиря йдуть ті, хто любить "скорочувати й примешувати для неба свої земні потреби й клопоти (рос.)" [42, с. V] поняття "комфорт розглядається в таких значеннях, які пропонуються в сучасних словниках іншомовних слів: 1) сукупність побутових вигод; упорядкованість і затишок, 2) відчуття зручності, задоволення середовищем та власним станом [26, с. 278].

Прямі посилання на інтереси учасників комунікації при святинях містяться в справах, заведених у канцелярії Духовного Собору з приводу різних напрямів облаштування КПЛ [3; 4; 5; 8]. За п'ятирічними реєстрами речей, котрі прибули до монастиря та вибули з нього [16; 17], майновими описами [18] можна простежити ті зміни в матеріальному оточенні святинь, які могли бути зроблені на користь (або всупереч) комфорту богомольців і братії.

Справи, котрі стосуються кадрових переміщень у різних відомствах КПЛ [9; 10; 11; 13; 14] допомагають виявити мотиви керівників у їхніх рішеннях щодо послухів при святинях, цінні деталі щодо реальних умов виконання цих послухів. Спогади мандрівників [25; 32; 33; 40; 43] і тих, хто з ними спілкувався [41], а також зображення (малюнки, гравюри, фото – з Лаври та інших монастирів) [20; 21; 28; 31, с. 211; 32, с. 278; 39, с. 34; 46-51; 52, с. 79] доповнюють цю картину деталями, свого часу не вартими офіційного документування, помітними краще "збоку", аніж зсередини обителі.

Водночас з дисциплінарних рішень та інструкцій о. намісника та Духовного Собору можна здобути відомості

мости про ідеальний рівень монастирського життя й зокрема поведінки зі святинями й сторонніми особами [2; 12; 19]. Звернення до творів художньої літератури, написаних в окреслений період [23; 55], дає змогу розширити уявлення про те, наскільки символічними були настрої богомольців – відвідувачів Лаври. Отже, джерельна база для дослідження проблеми цілком репрезентативна.

Щодо фізичного комфорту богомольців, 4 серпня 1830 р. еклезіарх соборний старець ієромонах Гімнасій подав до Духовного Собору рапорт, яким доводив потребу в облаштуванні місця для перста св. першомуч. Стефана. Серед аргументів названо те, що ковчежець з реліквією замалий, а тому й недостатньо помітний. Через це, як для обителі, так і для вірян, а також для честі самого угодника о. Гімнасій запропонував зробити навколо ковчежця коштовний напівкіот, привісити лампаду й призначити монаха, котрий би охороняв святиню й показував дорогу до неї. Пропозицію було прийнято й реалізовано [4, арк. 2-2 зв., 4]. В лютому 1834 р. вже згаданий еклезіарх Гімнасій у рапорті до Духовного Собору пояснював, як слід було б опорядити срібною рамою образ св. Миколая Чудотворця (з часточкою його мощей) в Успенському соборі. Поряд з тим, що святиню пропонувалося поставити у світлому видному всім місці, додано: "А щоб зручно було богомольцям прикладатися до цієї ікони, то зробити внизу три сходинки (рос.)" [5, арк. 2 зв.]. На початок 1836 р. стало зрозуміло, що заплановані нові домовини для мощей свв. угодників Печерських незабаром будуть готові. Тож намісник архімандрит Серафим розпорядився впорядкувати місця для цих домовин. Однією з вимог було зробити такі місця однаковими заввишки, аби "ліпший цим забезпечити спосіб прикладатися до святих мощей і надати печері кращого вигляду (рос.)" [6, арк. 46]. На початок 1839 р. в КПЛ постало питання про те, що слід оновити домовини свв. препод. Печерських. При цьому ухвалили, щоб "святі мощі принаймні на третину виступали над нижньою частиною гробниці, аби було зручно прикладатися, а воздухи (якими покривали обличчя святих – А. К.) та одяг зберігалися від вогкості (рос.)" [7, арк. 1 а зв.]. За наданням домовинам приписаного вигляду стежили ретельно. Так, про перший варіант зразка-моделі вказали, що він порівняно з потрібними параметрами "трохи заширокий у головах, а в ногах вузький, до того ж усередині занадто глибокий (рос.)" [7, арк. 2]. Відповідно, форма гробниць, яка не відігравала вирішальної ролі в рівні комфорту для братії, вважалася дуже важливою. На жаль, невідомо, на основі яких міркувань чи спостережень зробили висновок про те, якими особливостями її наділити (передусім – наскільки виправданою була зручність для цілування). Загалом у наведених документах комфорт для вірян підкреслено ставиться на рівень із потребою гідно прикрасити чи убезпечити самі святині, а то й з честю всієї обителі.

Проблем, схожих на ту, яка непокоїла адміністрацію Михайлівського Золотоверхого монастиря (біля раки св. вмц. Варвари тісно, через що порушується благочестя, до того ж прочани з сіл часто падають на сходах до неї і зазнають пошкоджень [1, арк. 4]) за наявними джерелами в КПЛ виявлено не було. Втім, незручності для богомольців у Михайлівській обителі сприймали настільки ж серйозно, як і порушення канонічних норм у розміщенні гробниці святої [1, арк. 4]. Відповідно, погляди на інтереси вірян об'єднують названі монастирі.

У серпні 1826 р. Духовний Собор за рапортом блюстителя Дальніх печер соборного ієромонаха Аарона ухвалив вистелити підлогу в цих печерах чавунними

плитами та дубовими дошками. Адже о. Аарон наголосив, що в сухих місцях підземелля "люди, проходячи, здійсмають надзвичайну куряву (рос.)" [3, арк. 2, 3 зв.]. В січні 1867 р. Духовний Собор КПЛ завів справу про купівлю постілок на підлогу в Успенському соборі. Потребу в них було обґрунтовано тим, що навесні, коли вже прибирають зимові сукна, настає загрозливий "застудою ніг" через холод від чавунної підлоги час, а також безперервним гучним тупанням численних богомольців [8, арк. 2-3 зв.]. В цих двох випадках прямо не вказано, чим негараздам хотіли запобігти передусім: богомольців, чи тих, хто відбував послухи відповідно в Дальніх печерах і в Успенському соборі.

Показово те, як 1838 р. блюститель Дальніх печер ієромонах Досифей пояснював Духовному Собору, що з травня по вересень приходить дуже багато богомольців, їх водять по печерах з 4 до 13 чи 14 год. Тим, хто відправляє служби, читцям, співцям та провідникам важко перебувати в підземеллі по 9-10 год. поспіль через чад від численних свічок. Тож потрібні додаткові люди, аби можливо було відбувати названі послухи позмінно [14, арк. 4-4 зв.]. Таке докладне звернення дає підстави вважати, що інтереси братії під час облаштування храмів та печерних коридорів мали враховуватись, як і під час кадрових переміщень.

На фотографії початку XX ст. зі склепу з ракою митрополита Павла Тобольського видно старенького гробового та його стілець [21, фото]. Постає питання: чи була можливість посидіти, виконуючи послух при мощах святого, нормою. Було проаналізовано зображення XIX – початку XX ст. інших гробниць святих з монахами (найімовірніше – гробовими) поряд. Стоїть гробовий на зображеннях раки св. вмц. Варвари (гробових двоє) [31, с. 211], св. свт. Димитрія Ростовського [28], св. благов. Олександра Невського (хромолітографія та два різних фото, на одному гробових двоє) [46; 47; 51], св. прав. Іакова Боровицького [48], св. свт. Митрофана Воронізького [50], а також біля раки з частинками мощей різних святих у Михайлівському Золотоверхому соборі [39, с. 63]. Сидить – на зображенні раки св. свт. Іони Почаївського [49], і саме він також дуже літній.

Показове також прохання монаха Кассіана (тоді 74-річного [13, арк. 57 зв.-58]) від 7 жовтня 1819 р. про те, щоб його перевели від раки св. рівноап. Володимира. Монах пояснив своє прохання тим, що за понад чотири роки "тривалого щодня стояння (рос.)" в нього розвинулася хвороба ніг [9, арк. 2]. Щоправда, згаданий Кассіан за послужним списком (уже при гробі св. препод. Феодосія) перебував серед гробових до 1820 р. [13, арк. 57 зв.-58]. Імовірно, гробовий мав виконувати послух передусім стоячи, а винятки робили для тих, хто вже не міг по-іншому.

Еклезіарх, соборний ієромонах Гімнасій відверто попросив Духовний Собор нагадати ієродиякону Агафодорові, котрого призначили гробовим до раки з частинками всіх свв. препод. Печерських, що не слід затримуватися, щоб: "через відсутність при цьому гробі потрібного під час церковного співу гробового монаха не трапилося чогось неприємного, а за це не відповідав би невинно (рос., курсив наш – А. К.)" [11, арк. 11]. Тож тривала відсутність нагляду за раками вважалася вкрай небажаною, і Лавра мала б іти на поступки немічним насельникам, яких призначала гробовими.

Стілець згадується (як такий, що використовується) в майновому описі Ближніх печер за 1803 р. [18, арк. 84], виведений з обігу через те, що струхлявів, між 1818 і 1822 рр. [16, арк. 32 зв.]. Можливо, він признача-

вся для того, хто виконував послух при хресті св. Марка Печерника (хоча на малюнку з праці П. П. Свіньїна монахи стоїть, але ж він саме зустрічає партію богомольців) [32, с. 278]. Втім, даних для остаточних висновків про умови відбування цього послуку бракує.

Зображення мощей св. препод. Іоанна Багатостраждального свідчать про те, що спочатку лампадка висіла в угодника над головою [32, с. 278; 39, с. 34], а між серединою – кінцем 1850-х рр. її перенесли на гачок у боковій стіні поховальної ніші й заґратували. Там вона й залишалася ще в першій чверті XX ст. [20; 52, с. 79]. Мощі преподобного цілували саме в голову [22, фото; 25, с. 48]. Тож у КПЛ подбали про те, щоб богомольцям було зручніше прикладатися до реліквії. Також, коли лампадку прибрали звідти, де її могли зачепити й перекинути, суттєво знизився ризик пожежі.

Між 1818 і 1822 рр. з обігу в Ближніх печерах вилучили зотлілі повстані постілки на підлогу [16, арк. 33]. У ненадходженні чогось їм на заміну протягом відповідної п'ятирічки [17, арк. 1-70] можна також припустити прояв запобігання пожежі.

Розгорнуте Євангеліє перед св. препод. Іоанном Багатостраждальним помітне лише на ілюстрації до твору П. П. Свіньїна, виданого 1839 р., на пізніших зображеннях видно тільки плаский металевий лист [20; 32, с. 278; 39, с. 34; 52, с. 79]. Імовірно, саме він згадується в майновому описі 1803 р. як "дошки мідні жовті при святому Іоанні Багатостраждальному 2 (рос.)" [18, арк. 24 зв.]. Отже, поступово в КПЛ прийшли до ідеї не лише прикрити від воскових крапель та можливого падіння недогарка тканини навколо угодника, а й прибрати з оточення святині легкозаймисту книгу.

Протилежні погляди на рівень у КПЛ тієї складової комфорту, яка передбачає відчуття зручності, задоволення середовищем та власним станом, викладено в художніх творах. Обидва описи стосуються печер.

І. Ф. Анненський у вірші "Київські печери" передає настрої відвідувача підземелля, близький до нападу паніки. Поезія увійшла до циклу "Трилисник жайхить" [23, с. 25]. Натомість Л. М. Толстой, створюючи образ фанатично релігійної мандрівниці по святих місцях, навів таку її розповідь про ночівлю в печерах з дозволу лаврських ченців: "Помолюсь одному, почитаю, піду до наступного. Посплю трішки, знову піду прикладуся; і така, матушко, тиша, благодать така, що й на світ Божий виходити не хочеться (рос.)" [55, с. 827]. Радянський автор Н. А. Багрий 1935 р., тобто пам'ятаючи КПЛ ще за монастирських часів, прокоментував суть печер так, що саме їх Лавра "використовувала як найсильніший засіб впливу на релігійних людей (укр.)" [23, с. 25]. Враховуючи вказане, саме печери можна вважати найбільш випробувальною для почуттів відвідувачів частиною монастиря, і вони потребують особливої уваги.

Інок Парфеній (під час перебування в православ'ї відвідав Лавру 1837 р.) зазначив, що допомагав зорієнтуватися у печерах двом неписьменним жінкам [43, с. 184-185]. Отже, про те, щоб як слід задовольнити потреби неписьменних (за їх великої питомої ваги серед богомольців), дбали недостатньо.

Протоієрей П. І. Беляєв (був у КПЛ улітку 1908 р.) згадав про те, як монах-провідник заспокоював богомольців, що хвилювалися, чи не заблукали вони. А випадок з однією дамою, котрій у печері стало зле (провідник, до речі, терпляче почекав, поки вона отямиться), прокоментував з позиції духовної особи: назвав страх перед таємницями буття наслідком "самовиховання" світських людей [25, с. 43]. Натомість М. І. Мамаєву,

котрого до того ж прийняли в 1850-х рр. як "значну особу" провідник показував бокові ходи, забиті дошками, й підкреслював, що там усе завалилося [40, с. 789]. Такі коментарі навряд чи можна вважати заспокійливими.

Привертає рекомендація розвішувати під час епідемії холери (1830 р.) в церквах, особливо в лаврських печерах, рушники, змочені в хлорному розчині [15, арк. 17]. Визначити, чи дотрималися її в КПЛ, за наявними джерелами неможливо. Втім, означені рушники справляли б суперечливе враження. З одного боку, повністю пройняті вірою богомольці могли розчаруватися в релігійних почуттях самої братії, котра не покладається тільки на силу Божої благодаті. З іншого боку, ті, хто побоювався заразитись при святинях, зраділи б спробам монахів ужити заходів для профілактики.

На початок XX ст. в КПЛ у формі друкованої листівки було видано настанову о. намісника до братії завжди поводитися з богомольцями будь-якого суспільного статусу "цілковито ввічливо, лагідно й послужливо (рос.)" [19, арк. 1]. Можливо, це була тільки фіксація попередньої неписаної традиції. Втім, О. Л. Кисілевська згадала про відвідування печер 1910 р.: "...в ту ж хвилину доходить до нас із каплички голосна суперечка: – Відчиніть двері; ми хочемо вертатися. Чернець, видно, про це не хоче й чути. – Коли ввійшли, то йдіть далі. – Силою затримуєте? Так не вільно! Гаспада, верніться! Ледве доходить її голос, звернутий у печери (укр.)" [33, с. 54]. Мандрівниця й сама не до кінця вірила в чути про те, що в печерах трапляються "різні немилі випадки (укр.) з молодими прочанками, тим паче, не зазначила, хто завдавав шкоди цим дівчатам: монахи, чи інші відвідувачі [33, с. 53]. Однак навіть із того короткого епізоду, котрий вона описала як свідок, видно, що поведінка лаврських насельників не завжди вкладалася в наведені рамки.

Навіть досить ввічливий провідник М. І. Мамаєва та його випадкових супутників дещо зіпсував їм враження від перебування в святому місці тим, що був підпитим і дихав на групу перегаром [40, с. 789]. Втім, проблема тверезості (і припустимого рівня нетверезості) хранителів святинь потребує окремого дослідження.

З 1808 по 1810 рр. в КПЛ розглядали проблему: як слід чинити з коштами, поданими за супровід по печерах – залишати провідникам, чи розділяти між усією братією. В рамках теми дослідження важлива згадка про те, що вимагати гроші силоміч неприпустимо, бо це ганьбить Лавру і може спричинити відмову богомольців від відвідування печер [2, арк. 16]. У липні 1823 р. блюститель Ближніх печер соборний старець ієромонах Філарет просив у Духовного Собору призначити когось здібного для супроводу вірян по підземеллю. На той час на Ближніх печерах нікому було посісти місце провідника. О. Філарет між іншим послався на те, що проблему слід вирішити невідкладно, щоб не викликати в богомольців "цілковитого невдоволення (рос.)" [10, арк. 2]. Честь обителі та вкладників фігурують поряд із задоволенням інтересів відвідувачів в інструкції Духовного Собору керівникам відомств Лаври від 1842 р., яку копіювали й актуалізовували не раз протягом 1880 – 1905 рр. [12, арк. 14]. Тож до уваги в подібних справах бралось прагнення не тільки створити сприятливі умови для сторонніх, а й зберегти репутацію обителі загалом та окремих її представників.

На основі викладеного можна зробити такі висновки. Доступність як фізичного, так і морального комфорту в КПЛ не виключалося не тільки для сторонніх, а й для тих, хто проходив тут монастирські випробування. При цьому в заходах, уживаних в обителі для того, щоб його

забезпечити, вбачається передусім прагнення усунути загрози для нормального функціонування соціально-комунікативної системи. А саме: запобігти порушенню звичного порядку (або навіть оскверненню святинь) через чиєсь захворювання чи пошкодження, не допустити людських та матеріальних втрат через пожежу або тисняву. До вдосконалень підштовхувало також зростання кількості богомольців (а отже – й навантаження на братію). Деталізація посилань на те, що деякі зміни робляться для чиєїсь зручності, може також свідчити про певну очевидність цього для тих, хто сам не ініціював відповідні роботи.

Відповідні адміністративні інструкції не були дуже докладними (в ситуаціях, не прив'язаних безпосередньо до використання матеріальних цінностей, братія, судячи з досліджених джерел, мала керуватися передусім загальними засадами здорового глузду). Виконували названі приписи не стовідсотково, втім, на рівні, цілком достатньому для збереження загальної стабільності.

Надалі тема потребує розвитку за рахунок зіставлення лаврських практик, пов'язаних із комфортом, з поширеними в окреслений період відповідними світськими уявленнями.

Широко відома за межами Лаври проблема обкрадання богомольців у печерах [33, с. 53; 41, с. 18] є перспективним напрямом для подальшого дослідження разом із крадіжками від святинь і заходами, вживаними в КПЛ для запобігання таким злочинам.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний України, м. Київ, ф. 127, оп. 768, спр. 185, 6 арк.
2. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1236, 17 арк.
3. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1682, 4 арк.
4. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1726, 13 арк.
5. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1809, 8 арк.
6. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1841, 82 арк.
7. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1942, 94 арк.
8. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2514, 5 арк.
9. Там само, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 768, 5 арк.
10. Там само, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 780, 30 арк.
11. Там само, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 870, 15 арк.
12. Там само, ф. 128, оп. 1 КДС, спр. 482, 47 арк.
13. Там само, ф. 128, оп. 1 черн., спр. 101, 65 арк.
14. Там само, ф. 128, оп. 1 черн., спр. 130, 41 арк.
15. Там само, ф. 169, оп. 3, спр. 17, 81 арк.
16. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, м. Київ, спр. КПЛ-А 293, 60 арк.
17. Там само, спр. КПЛ-А 313, 70 арк.
18. Там само, спр. КПЛ-А 360, 182 арк.
19. Там само, спр. КПЛ-А 1251, 1 арк.
20. Там само, спр. КПЛ-Гр. 2284, літографія.
21. Там само, спр. КПЛ-Ф 10084, фото.
22. Там само, спр. КПЛ-Ф 12420, фото.
23. Анненский И. Киевские пещеры / И. Анненский // Анненский И. Кипарисовый ларец. Вторая книга стихов (посмертная). – М.: Гриф, 1910. – С. 25.
24. Багрий Н.А. Киево-Печерська лавра на службі експлуататорів / Н. А. Багрий // Кошишні Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів. – К.: ВМГ, 1935. – С. 8-30.
25. Беляев П.И. У великих святинь: (Из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков / П. И. Беляев. – Саратов : Тип. Союза печ. дела и продажи изд., 1909. – 138 с.
26. Бодик О.П. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: Навч. посіб. / О. П. Бодик, Т. М. Рудакова. – К.: Центр урбової літератури, 2011. – 416 с.
27. Гепенер Н. Печери Київської лаври / Н. Гепенер. – К.: Пролетар, 1930. – 6 с.
28. Гробовой иеромонах Амфилохий у гробницы св. Димитрия Ростовского. XIX в. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/jnzo3hj>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
29. Денісов Г. Утворення чудес та мощів у Києво-Печерській лаврі / Г. Денісов. – Харків; Київ: Пролетарій, 1931. – 48 с.
30. Денісов Г. Як фабрикувалися чудеса та мощі в Києво-Печерській лаврі / Г. Денісов // Безвірник. – 1929. – № 23/24. – С. 11-17.
31. Киев теперь и прежде / сост. М. М. Захарченко. – К.: Изд. С. В. Кульженко, 1888. – 290 с.
32. Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий П. П. Свинына. – СПб.: Тип. И. Греча, 1839. – Ч. 1. – 436 с.
33. Кисілевська О. По рідному краю: [збірка окремих розділів та нарисів з багатьох творів автора] / О. Кисілевська. – Торонто: Добра книжка, 1955. – 182 с.
34. Кізова А. А. Облаштування простору навколо мощей святих у печерах Києво-Печерської лаври як спосіб комунікації з богомольцями (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) / А. А. Кізова // Сторінки історії. – 2015. – Вип. 39. – С. 5-19.
35. Лесневський Ю. А. Невдале шахрайство (Історія одних мощей) / Ю. А. Лесневський // Безвірник. – 1935. – № 7. – С. 16-20.
36. Литвиненко Я.В. Интерьеры лаврских пещер и их генезис / Я. В. Литвиненко // Церковные древности: Сб. материалов III Междунар. конф. "Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения" (Севастополь, 2003). – Симферополь: Универсум, 2005. – С. 350-357.
37. Литвиненко Я.В. Иконостаси і монументальний живопис лаврських печер. Датування, атрибуція, втрати, поновлення / Я. В. Литвиненко // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К.: Пріоритети, 2012. – Вип. 27; Спец. вип. 10: Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври / редкол.: К. К. Крайній (відп. за вип.) [та ін.]. – С. 306-337.
38. Лопухина Е.В. Иконы преподобных в пещерах – произведения иконописной мастерской Киево-Печерской лавры 1840 – 1850-х гг. / Е. В. Лопухина // Могилянські читання 2012 року. Збірник наукових праць: Традиції печерних монастирських комплексів в Україні та Східній Європі. Проблеми вивчення, збереження та музеєфікації / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К.: [б. в.], 2013. – С. 272-276.
39. Мазер К.П. Образи Києва середини XIX ст. / К. П. Мазер. – Б. м.: [Нюстремс], 1999. – 63 с.
40. Мамаев Н.И. Записки: [Лавра и пещеры в 1850-х гг.] / Н. И. Мамаев // Исторический вестник. – 1901. – № 9. – С. 787-790.
41. Нилус С.А. На берегу Божией реки: [в 3-х т.] / С. А. Нилус. – М.: Лествица; СПб.: Диоптра, 1999. – Т. 1. – 416 с.
42. О трех обетах монашества: девство, нестяжание и послушание. – 2-е изд. – М.: Афонский русский Пантелеймонов монастырь, 1889. – 65 с.
43. Парфений, инок. Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле: [в 4-х ч.] / Парфений, инок. – М.: Тип. А. Семена, 1855. – Ч. 1. – 308 с.
44. Петренко М.З. Правда про печери і мощі Києво-Печерської лаври / М. З. Петренко. – К.: [б. в.], 1959. – 36 с.
45. Полюшко Г.В. Ігорівська ікона Божої Матері. Історія і доля святині / Г. В. Полюшко. – К.: [б. в.], 2012. – 32 с.
46. Рака в интерьере собора, общий вид. Литография 1890 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/h9fm8c8>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
47. Рака с мощами святого Александра Невского. Фото XIX в. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/4449.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
48. Рака с мощами святого Иакова Боровичского в Иверском монастыре до разграбления большевиками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/zrh5azs>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
49. Рака свт. Ионы, митр. Киевского и всея Руси, в Успенском соборе Московского Кремля. Фотография. Нач. XX в. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/578250.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
50. Рака Святителя Митрофана в Благовещенском соборе Митрофановского монастыря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vob.ru/saints/svt/svt_mitrofan/11.htm. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
51. Свято-Троїцький собор, фото из альбома 1874 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/z54h8lz>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
52. Святые пещеры Киево-Печерской лавры // Русский художественный листок. – 1859. – № 25. – С. 79.
53. Скуленко І. Мощі і митротичні голови Києво-Печерської лаври / І. Скуленко – Харків; К.: Держ. вид. України, 1930. – 20 с.
54. Степовик Д.В. Історія Києво-Печерської лаври / Д. В. Степовик. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2001. – 554 с.
55. Толстой Л.Н. Война и мир: [в 4-х т.] / Л. Н. Толстой. – М.: Интрейд Корпорейшен, 2007. – Т. 1. – 1266 с.
56. Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель / К. В. Шероцкий. – К.: В. С. Кульженко, 1917. – 376 с.
57. Шиденко В. Печери та мощі Києво-Печерської лаври / В. Шиденко. – К.: [б. в.], 1957. – 8 с.
58. Шульга Я.М. Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціоантропологічний вимір: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Шульга Яна Михайлівна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2015. – 272 арк.
59. Щепанская Т. Б. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) / Т. Б. Щепанская // Русский Север: К проблеме локал. групп: [Сб. ст.] / Ред.-сост. Т. А. Бернштам. – СПб.: МАЭ, 1995. – С. 110-176.

References

1. Tsentralnyi derzavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv, fond 127, opys 768, sprava 185, 6 arkushiv.
2. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1236, 17 arkushiv.
3. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1682, 4 arkushy.
4. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1726, 13 arkushiv.
5. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1809, 8 arkushiv.
6. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1841, 82 arkushy.
7. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1942, 94 arkushy.
8. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 2514, 5 arkushiv.
9. Ibid, fond 128, opys 1 zahalnochern., sprava 768, 5 arkushiv.
10. Ibid, fond 128, opys 1 zahalnochern., sprava 780, 30 arkushiv.
11. Ibid, fond 128, opys 1 zahalnochern., sprava 870, 15 arkushiv.
12. Ibid, fond 128, opys 1 KDS, sprava 482, 47 arkushiv.
13. Ibid, fond 128, opys 1 chern., sprava 101, 65 arkushiv.
14. Ibid, fond 128, opys 1 chern., sprava 130, 41 arkush.
15. Ibid, fond 169, opys 3, sprava 17, 81 arkush.
16. Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka, Kyiv, sprava KPL-A 293, 60 arkushiv.
17. Ibid, sprava KPL-A 313, 70 arkushiv.
18. Ibid, sprava KPL-A 360, 182 arkushy.
19. Ibid, sprava KPL-A 1251, 1 arkush.
20. Ibid, sprava KPL-Hr. 2284, litografii.
21. Ibid, sprava KPL-F 10084, foto.
22. Ibid, sprava KPL-F. 12420, foto.
23. ANNENSKIY, I. (1910) Kievskie peshery. In: Annenskiy, I. *Kiparisoviy larec. Vtoraya kniga stikhov (posmertnaya)*. Moskva: Grif, p. 25.
24. BAHRII, N. A. (1935) Kyievo-Pecherska lavra na sluzhbi ekspluatatoriv. In: *Kolyshnia Kyievo-Pecherska lavra na sluzhbi ekspluatatoriv*. Kyiv: VMH, pp. 8-30.
25. BELYAEV, P. I. (1909) *U velikikh svyatin' (Iz putevykh zametok)*. Tambov, Voronezh, Kursk, Chernigov, Kiev, Poltava i Khar'kov. Saratov: Tipografiya Soyuza pechatnogo dela i prodazhi izdaniy.
26. BODYK, O. P., RUDAKOVA, T. M. (2011) *Suchasna ukrainska literaturna mova. Leksykolohiia. Frazеолоhiia. Leksykohrafiia: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury.
27. HEPENER, N. (1930) *Pechery Kyivskoi lavry*. Kyiv: Proletar.
28. Grobovoj ieromonakh Amfilohij u grobnicy sv. Dimitrija Rostovskogo. XIX v. [Online]. Available from: <http://tinyurl.com/jnzo3hj> [Accessed 30 January 2017].
29. DENISOV, H. (1931) *Utvorenna chudes ta moshchiv u Kyievo-Pecherskii lavry*. Kyiv; Kharkiv: Proletarii.
30. DENISOV, H. (1929) Yak fabrykuvalysia chudesa ta moshchi v Kyievo-Pecherskii lavry. *Bezvirnyk*, 23/24, 11-17.
31. ZAKHARCHENKO, M. M. (ed.) (1888) *Kiev teper' i prezhde*. Kiev: Izdanie S. V. Kul'zhenko.
32. ANON (1839) *Kartiny Rossii i byt raznoplemennyykh ee narodov. Iz puteshestviy P. P. Svin'ina*. Vol. 1. St. Petersburg: Tipografiya I. Grecha.
33. KYSILEVSKA, O. (1955) *Po ridnomu kraiu : [zbirka okremykh rozdiliv ta narysiv z bahatokh tvoriv avtor]*. Toronto: Dobra knyzhka.
34. KIZLOVA, A. A. (2015) Oblashtuvannia prostoru navkolo moshchei sviatykh u pecherakh Kyievo-Pecherskoi lavry yak sposib komunikatsii z bohomoltsiamy (kinets XVIII – pershi desiatyllittia XX st.). *Storinky istorii*, 39, 5-19.
35. LESNEVSKYI, Yu. A. (1935) Nevdale shakhraistvo (Istoriia odnykh moshchei). *Bezvirnyk*, 7, 16-20.
36. LITVINENKO, Ya. V. (2005) Inter'ery lavrskikh peshher i ih genezis. In: *Cerkovnye drevnosti: Sbornik materialov III Mezhdunarodnoy konferentsii "Cerkovnaya arheologiya: liturgicheskoe ustroystvo khramov i voprosy istorii khristianskogo bogoslužheniya"* (Sevastopol', 2003). Simferopol': Universum, pp. 350-357.
37. LYTUVYENKO, Ya. V. (2012) Ikonostasy i monumentalnyi zhyvopys lavrskyykh pecher. Datuvannia, atrybutsiia, vtraty, ponovlennia. *Lavrskiy almanakh: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istirii ta kultury*, 27 (10), 306-337.
38. LOPUKHINA, E. V. (2013) Ikony prepodobnykh v peshherah – proizvedeniia ikonopisnoy masterskoj Kiev-Pecherskoj lavry 1840 – 1850-kh gg. In: *Mohylianski chytannia 2012 roku. Zbirnyk naukovykh prats: Traditsii pecherykh monastyrskykh kompleksiv v Ukraini ta Skhidnii Yevropi. Problemy vyvchennia, zberezheniia ta muzeifikatsii*. Kyiv: [s. n.], pp. 272-276.
39. MAZER, K. P. (1999) *Obrazy Kyieva seredyny XIX st.* [S. I.]: Niustrems.
40. MAMAEV, N. I. (1901) Zapiski: [Lavra i peshhery v 1850-h gg.]. *Istoricheskij vestnik*, 9, 787-790.
41. NILUS, S. A. (1999) *Na beregu Bozhiei reki: [in 3 vol.]*. Vol. 1. Moscow: Lestvica; St. Petersburg: Dioptra
42. ANON (1889) *O trekh obetah monashestva: devstve, nestyazhanii i poslushanii*. 2nd edn. Moscow: Afonskij russkij Pantelejmonov monastyr'.
43. PARFENIJ, inok (1855) *Skazanie o stranstvii i puteshestvii po Rossii, Moldavii, Turcii i Svyatoj Zemle: [in 4 vol.]*. Vol. 1. Moscow: Tipografiya A. Semena.
44. PETRENKO, M. Z. (1959) *Pravda pro pechery i moshchi Kyievo-Pecherskoi lavry*. Kyiv: [s. n.].
45. POLIUSHKO, H. V. (2012) *Ihorivska ikona Bozhiei Materi. Istoriia i dolia sviatyni*. Kyiv: [s. n.].
46. Raka v inter'ere sobora, obshhij vid. Litografija 1890 goda [Online]. Available from: <http://tinyurl.com/h9fm8c8> [Accessed 30 January 2017].
47. Raka s moshhami svjatogo Aleksandra Nevskogo. Foto XIX v. [Online]. Available from: <http://www.pravoslavie.ru/4449.html> [Accessed 30 January 2017].
48. Raka s moshhami svjatogo Iakova Borovichskogo v Iverskom monastyre do razgrableniya bol'shevikami [Online]. Available from: <http://tinyurl.com/zrh5azs> [Accessed 30 January 2017].
49. Raka sv. Iony, mitr. Kievskogo i vseja Rusi, v Uspenskom sobore Moskovskogo Kremlja. Fotografija. Nach. XX v. [Online]. Available from: <http://www.pravenc.ru/text/578250.html> [Accessed 30 January 2017].
50. Raka Svjatitelja Mitrofana v Blagoveshenskomo sobore Mitrofanovskogo monastyra [Online]. Available from: http://www.vob.ru/saints/svt/svt_mitrofan/11.htm [Accessed 30 January 2017].
51. Svjato-Troickij sobor, foto iz al'boma 1874 g. [Online]. Available from: <http://tinyurl.com/z54h8lz> [Accessed 30 January 2017].
52. ANON (1859) Svjatye peshhery Kiev-Pecherskoj lavry. *Russkij khudozhestvennyj listok*, 25, 79.
53. SKULENKO, I. (1930) *Moshchi i myrotochivyi holovy Kyievo-Pecherskoi lavry*. Kharkiv; Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.
54. STEPovyk, D. V. (2001) *Istoriia Kyievo-Pecherskoi lavry*. Kyiv: Vydavnychiy vidil Ukrainkoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu.
55. TOLSTOJ, L. N. (2007) *Vojna i mir: [in 4 vol.]*. Vol. 1. Moscow: Intrejd Korporejshen
56. SHEROCKIJ, K. V. (1917) *Kiev. Putevoditel'*. Kiev: V. S. Kul'zhenko.
57. SHYDENKO, V. (1957) *Pechery ta moshchi Kyievo-Pecherskoi lavry*. Kyiv: [s. n.].
58. SHULHA, Ya. M. (2015) *Palomnytstvo do kyivskykh pravoslavnykh sviatyn u XVIII st.: sotsioantropologichnyi vymir*. Unpublished thesis (PhD), Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.
59. SHHEPANSKAYA, T. B. (1995) *Krizisnaya set'* (tradicii duhovnogo osvoeniya prostranstva). In: Bernshtam, T. A. (ed.) *Russkij Sever: K probleme lokalnykh grupp*. St. Petersburg: MAE, pp. 110-176.

Надійшла до редколегії 13.12.16

A. Kizlova, PhD in History

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine

COMFORTING COMMUNICATION NEAR THE SACRED OBJECTS OF KYIV PECHERSK LAVRA (THE 19TH – THE EARLY 20TH C.)

The article deals with the problem of comforting communication for minds and bodies in the sacred space of Kyiv Pechersk lavra (19th – early 20th c.). We investigate the role of the providing comfort in the conventual ideas and praxises and consider the attempts to improve prayers' physical contact with the sanctuaries. To achieve this goal we start with the analysis the Lavra administration preconceptions of the interest's native to stranger prayers and to sacred objects custodians. We also explore the level of operational comfort provided for the coffin-guardians and the cave guides. A special priority is accorded to the caves-going conditions. The features of the communicatively related disciplinary instructions for brethren (ideals and reality) are traced. As we have found out, the communicative comfort near Lavra sacred objects was important in the context of reliability engineering. The sacred objects keepers were able to forestall crowding, injuries or fire near shrines and icons. Increasing of the pilgrimage and incremental load for brethren promoted betterment work in the cloister. The problem of thefts in the Near and the Far caves as well as in all Lavra seems to be a promising topic for the further studies.

Keywords: Kyiv Pechersk lavra, 19th – early 20th c., communication, comfort, sacred object, prayer, brethren.

УДК 94(100): 930(560)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.05>

А. Макаревич, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВАКФ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У СВІТЛІ ТУРЕЦЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті досліджено традиційний мусульманський інститут вакфу в Османській імперії у світлі турецької історіографії. Проаналізовано погляди турецьких істориків щодо причин заснування вакфів, питання місця і ролі вакфів в економічному, соціальному і культурному житті імперії османів, взаємостосунків адміністрації вакфів і влади, особливостей функціонування інституту в різних географічних ареалах їхнього місцезнаходження. Розглянуто основні підходи і тенденції турецьких дослідників до вивчення вакфів з 1930-х років (часу появи перших праць про вакфи Османської імперії в Турецькій Республіці) до сьогодні. Акцентовано на головних досягненнях турецької історіографії з зазначеного питання. Вказано на об'єктивність дослідження даного інституту, як важливої складової османської цивілізації. Аналіз турецької історіографії про вакфи проведено за принципами проблемно-хронологічного методу, що пояснюється усталеною в Туреччині традицією проблемного підходу до вивчення інституту вакфу.

Ключові слова: Османська імперія, вакф, турецька історіографія.

Османська імперія впродовж шести століть була активним гравцем міжнародної політики. Завдяки своїм широким володінням на двох континентах держава османів здійснювала значний вплив на суспільно-політичний та економічний розвиток країн Європи і Азії. Османські завоювання та блиск Високої Порти ставали об'єктом досліджень багатьох поколінь істориків з різних країн. Проте, головним чином, досліджувалися питання зовнішньої політики, соціально-економічних протиріч і військової історії. Певна односторонність наукового інтересу пояснюється не лише європоцентризмом дослідників, а й не розумінням основ і особливостей суспільного життя Османської імперії. Тривалість існування держави османів переконує, що вона не була лише агресивною руйнівною силою, яка не здатна на продуктивну творчість. До того ж, в надрах імперії сформувалися та розквітали унікальні інститути та явища, які дозволяли співіснувати в межах однієї держави різним соціальним групам і народам, згладжуючи суспільні протиріччя та міжетнічні суперечки. Одним з таких був вакф – традиційний мусульманський інститут, який фіксується ще в VII столітті в мусульманській практиці, що дозволяв знижувати градус соціальної напруги і дбав про моральне здоров'я суспільства. Однак, в Османській імперії вакф набуває нового значення і забезпечує регулювання суспільної справедливості поза державним впливом. Не зважаючи на це, проблема становлення і формування вакфів в Османській імперії тривалий час залишалась поза увагою не лише іноземних, а й турецьких дослідників. Систематичні та глибокі дослідження вакфу розпочалися у Туреччині лише в середині XX століття, а світова історіографія зазначеного питання так і залишилася у зародковому стані. Хоча розуміння природи вакфу, шляхів та механізмів його виникнення, дозволить краще зрозуміти османо-турецьку цивілізацію. Саме тому вивчення наукової спадщини турецьких дослідників при аналізі вакфів є вкрай необхідним для розвитку османістики та тюркології.

Як уже зазначалося, турецька історіографія вакфів почала формуватися у другій половині XX ст. Важливу роль у цьому процесі відіграла фундація спеціалізованого періодичного видання "Журнал вакфів" ("Vakıflar dergisi"), який поклав початок систематичного вивчення історії вакфів Османської імперії. І хоча перший номер журналу було опубліковано ще у 1938 році, але регулярно він почав виходити лише з 1970 року. За перші 32 роки існування видання з'явилося лише кілька номерів. Така нестабільність пояснюється складним економічним і соціальним становищем країни через II Світову війну. Виклики цього часу диктували дослідникам свої умови і задачі для вирішення, що не дозволяло активізувати вивчення вакфів у цей період. Однак, неодмін-

ним позитивом було те, що завдяки появі потужної платформи для публікації результатів наукових пошуків, серед істориків вакфу було започатковано жваву дискусію щодо різноманітних проблемних питань функціонування цього інституту.

У першій половині XX століття вакфи розглядалися дослідниками в основному з правового аспекту явища, досліджуючи законодавче підґрунтя формування і функціонування вакфового майна. Глибоке вивчення вакфів з 1970-х років призвело до гарячих суперечок та поляризації наукових поглядів. Дискусії велись в площині різної природи заснування вакфів, аспектів їхнього функціонування, впливу на економічне і соціальне життя Османської імперії, а також місця у турецькому суспільстві та культурі. Частина дослідників брали за основу своїх суджень адміністративний аспект, інші звертались до соціально-економічного або культурно-географічного критеріїв вивчення вакфів.

Один із засновників "Журналу вакфів" Б. Йедийилдиз, вказуючи на значну кількість поглядів [41], запропонував певну класифікацію підходів щодо проблеми вакфів у турецьких дослідженнях. Відповідно до методології вивчення інституту ним було згруповано історіографію за такими напрямками: хронологічно-горизонтальний, географічно-вертикальний і комплексний. За інтерпретацією вченого, перший підхід розглядає вакф, як комплексне явище, в окремо взятий історичний період. В другому домінує підбір та аналіз історичного матеріалу про вакфи на певній території, з перенесенням висновків на всю територію Османської імперії. В основі третього підходу лежить принцип відбору певних універсальних комплексів, які могли б репрезентувати роботу всіх вакфових установ країни. Б. Йедийилдиз окреслив шляхи аналізу історіографії вакфів, акцентуючи увагу на методологічних принципах. Запропоновані дослідником методи вивчення залишаються дискусійними і складними для розуміння, що актуалізує пошуки вирішення проблеми систематизації та класифікації турецької історіографії. Саме тому дана стаття базуватиметься на проблемно-хронологічному методі аналізу історіографії.

Одним з основоположників дослідження османського вакфу став Ф. Кьопрюлю, який займався питаннями історичної цінності установ, правових особливостей функціонування і законодавчих змін, які відбувались впродовж тривалого часу і впливали безпосередньо на становище вакфів в імперії [22]. У п'ятдесятих і шістдесятих роках дослідники продовжували ставити у центр вивчення правовий аспект генези і функціонування вакфів. Саме з такого погляду досліджував установи А. Беркі [5].

У сімдесятих роках до вивчення історії вакфів почала звертатись значно більша кількість науковців, що розгорнуло жваву дискусію, розширило коло теоретич-

них проблем. З цього часу активніше з'являються праці, присвячені вакфам певного географічного регіону. Х. Келеш дослідив вакфи у XVI ст. на території міста Ерзурум [21]. Однак, правова сторона вакфів також продовжувала розвиватись. Проблематика майнових питань висвітлена у дослідженні Н. Чагатая [7].

Великий вплив на розвиток дослідження вакфів справили І. Атеш, який у вісімдесятих роках XX ст. почав звертатись до абсолютно нових аспектів роботи цього інституту. Його дослідження присвячені проблемам освітніх і соціальних послуг, які надавались у вакфових установах [3, 4]. Саме тоді увага дослідників загострюється на проблемі "кюлліє" – безпосередньо самих комплексів, які були побудовані, як вакф. Дослідники піднімають питання причин заснування кюлліє, адміністративні принципи функціонування, їхнє економічне і соціальне значення, розглядають послуги, які надавались населенню і т.д. Серед таких досліджень виділяються своєю фундаментальністю праці А. Улучама [38], Х. Аджуна [1], М. Ондера [26].

На початку вісімдесятих років XX ст. історик Б. Йедійилдиз підняв питання ролі вакфів у соціальній системі турецького суспільства [44]. Проблема вакфу, як важливого елементу благодійності – обов'язку кожного мусульманина, стала ключевим теоретичним питанням наукових пошуків вченого [40-43]. Червоною лінією у працях про вакфи в Османській імперії Б. Йедійилдиза проходить поняття *hayır* (добро), яке стояло в центрі філософського обґрунтування утворення благодійних установ. Бахаеддін Йедійилдиз розкриває суть функціонування вакфів через три основоположних поняття: *hayrat* (добро), *akarat* (нерухоме майно) і *vakıf* (установи з надання послуг). Автор приходить до висновку, що сила османського періоду історії Туреччини полягала у дотриманні принципів, які і на сьогоднішній день є найвищими ціннісними орієнтирами людства, – благодійність, взаємодопомога і людяність. У турецькій культурі під благодійністю малися на увазі усі види діяльності і поведінки, що спрямовані на досягнення щастя в обох світах у дусі солідарності. Саме система вакфів є найяскравішим прикладом піднесення доброчесних правил поведінки у суспільстві.

Наприкінці 1980-х років до історії вакфів звертається турецький дослідник Н. Озюрк, який присвятив цій проблематиці основну увагу своєї наукової діяльності. У його дослідженнях піднімається широке коло проблемних питань, що стосуються ролі вакфів у творенні Анкари [29], концепції творення вакфів [33], функціонування окремих кюлліє [30, 32], місця вакфів у ісламській і турецькій культурі [31].

Важливим для вивчення історії вакфів є питання їхнього заснування на території захоплених османами землях, в яких традиційно сповідували християнство. Першим цей пробіл у дослідженні намагався заповнити І. Юксель [46], який аналізує питання будівництва вакфів в Болгарії та їхній вплив на політику ісламізації. Пізніше, в середині 1990-х років, намічений І. Юкселем шлях продовжив інший дослідник – Х. Мемішоглу [24].

У 1990-х роках не втратила своєї актуальності проблема функціонування окремих кюлліє. Цьому аспекту присвячені праці К. Шахіна [34], Ф. Мюдеррісаоглу [25], М. Озкарджи [28], М. Денкташа [11]. Корифей історичної науки Туреччини Г. Іналджик звертався до ролі вакфів у розвитку османських міст [18].

Наприкінці XX ст. починають розвиватись і нові тенденції у дослідженнях вакфів. Зокрема, історики активніше звертають увагу на різну природу їхнього створення і форм функціонування. Доходам і грошовому забезпеченню функціонування вакфів присвячено дос-

лідження М. Чизакча [10]. Традиційні для турецької історіографії правові питання роботи вакфів продовжили розглядати у 1990-х роках А. Агюндюз [2].

Також на рубежі XX – XXI ст. особливо яскраво проявила себе нова тенденція у турецькій історіографії. Дослідники, які писали про соціально-економічне життя Османської імперії або про історію османської цивілізації загалом, почали включати до своїх узагальнень вакфи [16; 17]. Цим наукова спільнота визнала, що вакфи наклали сильний відбиток на всі сторони життя османського суспільства. А відповідно поставила вакфи в один ряд із найважливішими явищами турецької історії.

Започатковані тенденції і підходи до вивчення вакфів у XIX ст. продовжили розвиватись у XXI ст. Цивілізаційний підхід до розгляду вакфів, що почав широко застосовуватись в кінці XX ст., на початку XXI ст. підхопив і розвинув турецький історик З. Казиджи [20]. В центр своїх наукових пошуків він поставив питання вагомого внеску вакфів у становлення і розвиток османської цивілізації.

Варто відмітити, що у XX ст. проблема функціонування вакфів в османських віддалених провінціях, залишалася білою плямою у турецькій історії. Однак, ця ситуація почала змінюватись у XXI ст. Дослідник А. Більгілі висвітлює історію османських вакфів на території Ірану, Азербайджану і Вірменії [6]. Особливу увагу приділив питанням роботи вакфів на території анатолійського бейліку Х. Юксель [45]. Вакфам турецького району Бесні присвятив дослідження Ф. Сойлемез [37], району Шерін – Н. Юркмез [39]. І. Сезгін обрав для дослідження вакфи в районі Дельвіне, який нині належить Албанії [36]. Вакфи у близьких географічно один до одного містах Алеппо і Антак'я проаналізовані у розвідках Е. Чакара [8, 9]. Особливе місце у турецькій історіографії посідає Ш. Меміш, який висвітлює проблему соціального статусу засновників вакфів у місті Едірне у XVII – XVIII ст. [23]. Проблему ісламізації чорноморського регіону через політику заснування там вакфів розглядав М. Фатса [13]. Одне з останніх досліджень присвячено вакфовому кварталу в Єрусалимі [15], що дає поштовх розвитку нового типу досліджень з історії вакфів – окремим районам, які було утворено внаслідок успішної діяльності там вакфів.

В перше десятиліття XXI ст. дослідники почали все більше піднімати питання економічної сторони роботи вакфів. Започаткував цю тенденцію К. Орбай, праці якого є прикладом економічного напрямку досліджень. Вчений спирається на потужний масив різноманітних джерел, які висвітлюють фінансову сторону діяльності вакфів. Дослідник пропонує своє бачення наслідків політики втручання у фінансові справи вакфів з боку влади. К. Орбай вказує на те, що вакфи не рідко виступали грошовим донором для центральної скарбниці, що зводило до нуля їхні власні матеріальні ресурси. Пильний контроль державних інституцій за фінансовими справами благодійних організацій призводив до бюрократизації системи і у наслідку – занепаду вакфів [27].

На зламі тисячоліть з'явилися не лише нові тенденції і підходи, а й формуються нові концепції. Зокрема, обґрунтовується ідея, що вакф – традиційний мусульманський інститут з'являється майже паралельно з самою релігією, тобто у VII ст. Фінікові сади Пророка Мухаммада, які він віддав мусульманам у Медині, вважаються предтечою появи вакфів. У дослідженні турецького історика А. Ертема висловлено ідею, що вакфи були відомі туркам ще у домусульманський час і є власне тюрко-турецьким явищем [12, s. 32].

В останні роки продовжуються дослідження біографій та світогляду меценатів та фундаторів вакфів. Осо-

блива увага приділяється коронованим особам та високоставленим придворним, що пояснюється ширшою джерельною базою. Найменш вивченою в цьому напрямку є тема засновників вакфів, які не належали до султанської сім'ї і не займали високих адміністративних посад при османському дворі. Серед низки досліджень окремо можна виділити працю, де об'єктом вивчення виступають османські митці, що ставали засновниками і меценатами вакфів [19].

Окремої уваги заслуговує праця Е. Сарічаоглу [35], в якій автор висвітлює ті аспекти функціонування вакфів, навколо яких точаться найбільші дискусії. Зокрема, моральна сторона будівництва вакфів; бюрократизація вакфової системи, що потягнуло за собою падіння всієї імперії; запобігання переміщенню товарів через вакфи; перехід землі у власність держави шляхом вакфів; створення вакфів як запобіжного заходу проти розподілу майна і конфіскації; шкода культурі і науці зі сторони вакфів. У дослідженні автор намагається критично підійти до вищеназваних питань і дійти до об'єктивного висновку.

Тематика вакфів залишається у ХХІ ст. невід'ємною частиною праць із соціально-економічного ладу Османської імперії [14]. У подібних дослідженнях історії вакфів торкаються комплексно, наголошуючи на їхній важливості у соціальному і економічному житті імперії через надання благодійних соціальних послуг мусульманській общині. Автори відзначають, що завдяки вакфам держава економила колосальні кошти на підтримку міських комунікацій, освоєнні новопідкорених територій і підтримку загального високого статусу імперії. Користуючись великими надходженнями з різних фінансових ресурсів, таких, як великі сільськогосподарські землі, млини у сільській місцевості, торгівельні пункти, готелі, бані і різноманітні майстерні у містах, вакфи були потужною економічною силою. Окрему увагу історики звертають на те, що завдяки значній купівельній спроможності вакфи відігравали центральну роль в економічному житті як конкретних регіонів, так і імперії загалом. Таким чином, держава могла економити значні кошти зі своєї скарбниці на соціальний сектор.

З огляду на вищесказане, можна стверджувати, що турецькі історики розробили методи вивчення традиційного мусульманського інституту вакфу. В своїх дослідженнях звертали достатню велику увагу проблемам ґенези і подальшого розвитку османських вакфів. Головною рисою робіт турецької історіографії є глибокий аналіз джерел і осмислення історичних фактів. Вивчення історії вакфів розпочалось ще у другій чверті ХХ ст., але справжній поштовх відбувся з 1970-х років. Саме з цього часу систематично виходить основне спеціалізоване періодичне видання "Журнал вакфів", який дозволяє не перериватись науковій дискусії серед істориків вакфу. Постійно з'являються нові підходи і тенденції у вивченні вакфів, які інтенсифікують хід досліджень різних проблем галузі. Великим надбанням турецької історіографії є тенденція до дослідження вакфів із цивілізаційного підходу, як важливого і впливового соціального інституту. Силами турецьких істориків проблему вакфів було поставлено в центр розвитку османської цивілізації, зрівняно з найважливішими її явищами. Науковою спільнотою Туреччини висунуто важливу ідею, що саме унікальні соціальні інститути Османської імперії забезпечили їй на довгі шість століть авторитетне право голосу у міжнародній політиці, а також дозволили контролювати високий рівень соціального спокою всередині країни. На сьогоднішній день турецькими дослідниками розглянуто широке коло теоретичних проблем, однак в зародковому стані в турецькій історіографії залишається

проблема порівняння мусульманського і османського вакфів, етнічні особливості функціонування цього інституту в Османській імперії, безпосередній вплив тюрксько-кочової, перської і арабо-мусульманської традицій на формування систем благодійності і соціального забезпечення в державі османів, що потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Acun H. Manisa İshak Çelebi Külliyesi / H. Acun. // Vakıflar Dergisi. – 1985. – № 19. – S. 127-146.
2. Akgündüz A. Osmanlı Hukukunda Tahsisat Kabilinden Vakıflar ve Konuyla İlgili Kanunî'ye Takdim Edilen Bir Risale / A. Akgündüz. // Vakıflar Dergisi. – 1990. – № 21. – S. 5-22.
3. Ateş İ. Hayrı ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar / İ. Ateş. // Vakıflar dergisi. – 1982. – № 15. – S. 55-88.
4. Ateş İ. Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları / İ. Ateş. // Vakıflar Dergisi. – 1982. – № 14. – S. 29-100.
5. Berki A. Hukuki ve İçtimai Bakımdan Vakıf / A. Berki // Vakıflar Dergisi. – 1962. – № 5. – S. 9-14.
6. Bilgili A.S. İran, Azerbaycan, Ermenistan Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları: (XVI – XVIII. yüzyıllar) / A. S. Bilgili. – Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2011. – 422 s.
7. Çağatay N. İslam'da Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi / N. Çağatay. // Vakıflar dergisi. – 1977. – № 11. – S. 1-6.
8. Çakar E. 16. Yüzyılda Antakya Vakıfları (1550 Tarihli Evkaf Defterine Göre) / E. Çakar. // Vakıflar dergisi. – 2015. – № 43. – S. 9-40.
9. Çakar E. 16. Yüzyılda Halep'te Bir Osmanlı Vakfı: Hüsreviye Külliyesi / E. Çakar. // Vakıflar dergisi. – 2014. – № 41. – S. 67-96.
10. Çizakça M. Awqaf in history and its implications for modern islamic economies / M. Çizakça. // Islamic Economic Studies. – 1998. – Vol. 6. – № 1. – P. 43-73.
11. Denктаş M. İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi / M. Denктаş. // Vakıflar dergisi. – 1997. – № 26. – S. 193-224.
12. Ertem A. Osmanlıdan Günümüze Vakıflar / A. Ertem. // Vakıflar dergisi. – 2011. – № 36. – S. 25-66.
13. Fatsa M. Niksar Yöresindeki Ahı Vakıflarının Karadeniz Bölgesi'nin İskanı ve İslamlaşmasındaki Rolü / M. Fatsa. // Vakıflar dergisi. – 2013. – № 39. – S. 27-40.
14. Genç M. Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar / M. Genç. // Vakıflar dergisi. – 2014. – № 42. – S. 9-18.
15. Güneş H.H. Kudüs'te Bir Vakıf Mahalle: Sekiz Yüz Yıllık Meğâribe Mahallesi ve Serencamı / H. H. Güneş. // Vakıflar dergisi. – 2015. – № 44. – S. 9-38.
16. Halaçoğlu Y. XVI ve XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı. / Y. Halaçoğlu. – Ankara: TTK. Yay. 1995. – 258 s.
17. İhsanoğlu E. Osmanlı Medeniyeti Tarihi / E. İhsanoğlu. – İstanbul: Feza yay. 1999. – 849 s.
18. İnalçık H. İstanbul: an Islamic City / H. İnalçık // Journal of Islamic Studies. – 1990. – Vol. 1. – P. 1-23.
19. Kaya M. Vakıf Kurucusu Olarak Osmanlı Esnafı (18. Yüzyıl İstanbul Örneği) / M. K. Kaya. // Vakıflar dergisi. – 1995. – № 42. – S. 35-50.
20. Kazıcı Z. Osmanlı Vakıf Medeniyeti / Z. Kazıcı. – İstanbul: Bilge Yay. 2003. – 266 s.
21. Keleş H. Erzurum vakıfları : H. 988 (M. 1580-1581) tarihli Erzurum evkaf defterine göre / H. Keleş. – Ankara: Bizim Büro, 2000. – 217 s.
22. Köprülü F. Vakıflar Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü / F. Köprülü. // Vakıflar dergisi. – 1940. – № 2. – S. 1-36.
23. Memiş Ş. 17 ve 18 Yüzyıllarda Edirne'de Vakıf Kurucularının Toplumsal Statülerine İlişkin Bazı Tespitler / Ş. Memiş. // Vakıflar dergisi. – 2011. – № 36. – S. 67-86.
24. Memişoğlu H. Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları / H. Memişoğlu. // Vakıflar dergisi. – 1995. – № 25. – S. 297-308.
25. Müserrisoğlu F. Edirne II.Bayezid Külliyesi / F. Müserrisoğlu. // Vakıflar dergisi. – 1991. – № 22. – S. 151-198.
26. Önder M. Seydişehir'de Seyyid Harun Külliyesi, Vakıfları ve Bânisi / M. Önder. // Vakıflar dergisi. – 1988. – № 22. – S. 13-28.
27. Orbay K. Account books of the imperial waqfs (charitable endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th centuries) / K. Orbay // Accounting Historians Journal. – 2013. – № 1. – P. 31-50.
28. Özkarcı M. Gaziantep Lala Mustafa Paşa Külliyesi / M. Özkarcı. // Vakıflar dergisi. – 1995. – № 25. – S. 39-66.
29. Öztürk N. Ankara'nın Kuruluşunda Vakıfların Rolü / N. Öztürk. // Vakıflar dergisi. – 1988. – № 20. – S. 329-346.
30. Öztürk N. Bayazitoğulları Vakıfları / N. Öztürk. // Vakıflar dergisi. – 1999. – № 24. – S. 45-60.
31. Öztürk N. İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar / N. Öztürk. // Vakıflar dergisi. – 2005. – № 24. – S. 7-20.
32. Öztürk N. Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi / N. Öztürk. // Vakıflar dergisi. – 2004. – № 28. – S. 7-76.
33. Öztürk N. Yeni Vakıfların Amaç Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler / N. Öztürk. // Vakıflar dergisi. – 1998. – № 25. – S. 291-296.
34. Şahin K. Ankara'da Melike Hatun Vakıfları / K. Şahin. // Vakıflar dergisi. – 1991. – № 22. – S. 77-82.
35. Sarıcaoğlu E. Osmanlı Vakıfları Hakkındaki Tartışmalar / E. Sarıcaoğlu. // Vakıflar dergisi. – 2007. – № 30. – S. 51-60.

36. Sezgin İ. Osmanlı Döneminde Delvine Vakıfları / İ. Sezgin. // Vakıflar dergisi. – 2011. – № 36. – S. 1-24.
37. Söylemez F. Rışvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı / F. Söylemez. // Vakıflar dergisi. – 2013. – № 40. – S. 87-98.
38. Uluçam A. Oltu'da Arslanpaşa Külliyesi / A. Uluçam. // Vakıflar dergisi. – 1983. – № 17. – S. 93-108.
39. Ürkmez N. Şiran Vakıfları / N. Ürkmez. // Vakıflar dergisi. – 2015. – № 44. – S. 73-94.
40. Yediyıldız B. Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri / B. Yediyıldız // Vakıflar dergisi. – 1988. – № 20. – S. 403-408.
41. Yediyıldız B. Turkish Wakf, or Turkish System of Charities in The Ottoman Era / B. Yediyıldız // The Great Ottoman-Turkish Civilisation / Ed. K. Çiçek. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000. – C. III. – S. 763-789.
42. Yediyıldız B. Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie – étude socio-historique / B. Yediyıldız. – Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1985. – 405 p.
43. Yediyıldız B. İslâm'da vakıf / B. Yediyıldız // Yediyıldız B. Doğuşundan günümüze Büyük İslâm Tarihi. – İstanbul: Çağ Yayınları, 1989. – C. 14. – S. 19-68.
44. Yediyıldız B. Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü / B. Yediyıldız. // Vakıflar dergisi. – 1982. – № 14. – S. 1-28.
45. Yüksel H. Anadolu Beyliklerinde Vakıflar / H. H. Yüksel. // Vakıflar dergisi. – 2007. – № 30. – S. 35-50.
46. Yüksel İ.A. Bulgaristan'da Türk Mimari Eserleri Vakıfları ve Bânisi / İ. A. Yüksel. // Vakıflar dergisi. – 1988. – № 20. – S. 467-474.

References

1. ACUN, H. (1985) Manisa İshak Çelebi Külliyesi. *Vakıflar Dergisi*, 19, 127-146.
2. AKGÜNDÜZ, A. (1990) Osmanlı Hukukunda Tahsisat Kabilinden Vakıflar ve Konuyla İlgili Kanun'ye Takdim Edilen Bir Risale. *Vakıflar Dergisi*, 21, 5-22.
3. ATEŞ, İ. (1982) Hayrı ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar. *Vakıflar dergisi*, 15, 55-88.
4. ATEŞ, İ. (1982) Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları. *Vakıflar dergisi*, 14, 29-100.
5. BERKİ, A. (1962) Hukuki ve İhtimai Bakımdan Vakıf. *Vakıflar Dergisi*, 15, 9-14.
6. BİLGİLİ, A. S. (2011) *İran, Azerbaycan, Ermenistan Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları: (XVI – XVIII. yüzyıllar)*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
7. ÇAĞATAY, N. (1977) İslam'da Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi. *Vakıflar dergisi*, 11, 1-6.
8. ÇAKAR, E. (2015) 16. Yüzyılda Antakya Vakıfları (1550 Tarihli Evkaf Defterine Göre). *Vakıflar dergisi*, 43, 9-40.
9. ÇAKAR, E. (2014) 16. Yüzyılda Halep'te Bir Osmanlı Vakfı: Hüsviye Külliyesi. *Vakıflar dergisi*, 41, 67-96.
10. ÇİZAKÇA, M. (1998) Awqaf in history and its implications for modern islamic economies. *Islamic Economic Studies*, 6 (1), 43-73.
11. DENKTAŞ, M. (1997) İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi. *Vakıflar dergisi*, 26, 193-224.
12. ERTEM, A. (2011) Osmanlıdan Günümüze Vakıflar. *Vakıflar dergisi*, 36, 25-66.
13. FATSA, M. (2013) Niksar Yöresindeki Ahı Vakıflarının Karadeniz Bölgesi'nin İskanı ve İslamlaşmasındaki Rolü. *Vakıflar dergisi*, 39, 27-40.
14. GENÇ, M. (2014) Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar. *Vakıflar dergisi*, 42, 9-18.
15. GÜNEŞ, H. H. (2015) Kudüs'te Bir Vakıf Mahalle: Sekiz Yüz Yıllık Meğâribe Mahallesi ve Serencamı. *Vakıflar dergisi*, 44, 9-38.
16. HALAÇOĞLU, Y. (1995) XVI ve XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı. Ankara: TTK. Yay.
17. İHSANOĞLU, E. (1999) *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Feza yay.

18. İNALCIK, H. (1990) İstanbul: an Islamic City. *Journal of Islamic Studies*, 1, 1-23.
19. KAYA, M. (1995) Vakıf Kurucusu Olarak Osmanlı Esnafı (18. Yüzyıl İstanbul Örneği). *Vakıflar dergisi*, 42, 35-50.
20. KAZICI, Z. (2003) *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Yay, 2003.
21. KELEŞ, H. (2000) *Erzurum vakıfları: H. 988 (M. 1580-1581) tarihli Erzurum evkaf defterine göre*. Ankara: Bizim Büro.
22. KÖPRÜLÜ, F. (1940) Vakıflar Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü. *Vakıflar dergisi*, 2, 1-36.
23. MEMİŞ, Ş. (2011) 17 ve 18 Yüzyıllarda Edirne'de Vakıf Kurucularının Toplumsal Statülerine İlişkin Bazı Tespitler. *Vakıflar dergisi*, 36, 67-86.
24. MEMİŞOĞLU, H. (1995) Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları. *Vakıflar dergisi*, 25, 297-308.
25. MÜSERRİSOĞLU, F. (1991) Edirne II.Bayezid Külliyesi. *Vakıflar dergisi*, 22, 151-198.
26. ÖNDER, M. (1988) Seydişehir'de Seyyid Harun Külliyesi, Vakıfları ve Bânisi. *Vakıflar dergisi*, 22, 13-28.
27. ORBAY, K. (2013) Account books of the imperial waqfs (charitable endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th centuries). *Accounting Historians Journal*, 1, 31-50.
28. ÖZKARCI, M. (1995) Gaziantep Lala Mustafa Paşa Külliyesi. *Vakıflar dergisi*, 25, 39-66.
29. ÖZTÜRK, N. (1988) Ankara'nın Kuruluşunda Vakıfların Rolü. *Vakıflar dergisi*, 20, 329-346.
30. ÖZTÜRK, N. (1999) Bayazıtöğluları Vakıfları. *Vakıflar dergisi*, 24, 45-60.
31. ÖZTÜRK, N. (2005) İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar. *Vakıflar dergisi*, 24, 7-20.
32. ÖZTÜRK, N. (2004) Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi. *Vakıflar dergisi*, 28, 7-76.
33. ÖZTÜRK, N. (1998) Yeni Vakıfların Amaç Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler. *Vakıflar dergisi*, 25, 291-296.
34. ŞAHİN, K. (1991) Ankara'da Melike Hatun Vakıfları. *Vakıflar dergisi*, 22, 77-82.
35. SARICAOĞLU, E. (2007) Osmanlı Vakıfları Hakkındaki Tartışmalar. *Vakıflar dergisi*, 30, 51-60.
36. SEZGIN, İ. (2011) Osmanlı Döneminde Delvine Vakıfları. *Vakıflar dergisi*, 36, 1-24.
37. SÖYLEMEZ, F. (2013) Rışvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı. *Vakıflar dergisi*, 40, 87-98.
38. ULUÇAM, A. (1983) Oltu'da Arslanpaşa Külliyesi. *Vakıflar dergisi*, 17, 93-108.
39. ÜRKMEZ, N. (2015) Şiran Vakıfları. *Vakıflar dergisi*, 44, 73-94.
40. YEDİYILDIZ, B. (1988) Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri. *Vakıflar dergisi*, 20, 403-408.
41. YEDİYILDIZ, B. (2000) Turkish Wakf, or Turkish System of Charities in The Ottoman Era. In: K. Çiçek (ed.) *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*. Vol. 3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, pp. 763-789.
42. YEDİYILDIZ, B. (1985) *Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie – étude socio-historique*. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
43. YEDİYILDIZ, B. (1989) *İslâm'da vakıf. In: B. Yediyıldız, ed. Doğuşundan günümüze Büyük İslâm Tarihi*. Vol. 14. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989, pp. 19-68.
44. YEDİYILDIZ, B. (1982) Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü. *Vakıflar dergisi*, 14, 1-28.
45. YÜKSEL, H. (2007) Anadolu Beyliklerinde Vakıflar. *Vakıflar dergisi*, 30, 35-50.
46. YÜKSEL, İ. (1988) Bulgaristan'da Türk Mimari Eserleri Vakıfları ve Bânisi. *Vakıflar dergisi*, 20, 167-474.

Надійшла до редколегії 15.12.16

A. Makarevych, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

A WAQF IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE TURKISH HISTORIOGRAPHY

In this paper we investigate the traditional Muslim institution of a waqf in the Turkish historiography. Particular attention is paid to the views of Turkish historians on the reasons for the foundation of a waqf, its place and role in the economic, social and cultural life of the Ottoman Empire, as well as on the relationship between the waqf administration and the government, the functioning of this institute in the various geographical areas. We distinguish and analyze the main approaches of Turkish researches to this topic from 1930s (the time of occurrence of the first works on Waqf of the Ottoman Empire in the Turkish Republic) to the present day. Then we outline the main achievements of the Turkish historiography. In our opinion, researchers were objective enough while stating that a waqf was an important part of the Ottoman civilization. We have chosen a problem-chronological approach to the analysis of the Turkish historiography as a problematic approach has already a great tradition in Turkey.

Key words: Ottoman Empire, waqf, Turkish historiography.

УДК 94(71)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.06>О. Машевський, д-р іст. наук, проф.,
М. Барабой, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КВЕБЕКСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено квебекське національне питання в роки Другої світової війни та повоєнний період у контексті причин та передумов "Тихої революції" 1960-х рр. в Квебеці. Зокрема, на основі газетних статей, мемуарів, заяв політичних діячів та наукової літератури проаналізовано перебіг кризи конскрипції (обов'язкового військового призову) у поглядах франко-канадських та англо-канадських суспільно-політичних діячів, а також вплив кризи на суспільно-політичну ситуацію в повоєнному Квебеці. Особливу увагу приділено мало висвітленому аспекту в історіографії, а саме спробам реформ у Квебеці за часів перебування на посаді прем'єр-міністра Аделяра Годбу (1939–1944 рр.), який вважається попередником "Тихої революції" 1960-х рр. Саме в роки його перебування при владі в Квебеці були прийняті важливі законопроекти про надання виборчого права жінкам, про обов'язкову шкільну освіту дітей з шести років, про послаблення впливу іноземних компаній в економіці провінції. Розкрито причини поразки Аделяра Годбу на провінційних виборах 1944 р., наслідком яких став прихід до влади націоналіста-консерватора Моріса Дюплессі. Проаналізовано повоєнний період в історії Квебеку, який відомий під назвою "Період великої темряви" (1944–1959 рр.), на який припала друга каденція на посаді прем'єр-міністра Квебеку Моріса Дюплессі. У статті акцентується увага на тому, що політика, яку проводив режим М. Дюплессі сприяла подальшому відставанню Квебеку в соціально-економічному розвитку, що прискорило невдоволення опозиції, яка вимагала проведення важливих реформ і врешті це стало каталізатором самої "Тихої революції". Підкреслюється, що саме в повоєнний період відбулася трансформація франко-канадського питання в квебекське національне питання, адже основу проблеми квебекського національного питання в період перебування М. Дюплессі становило не мовне, релігійне чи культурне питання, а питання рівноправності провінцій у федерації, питання розширення автономних прав Квебеку.

Ключові слова: Квебек, націоналізм, франко-канадці, М. Дюплессі, Друга світова війна, криза конскрипції.

Загострення національних, міграційних проблем у країнах Заходу зумовлює необхідність поглибленого вивчення досвіду їхньої національної політики, попередніх спроб вирішення подібних кризових ситуацій. Канада є однією з найбільш успішних країн, якій вдалося подолати національні протиріччя, стати прикладом толерантного, гармонійного суспільства. Однак для цього канадцям, зокрема мешканцям франкомовної провінції Квебек, довелося пройти складний та суперечливий шлях. Надзвичайно важливим у цьому процесі був період Другої світової війни та повоєнні роки. Тому особливості квебекського національного питання у цей час дедалі більше привертають увагу дослідників. Зокрема, питанню конскрипції була присвячена стаття ванкуверського історика І. Робінс-Лараві "Коріння франко-канадського націоналізму та сепаратистський рух Квебеку". Праця Р. Джонса, представника англо-канадської історіографії "Моріс Дюплессі та Об'єднана національна адміністрація" цілком присвячена його політиці першої та другої каденції. Праця представника франко-канадської історіографії Домініка Маршала "Соціальні витоки держави загального добробуту: квебекська сім'я, обов'язкова освіта та допомога родині, 1940 – 1955 рр." містить аналіз реформ А. Годбу, особливо у сфері соціального страхування. А. Годбу він називає прямим попередником "тихої революції". Серед праць вітчизняної історіографії варто зазначити в першу чергу праці викладача Львівського національного університету імені Івана Франка Р. Б. Сіромського. У статті "Le Chef": Особливості політичного режиму Моріса Дюплессі в Квебеку (1944 – 1959)", де було досліджено специфіку режиму М. Дюплессі. Особливу увагу дослідником було звернено на опозицію режимові, яка свідчила про його кризу. Однак, більша частина дослідників не акцентує свою увагу на зв'язку даного періоду з подальшими подіями 1960-х рр., відомі в історії як "Тиха революція" в Квебеці. Тому метою статті є не лише висвітлення перебігу квебекського питання в роки Другої світової війни та повоєнний час, але також з'ясування впливу даного періоду на генезу "Тихої революції" 1960-х рр. в Квебеці.

Криза конскрипції (обов'язкового військового призову) в Квебеці і в Канаді в цілому під час Другої світової

війни була за своєю гостротою менша, ніж під час Першої світової війни, коли події 1917 – 1918 років ледь не спричинили громадянську війну. Традиційно франко-канадці не бажали воювати за чужі їм "імперські інтереси". Сама криза мала дві фази, перша почалась ще напередодні війни і особливо загострилась у 1942 році, коли федеральний уряд вирішив провести плебісцит щодо введення конскрипції. Друга фаза кризи почалась в кінці жовтня 1944 року і була пов'язана з тим, що тих солдатів добровольців, які вирушили на фронт в попередні роки вже не вистачало для продовження активних операцій у Європі та на Тихому океані, тому уряд був змушений вдаватися до мобілізації.

Ще до вступу Канади у війну в канадському суспільстві традиційно сформувалися два протилежні табори: франко-канадці, які в основному були проти участі в іноземних операціях і англо-канадці, які були готові захищати інтереси Канади і закордоном. Проти участі франко-канадців у війні з початку 1939 року почав активно виступати відомий франко-канадський політичний діяч, мер Монреаля (1928 – 1932; 1934 – 1936; 1938 – 1940; 1944 – 1954 рр.) Камійон Уд. Так, в лютому 1939 року Камійон Уд зробив досить гучну заяву в інтерв'ю одній із монреальських газет, яку в свою чергу передрукувала "Чикаго Дейлі Трібун": "Франко-канадці не хочуть війни. Якщо почнеться війна, а це здається все більш вірогідним з кожним днем, і якщо Італія опиниться на одній стороні, а Англія на іншій, то симпатії французьких канадців в Квебеці будуть на боці Італії. Ми, франко-канадці не латиняни, а нормани, але ми стали латинізовані протягом тривалого періоду. Канадці фашисти по крові, але не по імені. Латиняни завжди мали за фаворита диктаторів" [12, с. 4]. За свої неодноразові заяви проти призову згодом він був інтернований і поміщений у спеціальний табір, де перебував до 1944 року [26, с. 253].

Перші відмінності у позиціях англо-канадців та франко-канадців мали місце вже при голосуванні в парламенті Оттави за оголошення війни Німеччині. М. Раймон, франко-канадський депутат в парламенті зібрав 1 тис. підписів квебекців, які були проти участі Канади в іноземних війнах [22, с. 336]. Але петицію од-

разу заблокувала переважна більшість англо-канадських депутатів у парламенті і 10 вересня 1939 року було підтримано резолюцію прем'єр-міністра Канади Макензі Кінга про оголошення війни.

Виступав проти введення загальної військової повинності й відомий франко-канадський політичний діяч, ідеолог концепції канадизму Анрі Бурасса. Однак, через свій вже похилий вік, він не зміг взяти активну участь у діяльності, спрямованої проти введення призову. Крім того, на його думку, на початку Другої світової війни кризи конскрипції не існувало. Грант Декстер у своїх військових мемуарах "Оттава у війні" так описує позицію А. Бурасси: "Друг мій [Джон Стівенсон] був в Монреалі на минулому тижні і відвідав Анрі Бурасса ... Він вважає, що немає небезпеки призову; що, можливо, три чверті населення Канади пасивно виступають проти війни" [10, с. 22].

Оголосивши війну Німеччині 10 вересня 1939 року, Канада тривалий час не мала змогу відправити своїх солдат за океан з різних причин. По-перше, сама регулярна армія Канади на той момент складала 4 тис. чоловік, а резерв 51 тис. По-друге, на це потрібний був дозвіл парламенту або населення (через референдум). Саме тому, прем'єр-міністр Канади Макензі Кінг тривалий час не наважувався запровадити конскрипцію для участі канадських солдат у війні за кордоном. Врешті у 1942 році він вирішив провести плебісцит з цього питання. Питання було сформульовано досить заплутано: "Чи підтримуєте ви звільнення уряду від будь-яких зобов'язань, що випливають з будь-яких минулих зобов'язань, які обмежують методи мобілізації чоловіків на військову службу?". Всього по Канаді "так" відповіли 2 млн. 921 тис. 206 осіб. "Ні" відповіли 1 млн. 608 тис. 609 осіб. У Квебеці "так" – 375 тис. 650 осіб, а "ні" – 971 тис. 925 осіб., що є найбільшим показником серед усіх провінцій та територій Канади [14]. До того ж, навіть в тих округах провінцій, де переважали франко-канадці в основному була відповідь "ні", що ще раз підтверджує негативне ставлення саме франко-канадців до війни. Наприклад, у трьох округах Нью-Брансвіку, в двох округах переважно франкомовної східної частини провінції Онтаріо, і західний округ Манітоби і один округ в Альберті, де так само переважали франко-канадці, була відповідь "ні" [14]. Дані результатів плебісциту яскраво демонструють відмінність позицій франко-канадців та англо-канадців. Це змушені були констатувати тогочасні проурядові газети, хоча й наполягали, що Квебек має скоритися загальній волі народу Канади: "Таким чином, проблема "канадської єдності", яка була однією з важливих причин для цього плебісциту, залишається невирішеною ... Квебек повинен люб'язно прийняти бажання більшості інших восьми провінцій, а не намагатися розділити країну, все ще тримаючись в стороні" [3].

І хоча тепер уряд фактично міг примусово відправляти солдат за кордон, найближчі два роки цього зроблено не було і на фронт відправляли в основному добровольців та тих, хто на той час перебував на службі в армії.

Позиція франко-канадців подібно до Першої світової війни була чіткою та зрозумілою. Не виступаючи проти участі у війні як такої, вони виступали за участь франко-канадців у війні лише на рідній землі. Для пропаганди цих ідей була створена Ліга захисту Канади, яка навчала юнаків стрільби для захисту Канади дома [27, с. 12]. Сама назва цієї організації підкреслювала, що діяльність Ліги направлена на захист Канади в цілому, а не окремо Квебеку, що мало засвідчити відданість франко-канадців Канаді як батьківщині. Лігу підтримували майже всі франкомовні газети: "Девуар", "Друан", "Солей". Після численних мітингів, її прихильники не раз

били скло в редакціях англомовних "Монреаль газетт" та "Монреаль стар", які закликали до примусової мобілізації [19, с. 134].

Друга фаза кризи конскрипції почалась в кінці жовтня 1944 року і була пов'язана з браком добровольців для ведення бойових дій в Європі. Ця криза конскрипції була в порівнянні з кризою 1917 – 1918 рр. менш гострою. Цьому сприяло зокрема те, що прем'єр-міністр Канади Макензі Кінг, добре пам'ятаючи про події Першої світової війни, постійно намагався лавірувати між прихильниками введення загальної військової повинності та її противниками. Його формула: "Конскрипція не є необхідною, але буде введена в разі необхідності", мала задовольнити два протилежні табори [24, с. 156]. Крім того, цьому сприяло й те, що Канада в роки Другої світової війни робила акцент не на участі своїх солдат в бойових діях, а на постачанні військової техніки, сировини, навчанню пілотів літаків для Королівських ВПС. Також, цьому сприяло й те, що дозволивши відправити солдат за океан восени 1944 року, кількість франко-канадців серед них складала 16 тис. (10 % від загальної кількості франко-канадців мобілізованих під час війни) [19, с. 137]. Їх кількість спочатку планувалась набагато більша, однак завдяки лобістам інтересів франко-канадців у федеральному парламенті в Оттаві вдалося досягти цієї незначної кількості, які до того ж прибули в Європу вже на початку 1945 року і нетривалий період брали участь у бойових діях. Зокрема, вже згадуваний парламентський журналіст в Оттаві Грант Декстер у своїх мемуарах досить детально згадував політичну баталію восени 1944 року, коли саме завдяки пропозиції міністра закордонних справ Канади, франко-канадця за походженням Луї Сен-Лорана (який у 1948 – 1957 рр. стане прем'єр-міністром Канади) було погоджено відправити не більше 16 тис. франко-канадців: "Кабінет зібрався о 2-й, з питанням призову на порядку денному. Сен-Лоран виступив з поправкою, де пропонував обмежити кількість франко-канадців до 16,000 ... Цієї ночі на нараді було прийнято рішення запровадити призов. Призов з 16000 був прийнятий на наступний ранок" [10, с. 491-494].

Реакція франко-канадців на таке рішення хоч і була негативною, однак ні до яких радикальних дій, які були у 1917 – 1918 роках вони не вдалися. В основному, деякі солдати намагалися обмежитися мирним протестом. Газета "Глоб енд Мейл" у номері за 29 листопада 1944 року писала: "У другій половині дня 300 солдатів франко-канадського блоку залишили табір на північній стороні Тerasи, і пішли до табору блоку англомовних солдат на іншому кінці міста. Більшість демонстрантів мали гвинтівки і носили сталеві каски. Через годину приблизно 1500 осіб з гвинтівками і кількома пістолетами залишили другий табір, і пройшли в формування третього табору в східній частині міста ... Чоловіки єдиного франко-канадського блоку, що беруть участь в "сидячому страйку", який почався в суботу, сьогодні продовжили свою відмову виконувати обов'язки, і вони сказали, що очікують відповідь на їхнє прохання повернутися в свої будинки в Квебек" [1].

Незважаючи на заострення франко-канадського питання в роки Другої світової війни, для Квебеку цей період також позначився періодом реформ, які успішно проводив прем'єр-міністр Квебеку, лідер Ліберальної партії Адел'яр Годбу. Його перебування при владі на посаді прем'єр-міністра протягом 1939 – 1944 рр. можна було би назвати "малою тихою революцією", як пряму попередницю "тихої революції" в Квебеці початку 1960-х рр. Зокрема, представник франко-канадської історіографії Домінік Маршал у книзі, присвяченій політиці Квебеку щодо сім'ї та освіти (1940 – 1955 роки),

заснав: "ця політика створила для Годбу і його міністрів репутацію попередників тихої революції. З метою модернізації економіки провінції, вони ефективно прагнули розширити соціальну владу над публічними установами, завдання, яке буде запозичене "тиграми команди" іншого ліберала Жана Лесажа, в 1960 році" [30, с. 9]. Ця політика кардинально відрізнялася від його попередника консерватора та націоналіста Моріса Дюплессі. Передусім, головна відмінність полягала в тому, що А. Годбу розумів необхідність реформ, тому саме за його каденції було прийнято низку важливих законів.

Однією з важливих реформ було надання жінкам виборчого права у 1940 році [33, с. 30]. Квебек таким чином став останньою провінцією, де було надане виборче право жінкам. У 1943 році також був прийнятий закон про обов'язкову шкільну освіту дітей з шести до 14 років [32, с. 234]. Крім того, на відміну від попередника-консерватора М. Дюплессі, який під час свого першого терміну на посаді прем'єра не сприяв збільшенню частки франко-канадських підприємців чи державних компаній, Аделяр Годбу для більшої рентабельності та в той же час для послаблення впливу іноземного капіталу, викупив низку електричних компаній, гідроелектростанцій Квебеку, об'єднав їх у одну велику – "Гідро Квебек" (Hydro-Québec), яка й нині є найбільшим виробником гідроелектроенергії у світі [29, с. 17].

Досить часто в історіографії звертають увагу на те, що ніби Аделяр Годбу на відміну від Моріса Дюплессі у питанні завоювання більш широких прав для провінції йшов на значні поступки федеральному уряду, і навіть втратив деякі права провінції, які раніше вона мала. Зокрема, радянська дослідниця Л. В. Поздєєва наголошувала на тому, що коли М. Дюплессі був при владі – він активно чинив супротив введенню соціального забезпечення (що, звичайно було негативним), і після приходу до влади Аделяра Годбу цей супротив припинився, що дало змогу провести в парламенті Канади у 1940 році 91 статтю поправки до Акту про Британську Північну Америку. Радянська дослідниця Л. В. Поздєєва наголошувала на тому, що питання соціального забезпечення, зокрема питання страхування на випадок безробіття було додано до компетенції федерального уряду, а не провінції [23, с. 89]. Однак, по-перше, ця поступка не суттєво порушувала права провінції. По-друге, введення соціального забезпечення, зокрема страхування на випадок безробіття було вже давно необхідним, однак не вдавалося втілити через блокування цього консервативним урядом Національного союзу. Аделяр Годбу, приймаючи рішення підтримати це, ні яким чином не переслідував собі за мету піти на якісь поступки. Взагалі, численна критика слабкості відстоювання провінційних прав та свобод Аделяром Годбу не має особливих підстав. Період перебування при владі Аделяра Годбу (1939 – 1944) припав на підготовку та участь Канади у війні і в цих умовах всі без виключення провінції (а не лише Квебек) змушені були тимчасово поступитися деякими питаннями, які раніше були у веденні провінції. На підтвердження цього, варто звернутися до безпосередніх джерел, зокрема промов Аделяра Годбу, в яких він відстоював непорушність прав провінції, а після закінчення війни виступав за зняття тимчасових обмежень. Зокрема, в заяві Аделяра Годбу на Конференції Домініону та провінцій, зробленій в січні 1941 р. він заявив: "Це важливо для канадської єдності та для прогресу Канади, щоб провінційні права бути ретельно дотримані. Будь-які посягання на ці права будуть обов'язково послаблювати Конфедерацію" [6, с. 17]. Він також заявив: "Ми ніколи не доб'ємося успіху в будівництві великого народу, якщо наші провінції не мають до-

статньої свободи дій та обов'язків" [7, с. 17]. Важливою була заява щодо скасування після війни обмежень провінції: "Квебек вважає, що після війни необхідно не лише позбавити федеральний уряд виняткових повноважень, які існують з 1939 року, але також переглянути текст і дух Акту про Британську Північну Америку, вказати повноваження провінційних урядів в деяких питаннях і збільшити ці повноваження в деяких інших" [5, с. 17].

Дуже важливим для аналізу позиції Аделяра Годбу у питанні відносин із федеральним урядом є заява Аделяра Годбу в Законодавчих зборах Квебека, яка була зроблена в квітні 1942 р. У ній він зокрема пояснив питання про поступки провінції під час війни щодо стягування податків ще раз підкреслюючи при цьому тимчасовість цих заходів на період війни: "Відповідно до Податкового договору 1942 року, уряд Квебека не поступився правом на податки, але лише тимчасово призупинив стягування двох податків. Оттава тепер буде збирати ці податки з поверненням компенсації сприятливої для Квебеку. Уряд Квебека може покласти край цій угоді з попередженням за один рік, тоді як федеральний уряд може покласти край цьому лише через рік після закінчення війни" [4, с. 17]. І хоча з доповіді Аделяра Годбу зрозуміло, що такі заходи є вимушеними й тимчасовими, однак все ж чимало його політичних супротивників, зокрема Моріс Дюплессі все ж використали цю нагоду для критики. Наприклад, Моріс Дюплессі відразу після укладання Договору про податки заявив: "це апофеоз диктатури грошей над руїнами автономії, яка була хранительською наших найзаповітніших традицій і самих священних прав" [28, с. 9].

Реформаторський курс Аделяра Годбу хоч і зумів значно покращити соціально-економічне становище Квебеку, однак все ж був зупинений поразкою Ліберальної партії, а провінційних виборах в Квебеці, які відбулися 8 серпня 1944 року. До влади вдруге у XX ст. повернувся Національний союз на чолі з консервативним діячем Морісом Дюплессі, який в свою чергу згодом переобирався кілька разів і залишався на посаді прем'єр-міністра Квебеку до своєї смерті в 1959 році. Період 1944 – 1959 рр. увійшов в історію Квебеку як період "великої темряви" з огляду на ворожість будь-яким змінам з боку М. Дюплессі. Причини приходу до влади вдруге консервативно-націоналістично налаштованого політика в історіографії дещо відрізняються. Так, російський дослідник В. А. Колєнєко вважає, що М. Дюплессі, навчений попередніми помилками, відмовився від ідей "боротьби з іноземним капіталом" в Квебеці, а тому знову заручився підтримкою великих підприємців [20, с. 98]. Загалом такий погляд є вірним, однак варто додати, що успіху М. Дюплессі на виборах в серпні 1944 року дала його здатність акцентувати увагу не на тому, що він зробить, а на тому, що його попередники не зробили або зробили не так. Зокрема, Л. В. Поздєєва зазначає, що під час виборчої кампанії М. Дюплессі зробив ставку на збереження "автономних прав" Квебеку [22, с. 453]. На цій позиції стоїть й вітчизняний історик Р. Сіромський [18, с. 94]. Відомо, що М. Дюплессі неодноразово звинувачував ліберальний уряд А. Годбу в тому, що той пішов на значні поступки федеральному уряду (хоча ці поступки були необхідні в умовах війни, а деякі були навіть тимчасові і це робили всі провінції).

Парадокс ситуації, яка склалася на той момент, був унікальним, адже весь час, починаючи від завоювання Французької Канади англійцями, франко-канадці боролися за свою мову, релігію, культуру, виступали проти асиміляції. Це довгий час і становило основну франко-канадську проблему. На час приходу М. Дюплессі до влади, франко-канадці вже мали практично все, за що

боролися, однак, в політичному плані їх безправ'я лише погіршилось, адже режим, який встановив М. Дюплессі, характеризувався майже як авторитарний. У соціально-економічному плані Квебек продовжував залишатися дуже відсталою провінцією з високою неосвіченістю, високою дитячою смертністю. Крім того, в цей період засилля церкви сягало свого апогею. Церква контролювала практично все, що посилювало відсталість провінції у всіх відношеннях. З цього приводу представник англо-канадської історіографії П. Нагант зазначає: "більше 50000 представників духовенства зробили за свій обов'язок контролювати майже кожен аспект повсякденного життя... Церква володіла друкованими ЗМІ. Навіть популярні співаки і музиканти часто зазнавали труднощів запуску своєї кар'єри, якщо вони не були згодні з церквою" [31, с. 1].

Основу проблеми квебекського національного питання в період перебування М. Дюплессі становило не мовне, релігійне чи культурне питання, а питання рівноправності провінцій у федерації, питання розширення автономних прав Квебеку. Саме тому можна вести мову про певну трансформацію франко-канадського питання у квебекське національне питання. Якщо раніше всі ідеологи як поміркованого, так і радикального напрямку франко-канадського націоналізму говорили саме про проблему виживання франко-канадців як нації в умовах асиміляторської політики англо-канадців, то тепер мова вже більшою мірою акцентується на політичному статусі Квебеку у федерації.

Погляди Моріса Дюплессі на відносини Квебеку та федерації з одного боку були подібні у своїй основі на концепцію канадизму Анрі Бурассі. Однак, детальний аналіз цього питання показує суттєві відмінності. Так, якщо А. Бурасса, як відомо, відстоював рівне співіснування двох націй – англо-канадців та франко-канадців, а отже і рівні права всіх провінцій в одній федерації, то М. Дюплессі за висловом Р. Сіромського "заявляв, що Квебек не подібний до інших дев'яти провінцій держави, а тому повинен мати більші права й можливості" [18, с. 94]. Однозначно, така позиція сприяла загостренню відносин провінції з центром та загостренню квебекського національного питання загалом. Фактично, М. Дюплессі такими заявами розпалював націоналізм, ненависть не лише до англо-канадців, але й до всіх інших націй, нав'язував франко-канадцям вкрай небезпечну думку про їхню "особливу місію на північноамериканському континенті". Зокрема, М. Дюплессі вважав, що Квебек особлива провінція й тому, що Квебек був однією з чотирьох провінцій (поряд з Онтаріо, Нью-Брансвіком та Новою Шотландією), які створили у 1867 році Конфедерацію Канада, уклавши Акт про Британську Північну Америку, і тому, вони мають право змінювати цей акт [2, с. 19].

Моріс Дюплессі не відмовлявся відкрито використовувати націоналістичні, іноді навіть шовіністичні гасла, які проповідував Ліонель Гру. Зокрема, на Конституційній конференції федерації та провінцій, яка проходила у 1950 році в Оттаві, він постійно наголошував на тому, що франко-канадці не народ, а окрема раса: "Конфедерація не лише з самого початку була угодою між чотирма початковими провінціями, але й священним заповітом між двома великими расами, чие дружнє співробітництво має важливе значення для блага і процвітання всіх зацікавлених сторін" [9, с. 124].

Якщо у квебекському національному питанні режим М. Дюплессі дотримувався ідеї "розширення автономних прав", що в своїй основі мало націоналістичні гасла "франко-канадської раси" та "особливої місії", то в соціально-економічній політиці режим М. Дюплессі в основ-

ному був консервативним. Цей консерватизм, безпосередньо поглибив необхідність надалі в період "тихої революції" проведення в першу чергу соціально-економічних реформ.

Оскільки М. Дюплессі зосереджував у своїх руках майже необмежену владу, він мав можливість використовувати фінансові ресурси для різних цілей, в тому числі для боротьби з опозицією. Такий "економічний шантаж" полягав у фінансуванні державою лише лояльних організацій, підприємств чи навіть населених пунктів. З цього приводу аспірант кафедри економіки університету Конкордія (Монреаль) О. Мусієнко зазначає: "приїхавши до одного міста, яке конче потребувало добудувати міст, він погрозив, що міст не буде збудовано, якщо пройде кандидат від Ліберальної партії (опозиції). Кандидат пройшов. А міст, поки був живим Дюплессі, не добудували. В іншому окрузі попередили, що заберуть пенсії та інші соціальні пільги у тих, хто віддасть свої голоси за опозиційного кандидата. І забрали... Якщо хтось із викладачів чи студентів недоволенний режимом, фінансова підтримка університету може просто не надатись" [17, с. 168].

Оскільки М. Дюплессі був противником програм соціального забезпечення для населення Квебеку, він постійно прагнув ці програми скасувати. Саме тому соціально-економічна політика у баченні М. Дюплессі тісно перепліталась з "посяганням на автономні права" провінції з боку федерального уряду. М. Дюплессі постійно заявляв, що "соціальне законодавство буде більш корисним, якщо воно буде краще пристосованим до потреб і прагнень культури населення, до якої воно відноситься" [2, с. 20]. Фактично, він хотів домогтися передання питання соціального забезпечення до компетенції провінції, а відтак його згодом скасувати, адже відомо, що саме М. Дюплессі був основним противником введення соціального законодавства.

Неприйняття будь-яких змін М. Дюплессі, в яких він вбачав "порушення автономних прав" Квебеку, виявилось навіть у таких питаннях, як будівництво великих магістралей, які мали сполучити Квебек з іншими провінціями. З цього приводу є повідомлення Королівської комісії з розслідування Конституційних проблем, складене у 1956 році: "У 1950 році, Квебек відмовився підписати федерально-провінційну угоду про фінансування будівництва трансканадського шосе, тому що, на погляд Квебеку, угода не забезпечує достатніх гарантій що стосується захисту прав провінції" [13, с. 21]. Те саме стосувалось й фінансування федеральним урядом й університетів Квебеку, про що писав сам М. Дюплессі у листі до федерального міністра юстиції Сьюарта Гарсона: "у 1953 році Квебек заблокував федеральну пропозицію безпосередньо фінансувати канадські університети в рамках Національної Конференції канадських університетів. Квебек заперечував проти федерального втручання та зазіхання на галузь освіти, яка знаходиться в межах виключно провінційної юрисдикції" [8, с. 22]. Однак, таке виправдання М. Дюплессі насправді не мало нічого спільного з посяганням на права провінції, а було пов'язано з політикою "економічного шантажу", тобто намаганням зберегти важелі фінансування освіти виключно у своїх руках для забезпечення лояльності з боку викладачів та студентів.

Звичайно, можна стверджувати, що ніяких позитивних змін у соціально-економічному відношенні за часів М. Дюплессі не відбувалося. Зокрема, автор ґрунтовного дослідження, яке присвячено особливостям режиму Моріса Дюплессі в Квебеці С. Лорті відзначає наступне: "при Дюплессі Квебек мав один за одним п'ятнадцять збалансованих бюджетів і кілька разів проводилося

зниження податків ... його наступники ліберали отримали надійну фінансову базу для підтримки своїх громадян" [16, с. 2]. Зазначається також, що у період другої каденції М. Дюплессі відсоток тих дітей до 14 років, які відвідували школу зріс з 54 % до 64 % [25]. Однак, тут варто зробити деяке уточнення, яке пов'язане з тим, що за час перебування М. Дюплессі при владі значно зросло населення самого Квебеку, адже М. Дюплессі як і католицька церква пропагували та стимулювали високу народжуваність, а тому, збільшення кількості школярів на 10 % суттєво не вплинуло на освіченість, адже значна частина населення, особливо в сільській місцевості, не мала доступу до школи.

М. Дюплессі, хоч і виступав переважно за розвиток сільського господарства, все ж з певних причин був змушений розвивати деякою мірою і промисловість. Зокрема, дослідник В. А. Коленко пояснює це тим, що саме монополії США були опорою режиму М. Дюплессі, саме вони надавали великі гроші на виборчі кампанії, а М. Дюплессі в свою чергу надавав їм право освоювати території багаті на поклади залізної руди та інших копалин [20, с. 99]. І хоча це мало створити нові робочі місця, однак, в той же час, статистичні дані говорять про те, що, наприклад, кількість безробітних в Квебеці за М. Дюплессі постійно збільшувалась. Якщо на 1945 р. безробіття сягало 5,2 %, то на 1958 р. 9 % [15]. Також, середній прибуток в Квебеці був на 27,6 % нижчий за Онтаріо, та на 12,4 % нижчий за середньоканадський прибуток [20, с. 94].

Уряд разом із церквою намагалися зберегти традиційний сільськогосподарський лад франко-канадців. Католицька церква також за підтримки М. Дюплессі активно стимулювала багатодітність. П. Нагант зазначає, що "якщо жінка не мала дітей або зупинила народження дітей, вона була предметом презирства часто ... Навіть якщо ризик для здоров'я був високий, жінки повинні були народжувати дітей з кожним роком; багато жінок загинули в результаті цієї практики. Не було незвично бачити сімей з 15 – 20, навіть 25 дітьми" [31, с. 2-3]. І дійсно, якщо проаналізувати статистичні джерела, які показують динаміку збільшення населення, то однозначно можна побачити, що населення збільшувалось в цей час швидкими темпами. Так, на 1941 р. населення провінції становило 3 млн. 332 тис. чол.; на 1951 р. вже 4 млн. 56 тис. чол.; на 1961 р. вже 5 млн. 259 тис. чол. Тобто, населення за 1941 – 1951 рр. збільшилось на 724 тис., а за 1951 – 1961 рр. на 1,2 млн. [11, с. 19]. Проте, така політика лише загострювала соціально-економічне становище, адже режим М. Дюплессі майже не піклувався про освіту та забезпечення роботою франко-канадців. Опозиційна до М. Дюплессі газета "Девуар" влучно зауважила: "Автономія, яку ми захищаємо [голосуючи за Дюплессі], – це автономія бідності та злиднів" [21, с. 267].

Отже, період Другої світової війни в Квебеці позначився як черговим загостренням квебекського питання через кризу конскрипції або військового призову, так і вдалою спробою реформ, які проводив прем'єр-міністр Квебеку Аделар Годбу (1939 – 1944 рр.). Аделар Годбу був одним із важливих попередників прогресивних змін в Квебеці, який заклав основи майбутньої тихої революції 1960-х рр. Під час перебування при владі уряд А. Годбу провів безпрецедентні в історії Квебека закони: про право голосу для жінок, про страхування на випадок безробіття, про обов'язкову шкільну освіту до 14 років. Уряд також домігся націоналізації низки впливових монреальських електричних компаній та створення замість них Hydro-Québec. у період Другої світової війни відбулось нове загострення франко-

канадського питання. У той же час на фоні кризи конскрипції, яка порівняно з Першою світовою війною була значно меншою, до влади у Квебеці в 1944 році повернувся Національний союз на чолі з М. Дюплессі, оскільки франко-канадці звинувачували лібералів у слабкості в питанні призову. Встановлений ним авторитарний режим поглибив соціально-економічну та політичну відсталість Квебеку та став важливою причиною "тихої революції". На середину 1940-х років відбувся також остаточний перехід франко-канадського питання у квебекське національне питання. Якщо раніше основу франко-канадської проблеми складали питання боротьби за мову, релігію, культури, то вже на середину XX ст. ці вимоги майже повністю були задоволені, проте соціально-економічне та політичне становище франко-канадців залишалося, порівняно з іншими провінціями, досить складним. Не бажаючи міняти в кращу сторону соціально-економічне та політичне становище франко-канадців, М. Дюплессі намагався відвернути суспільство від нагальних проблем проблемою майбутнього статусу Квебеку, постійно наголошуючи на "порушенні автономних прав". Крім того, він активно використовував націоналістичні гасла "франко-канадської раси" Л. Гру, що загострювало відносини із центром. Період перебування М. Дюплессі відзначився подальшим гальмуванням соціально-економічного розвитку Квебеку, що врешті стало підґрунтям для "тихої революції".

Список використаних джерел

1. Armed Violence Threat Holds Unit in Camp [Електронний ресурс] // The Globe And Mail. – 1944. – 29 November. – Режим доступу: http://www.warmuseum.ca/cwm/exhibitions/newspapers/canadawar/conscription_e.shtml. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
2. Brief by the Québec government, Federal-Provincial Conference on Reconstruction, Ottawa, April 25, 1946 [Електронний ресурс] // Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001. – Québec: Gouvernement du Québec, 2005. – 502 p. – Режим доступу: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
3. Canada Keeps the Faith // The Hamilton Spectator. – 1942. – 28 April. – Режим доступу: http://www.warmuseum.ca/cwm/exhibitions/newspapers/canadawar/conscription_e.shtml. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
4. Declaration by Adélard Godbout before the Québec Legislative Assembly, April 1942, reproduced in Réal Bélanger et al [Електронний ресурс] // Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001. – Québec: Gouvernement du Québec, 2005. – 502 p. – Режим доступу: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
5. Declaration by Adélard Godbout in 1944, taken from Claude Morin [Електронний ресурс] // Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001. – Québec: Gouvernement du Québec, 2005. – 502 p. – Режим доступу: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
6. Declaration by Adélard Godbout, Dominion-Provincial Conference, January 15, 1941 [Електронний ресурс] // Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001. – Québec: Gouvernement du Québec, 2005. – 502 p. – Режим доступу: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
7. Declaration by Adélard Godbout, Dominion-Provincial Conference, January 14, 1941 [Електронний ресурс] // Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001. – Québec: Gouvernement du Québec, 2005. – 502 p. – Режим доступу: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
8. Letter from Maurice Duplessis to Stuart Garson, federal Justice Minister, September 15, 1954 [Електронний ресурс] // Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001. – Québec: Gouvernement du Québec, 2005. – 502 p. – Режим доступу: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
9. Opening statement by Maurice Duplessis, Prime Minister of Québec, before the Federal-Provincial Conference on the Constitution, Ottawa,

January 10 to 12, 1950 (extract) [Електронний ресурс] // Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001. – Québec: Gouvernement du Québec, 2005. – 502 p. – Режим доступу: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.

10. Ottawa at War. The Grant Dexter Memoranda, 1939 – 1945 / Edited by Frederick W. Gibson and Barbara Robertson. – Winnipeg: The Manitoba Record Society, 1994. – 529 p.

11. Population of Canada, Quebec and Ontario Census Years, 1851 – 1991 (thousands of people) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/QuebecHistory/stats/pop-cacq.htm>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.

12. Quebec Leader Backs Italy If England Fights // Chicago Daily Tribune. – 1939. – February 9. – Режим доступу: <http://archives.chicagotribune.com/1939/02/09/page/3/article/display-ad-2-no-title>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.

13. Report tabled by the Royal Commission of Inquiry on Constitutional Problems, Province of Québec, Volume 1, 1956 [Електронний ресурс] // Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001. – Québec: Gouvernement du Québec, 2005. – 502 p. – Режим доступу: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.

14. Results of the 1942 National Plebiscite on "Conscription" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/QuebecHistory/stats/1942vote.htm>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.

15. Unemployment Rate during the Duplessis Era, Quebec 1945 – 1959 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/QuebecHistory/stats/dup-inc.htm>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.

16. Лорті С. Моріс Дюплессі і провінція Квебек / С. Лорті. – Оттава: Група міжнародного співробітництва, 2001. – 95 с.

17. Мусієнко Н. З досвіду революцій: Тиха та Помаранчева / Н. Мусієнко, О. Мусієнко // По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції: за матеріалами міжнар. наук. семінару "Перед визнанням: Україна та Європа після Помаранчевої революції": зб. наук. ст. / Г. Флікке, С. Кисельов (заг. ред.). – К.: Атіка, 2006. – С. 164-177.

18. Сіромський Р. "Le Chef": Особливості політичного режиму Моріса Дюплессі в Квебеку (1944 – 1959) / Р. Сіромський // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія "Історичні та політичні науки". – 2012. – Вип. 14. – С. 93-96.

19. Данилов С.Ю. История Канады / С. Ю. Данилов. – М.: Издательство "Весь Мир", 2006. – 256 с.

20. Коленеко В.А. Французская Канада в прошлом и настоящем: очерки истории Квебека, XVII – XX века / В. А. Коленеко. – М.: Наука, 2006. – 314 с.

21. Овчаренко. Е. Ф. Слово в контексте времени: из истории печатных СМИ Квебека / Е. Ф. Овчаренко // Слова ў кантэксьце часу: да 85-годдзя прафесара А. І. Наркевіча: зб. навук. прац. [у 2-х т.] / пад агул. рэд. В. І. Івчанкава. – Мінск: Вyd. цэнтр БДУ, 2014. – Т. 1. – С. 261-269.

22. Канада 1918 – 1945. Исторический очерк / Под ред. Л. В. Поздеевой. – М.: Наука, 1976. – 504 с.

23. Поздеева Л.В. Канада в годы Второй мировой войны / Л. В. Поздеева. – М.: Наука, 1986. – 336 с.

24. Тишков В.А. История Канады / В. А. Тишков, Л. В. Кошелев. – М.: Мысль, 1982. – 268 с.

25. Geloso V. The Slandering of Duplessis [Електронний ресурс] / V. Geloso, R. Duhaime // C2C Journal. – 2010. – October 26. – Режим доступу: <http://www.c2cjournal.ca/2010/10/the-slandering-of-duplessis/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.

26. Greenhouse B. Out of the Shadows: Canada in the Second World War / B. Greenhouse, W. A. Douglas. – Toronto: Dundurn, 1996. – 304 p.

27. Robbis-Larrivée I. The roots of French Canadian nationalism and the Quebec separatist movement / I. Robbis-Larrivée // The Concord Review. – 2013. – Vol. 24. – № 22. – P. 1-48.

28. Jones R. Duplessis and the Union National Administration / R. Jones // Canadian Historical Association Historical Booklet. – 2000. – № 35. – 19 p.

29. Linteau P.-A. Quebec Since 1930 / P.-A. Linteau, R. Durocher, J.-C. Robert. – Toronto: James Lorimer & Company, 1991. – 632 p.

30. Marshall D. The Social Origins of the Welfare State: Quebec Families, Compulsory Education, and Family Allowances, 1940 – 1955 / D. Marshall. – Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2011. – 300 p.

31. Nagant P. The Religious Historical Background of Quebec [Електронний ресурс] / P. Nagant. – Режим доступу: <http://www.destinationsint.com/uploads/6/0/4/8/6048130/quebec-the-great-darkness.pdf>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.

32. Ryerson S. B. French Canada: A Study in Canadian Democracy / S. B. Ryerson. – Toronto: Progress Books, 1980. – 254 p.

33. Tremblay M. Quebec Women and Legislative Representation / M. Tremblay. – Vancouver: UBC Press, 2010. – 272 p.

References

1. ANON (1944) Armed Violence Threat Holds Unit in Camp. *The Globe And Mail*. [Online], 29 November. Available from:

http://www.warmuseum.ca/cwm/exhibitions/newspapers/canadawar/conscription_e.shtml. [Accessed 30 January 2017].

2. Brief by the Québec government, Federal-Provincial Conference on Reconstruction, Ottawa, April 25, 1946. In: *Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001* [Online]. Available from: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. [Accessed 30 January 2017].

3. ANON (1942) Canada Keeps the Faith. *The Hamilton Spectator*. [Online], 28 April. Available from: http://www.warmuseum.ca/cwm/exhibitions/newspapers/canadawar/conscription_e.shtml. [Accessed 30 January 2017].

4. Declaration by Adélard Godbout before the Québec Legislative Assembly, April 1942, reproduced in Réal Bélanger et al. In: *Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001* [Online]. Available from: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. [Accessed 30 January 2017].

5. Declaration by Adélard Godbout in 1944, taken from Claude Morin. In: *Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001* [Online]. Available from: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. [Accessed 30 January 2017].

6. Declaration by Adélard Godbout, Dominion-Provincial Conference, January 15, 1941. In: *Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001* [Online]. Available from: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. [Accessed 30 January 2017].

7. Declaration by Adélard Godbout, Dominion-Provincial Conference, January 14, 1941. In: *Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001* [Online]. Available from: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. [Accessed 30 January 2017].

8. Letter from Maurice Duplessis to Stuart Garson, federal Justice Minister, September 15, 1954. In: *Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001* [Online]. Available from: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. [Accessed 30 January 2017].

9. Opening statement by Maurice Duplessis, Prime Minister of Québec, before the Federal-Provincial Conference on the Constitution, Ottawa, January 10 to 12, 1950 (extract). In: *Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001* [Online]. Available from: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. [Accessed 30 January 2017].

10. GIBSON, F. W., ROBERTSON, B. (1994) *Ottawa at War. The Grant Dexter Memoranda, 1939 – 1945*. Winnipeg: The Manitoba Record Society.

11. Population of Canada, Quebec and Ontario Census Years, 1851 – 1991 (thousands of people) [Online]. Available from: <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/QuebecHistory/stats/pop-cacq.htm>. [Accessed 30 January 2017].

12. ANON (1939) Quebec Leader Backs Italy If England Fights. *Chicago Daily Tribune* [Online], February 9. Available from: <http://archives.chicagotribune.com/1939/02/09/page/3/article/display-ad-2-no-title>. [Accessed 30 January 2017].

13. Report tabled by the Royal Commission of Inquiry on Constitutional Problems, Province of Québec, Volume 1, 1956. In: *Quebec's Positions on Constitutional and Intergovernmental Issues from 1936 to March 2001* [Online]. Available from: <http://www.saic.gouv.qc.ca/affaires-intergouvernementales%5Cpositions-historiques%5Cpositions-quebec-1936-2001-en.asp>. [Accessed 30 January 2017].

14. Results of the 1942 National Plebiscite on "Conscription" [Online]. Available from: <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/QuebecHistory/stats/1942vote.htm>. [Accessed 30 January 2017].

15. Unemployment Rate during the Duplessis Era, Quebec 1945 – 1959 [Online]. Available from: <http://faculty.marianopolis.edu/c.belanger/QuebecHistory/stats/dup-inc.htm>. [Accessed 30 January 2017].

16. LORTI, S. (2001) *Moris Diuplessi i provintsia Kvebek*. Ottawa: Hrupa mizhnarodnoho spivrobitnytstva.

17. MUSIENKO, N., MUSIENKO, O. (2006) Z dosvidu revoliutsii: Tykha ta Pomarancheva. In: H. Flikke, S. Kyselov (eds.) *Po toi bik rozuminnia: Ukraina ta Yevropa pislia Pomaranchevoi revoliutsii: za materialamy mizhnarodnoho naukovooho seminaru "Pered vyznanniam: Ukraina ta Yevropa pislia Pomaranchevoi revoliutsii"*. Kyiv: Atika, pp. 164-177.

18. SIROMSKYI, R. (2012) "Le Chef": Osoblyvosti politychnoho rezhymu Morisa Diuplessi v Kvebeku (1944 – 1959). *Slovianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. Seriya "Istorychni ta politychni nauky"*, 14, 93-96.

19. DANILOV, S. Yu. (2006) *Istoriya Kanady*. Moscow: Izdatel'stvo "Ves' Mir".

20. KOLENEKO, V. A. (2006) *Francuzskaya Kanada v proshlom i nastoyashem: ocherki istorii Kvebeka, XVII – XX veka*. Moscow: Nauka.

21. OVCHARENKO, E. F. (2014) Slovo v kontekste vremeni: iz istorii pechatnykh SMI Kvebeka. In: V. I. Ivchankav (ed.) *Slova ў kantjeksce часу: da 85-goddzia profasara A. I. Narkevicha: zb. navuk. prac: [in 2 vol]*. Minsk: Vyd. centr BDU, pp. 261-269.

22. POZDEEVA, L. V. (ed.) (1976) *Kanada 1918 – 1945. Istoricheskiy ocherk*. Moscow: Nauka.

23. POZDEEVA, L. V. (1986) *Kanada v gody Vtoroj mirovoj vojny*. Moscow: Nauka.

24. TISHKOV, V. A., KOSHELEV, V. A. (1982) *Istoriya Kanady*. Moscow: Mysl'.
25. GELOSO, V. DUHAIME, R. (2010) The Slandering of Duplessis. *C2C Journal* [Online], October 26. Available from: <http://www.c2cjournal.ca/2010/10/the-slandering-of-duplessis/>. [Accessed 30 January 2017].
26. GREENHOUS, B., DOUGLAS, W. A. (1996) *Out of the Shadows: Canada in the Second World War*. Toronto: Dundurn.
27. ROBBIS-LARRIVEE, I. (2013) The roots of French Canadian nationalism and the Quebec separatist movement. *The Concord Review*, 24 (22), 1-48.
28. JONES, R. (2000) Duplessis and the Union National Administration. *Canadian Historical Association Historical Booklet*, 35.
29. LINTEAU, P.-A., DUROCHER, R., ROBERT, J.-C. (1991) *Quebec Since 1930*. Toronto: James Lorimer & Company.

30. MARSHALL, D. (2011) *The Social Origins of the Welfare State: Quebec Families, Compulsory Education, and Family Allowances, 1940 – 1955*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.
31. NAGANT, P. (2010) The Religious Historical Background of Quebec [Online]. Available from: http://www.destinationsint.com/uploads/6/0/4/8/6048130/quebec-the_great_darkness.pdf. [Accessed 30 January 2017].
32. RYERSON, S. B. (1980) *French Canada: A Study in Canadian Democracy*. Toronto: Progress Books.
33. TREMBLAY, M. (2010) *Quebec Women and Legislative Representation*. Vancouver: UBC Press.

Надійшла до редколегії 20.12.16

O. Mashevskyi, Dr. habil. (History), Professor,
M. Baraboi, Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE QUEBEC NATIONAL QUESTION DURING THE WORLD WAR II AND IN THE POSTWAR PERIOD

The paper deals with the Quebec national question during the Second World War and the postwar period in the context of the causes and preconditions of "Quiet Revolution" in 1960s in Quebec. Based on articles, memoirs, non-fiction literature, statements we analyze the views of the French-Canadian and the English-Canadian public and political figures on the crisis of conscription, as well as the impact of the crisis on the social and political situation in post-war Quebec. Particular attention is paid to an under-researched aspect in the historiography – to attempts of a reform in Quebec, in times of Adelard Godbout (1939 – 1944) as a prime-minister of Quebec. He was considered to be a precursor of the "quiet revolution" in 1960s. During his tenure in the Quebec government he adopted important laws on women suffrage, compulsory schooling of children from six years. It weakened the influence of foreign companies on the Quebec's economy. The Adelard Godbout's defeat in provincial elections in 1944 resulted in rise of a nationalist-conservative Maurice Duplessis. We thoroughly analyzed the post-war period in the history of Quebec, which is known as the "period of darkness" (1944 – 1959), when prime minister of Quebec Maurice Duplessis was elected on second term. The paper also focuses on the policy of the M. Duplessis's regime in Quebec, on how it contributed to further backlog in socio-economic development, which accelerated discontent of opposition which demanded major reforms. This discontent had become the catalyst of the "Quiet Revolution." The postwar period has transformed French-Canadian national question in Quebec. Basic issues during the government of M. Duplessis were not linguistic, religious or cultural ones. The main question was that of equality of the provinces in the federation and concerned expansion the autonomous rights of Quebec.

Key words: the Quebec nationalism, French-Canadians, M Duplessis, World War II, the crisis of conscription.

УДК 94(477)
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.07>

I. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"КРАЩЕ Б МЕНЕ ВБИЛИ НА ФРОНТІ, НІЖ ТАК ЖИТИ...": ПРО ЩО ЗМУШУВАЛИ "ЗАМОВКНУТИ" ЛИСТИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (за матеріалами звітів НКДБ / МДБ УРСР про перлюстрацію особистої кореспонденції, грудень 1945 – лютий 1947 рр.)

Запропонована до уваги читачів стаття є спробою узагальнення матеріалів, викладених у місячних аналітичних звітах Народного комісаріату/Міністерства державної безпеки УРСР про перлюстрацію приватної кореспонденції, яка відправлялася й отримувалася військовослужбовцями від грудня 1945 до лютого 1947 року. Колосальний за своїм обсягом масив документації (в середньому 5 мільйонів листів щомісяця), який опрацьовувався відділеннями військової цензури на території України, дозволяє скласти картину того, які теми із приватного листування військових і цивільних осіб найбільше непокоїли та дратували владу, які життєві проблеми були "топовими" для населення в тилу і для мобілізованих на дійсній військовій службі, для учнів фабрично-заводських шкіл і для демобілізованих та інвалідів війни, скільки листів щомісяця конфіскувалося спецслужбами, а в скількох цензори ретували вміщену "небезпечну" інформацію.

Чисельні цитати із вилучених або "відкоригованих" листів, які містяться в ембейтських звітах, дозволяють зазірнути за лаштунки внутрішнього світу "пересічних" радянських громадян, які здебільшого не залишили після себе спогадів, щоденників, авторизованих інтерв'ю. Все це в сукупності суттєво доповнює та розширює наші знання, як про "страхи влади" так і загалом про суспільство радянської України у перші повоєнні місяці.

Ключові слова: перлюстрація, приватна кореспонденція, листи, військова цензура, конфіскація, настрої.

У ХХ ст. світ пережив дві війни, які можна з абсолютною впевненістю охарактеризувати як "тотальні", тобто такі, що зачепили найрізноманітніші сфери життя всіх прошарків населення у воюючих державах. Небачені доти масштаби воєн породили також абсолютно циклопічних розмірів "воєнні таємниці", які кожна держава, учасниця конфлікту, намагалася вберегти перед розвідкою противника. Таємницею ставало все: від передислокації військ та озброєння до настроїв особового складу і цивільних громадян у тилу. Увесь зріз соціального життя мав бути прихований від ворога за цільними лаштунками секретності. Найскладнішим напрямом контролю інформації, безумовно, став вектор приватної кореспонденції. Мільйони листів і телеграм щомісяця

відправлялися громадянами воюючих держав розпосуджуючи вістки про труднощі, небезпеки, клопоти, невдоволення, дефетичні настрої тощо. Відтак, ще до початку Першої світової війни, виходячи із досвіду конфліктів кінця XIX століття, провідні держави Європи у своїх мобілізаційних планах передбачали введення цензури листування [12, с. 123-124]. Проте із завершенням війн, у демократичних країнах, цензурування особистої кореспонденції скасовувалося і відновлювалися конституційні права громадян, які гарантували конфіденційність листування. Зовсім інакше виглядали справи на "батьківщині світового пролетаріату". На відміну від демократій буржуазних, "народна демократія" в країні рад не тільки не скасовувала обмежень на цен-

зуру листів після війни, вона її запроваджувала ще до початку зовнішньої агресії.

Наприкінці 1930-х рр. у надрах всемогутнього Народного комісаріату внутрішніх справ було сформовано Головне управління державної безпеки зі своїм горезвісним (таємно-політичним) Другим відділом. З 11 його відділень, щонайменше чотири мали стосунок до справ цензури. А лише штатних співробітників одного центрального апарату Другого відділу ГУДБ НКВС СРСР на січень 1940 р. нараховувалося 32 632 особи [11, с. 44]. Саме на базі ГУДБ НКВС 3 лютого 1941 р. було розгорнуто окремий Народний комісаріат державної безпеки на який партійно-державні керівники поклали організацію тотальної цензури приватних листів. 2 червня 1941 р. "з метою посилення воєнної цензури в СРСР ... і переведення цензури на воєнний лад" (це надзвичайно промовиста дата, яка ще раз спростовує версію про те, що війна з Німеччиною для сталінського керівництва була цілковитою несподіванкою, адже, якщо можливість збройного конфлікту відкидалася, то для чого було "переводити цензуру на військовий лад"?) при Раді народних комісарів СРСР запроваджувалася посада головного воєнного цензора і затверджувалося положення про нього [10, с. 284].

6 липня 1941 р. Державний комітет оборони видав розпорядження "Про заходи з посилення політичного контролю поштово-телеграфної кореспонденції", яким заборонялося у приватній кореспонденції давати будь-які повідомлення "військового, економічного або політичного характеру, оголошення яких може нанести збитки державі" [9, с. 35]. Згідно з 2-им пунктом цього документа НКДБ зобов'язувався організувати стовідсотковий перегляд листів і телеграм, які надходили з прифронтової смуги [9, с. 35].

Після завершення війни практика перлюстрації приватної кореспонденції продовжувала зберігатися. Листи вилучалися, потрапляли до адресатів із закляченими або щільно закресленими цензорським чорнилом реченнями та цілими абзацами, проти авторів відкривалися кримінальні справи, усе це ламало людські долі, неочікувано нівечило громадянам життя, однак, завдяки сумлінним старанням цензорів з НКДБ, історики отримали надзвичайно цікавий аналітичний матеріал, який проливає світло на окремі аспекти суспільних настроїв громадян гігантської країни, а на додачу ще й долучає "живі голоси" людей, які здебільшого не належали до тієї категорії, що залишала після себе спогади, інтерв'ю або статті на шпальтах газет і журналів.

Нам вдалось відшукати в Галузевому державному архіві Служби безпеки України цілу низку щомісячних звітів НКДБ УРСР про перлюстрацію приватної кореспонденції, яка відправлялася цивільними громадянами в армію і військовослужбовцями "в тил" від грудня 1945 до лютого 1947 років включно, тобто за один із найважливіших періодів вітчизняної історії, який характеризувався цілковитою повоенною руїною господарства, штучно організованим голодом, "закручуванням гайок" у суспільному та інтелектуальному житті, депортаціями, боротьбою з націоналістичним підпіллям, масштабними чистками реальних і уявних колаборантів, повільною демобілізацією збройних сил тощо. Усі ці процеси відображалися у приватній кореспонденції, породжуючи оте, за влучним висловом В. Гриневича "неприборкане різноголосся", яке режим активно намагався обмежити гамівною сорочкою цензури.

Цілком очевидно, що специфіка джерела не дозволяє вести мову про "точний зліпок" думок авторів кореспонденції (ми не знаємо, які теми листування були основними, можемо лише припустити, що такі аспекти

листування, як стосунки в родині, ностальгія за рідними, вітання з особистими святами тощо не цікавили цензорів, а тому не потрапляли до їхньої статистики), однак збережені документи дозволяють абсолютно чітко визначити негативні суспільні настрої, прослідкувати "больові точки" повоенного суспільства, побачити яких думок та інформаційних "викидів" остерігався правлячий тоталітарний режим.

Місячні звіти про перлюстровану кореспонденцію пунктами воєнної цензури НКДБ / МДБ УРСР створювалися за чіткою однотипною схемою і пересилалися до начальника відділу "В" НКДБ / МДБ СРСР¹ генерал-майора М.В. Грибова². Вражають неймовірні обсяги "обробленої" кореспонденції, які вимагали утримання цілих армій цензорів у зруйнованій війною країні. Так, наприклад, за грудень 1945 р. у всіх областях УРСР було "оброблено" 20 млн. 200 тис. 994 листи [1, арк. 267], у січні 1946 – 5 млн. 319 тис. 935 [2, арк. 43], у лютому 1946 – 5 млн. 409 тис. 894 [3, арк. 292], у червні 1946 – 5 млн. 764 тис. 999 [4, арк. 329], у липні 1946 – 6 млн. 301 тис. 375 [5, арк. 336], у жовтні 1946 – 4 млн. 502 тис. 122 [6, арк. 221], у січні 1947 – 5 млн. 135 тис. 119 [7, арк. 226] тощо.

З поданої вище вибіркової статистики кидається у вічі непропорційно велика кількість листів опрацьованих цензорами в грудні 1945 р., яка приблизно в чотири рази більша, ніж у наступні місяці. Очевидно, що в цьому випадку ми маємо справу з елементарною друкарською помилкою, яка сталася через те, що до категорії листів від цивільних громадян записано 16 млн. 612 тис. 155 одиниць кореспонденції і до них додано 3 млн. 588 тис. 839 листів від військовослужбовців [1, т. 2, арк. 267]. І це при тому, що в інші місяці цифра "цивільних" листів рідко коли перевищує 2 млн., а військова кореспонденція скрізь більш менш "тримається" на показнику 2,5 – 3,5 млн. Тобто, на нашу думку, готуючи документ, хтось двічі надрукував цифру "шість" і замість 1 млн. 612 тис. 155, кількість листів перевищила за 16 млн. Тож логічно припустити, що в грудні 1945 р. мало йтися про 5 млн. 200 тис. 994 листи, що цілком корелюється з показниками в інші місяці.

Вся кореспонденція, котра проходила крізь пункти воєнної цензури, поділялася на дві основні категорії: цивільна і військова. З цих обох категорій додатково виділяли підгрупу: "національна". Так, скажімо, в жовтні 1946 р. листи від цивільних осіб становили 1 млн. 696 тис. 835, а від військових – 2 млн. 805 тис. 287. Серед усього цього понад чотиримільйонного масиву 133 тис. 449 листів відносили до підгрупи "національних" [6, арк. 221]. При цьому, слід підкреслити, що ні українськомовні, ні білоруськомовні листи до "національних" не належали [6, арк. 221 зв.]. Мабуть, сталінські цензори, за зразком своїх колег з імперії Романових, українців і білорусів відносили лише до етнічних груп "триєдиного російського народу".

Очевидно, що частину "національних" листів цензори з НКДБ / МДБ УРСР не могли прочитати взагалі. Тому щомісяця від 2 до 13 тисяч одиниць такої кореспонденції переадресовувалися в органи цензури різних радянських республік, автономій тощо [1, арк. 267 зв.; 3, арк. 292 зв.; 4, т. 14, арк. 329 зв.; 6, арк. 221, зв.].

¹ Відділ "В" НКДБ / МДБ СРСР займався перлюстрацією кореспонденції.

² Грибов Михайло Васильович (1905 – 1992), кадровий співробітник радянських спецслужб з 1938 р. (НКВС, НКДБ, МДБ, КДБ), генерал-майор (від 9 липня 1945 р.) Від 13 вересня 1945 по 19 липня 1952 очолював відділ "В" НКДБ/МДБ СРСР. З 1958 р. на пенсії.

У кожному місячному звіті також обов'язково вказувалась кількість листів із "вилученим текстом" та цілком "конфіскованих". Здебільшого, ці показники щомісяця охоплювали від 11 до 50 тисяч листів із "вилученням тексту" й від 3 до 15 тисяч "конфіскованих".

Крім того щомісяця виокремлювалося від 11 до 50 тисяч цивільних і військових листів у яких фіксувалися "негативні факти та повідомлення про негативні факти та настрої". Увесь цей масив "негативу" цензори ділили на "негатив", що виходив від цивільних (у листах адресованих військовослужбовцям) і від військовослужбовців (у листах адресованих цивільним). Для кожної групи "негативу" було розроблено власну рубрикацію. Так, негативні висловлювання цивільного населення до літа 1946 р. поділяли на 22 рубрики:

1. Антирадянські і контрреволюційні висловлювання;
2. Антирадянські листівки;
3. Повідомлення про негаразди у промисловості;
4. Повідомлення про негаразди в роботі колгоспів та радгоспів;
5. Повідомлення про недоліки в роботі транспорту;
6. Повідомлення про недоліки в роботі радянського апарату;
7. Скарги на роботу системи зв'язку;
8. Скарги на роботу органів військової цензури;
9. Скарги родин військовослужбовців;
10. Скарги інвалідів Вітчизняної війни;
11. Скарги реєвакуйованих;
12. Скарги на матеріально-побутові умови;
13. Скарги на продовольчі труднощі;
14. Скарги учнів шкіл Ф[абрично] З[аводського] Н[авчання] та Р[емісничих] У[чилищ];
15. Скарги на податки;
16. Повідомлення про епідемічні захворювання;
17. Повідомлення про епізоотію і мор худоби;
18. Повідомлення про бандитизм і грабунки;
19. Повідомлення про дитячу безпритульність;
20. Повідомлення про дезертирство з трудового фронту;
21. Занепадницькі настрої;
22. Скарги демобілізованих на РСЧА [1, арк. 267 зв.].

Від червня 1946 р. фіксуються додаткові рубрики: "Розголошення державної і військової таємниці; реагування на підвищення пайкових цін; скарги студентів технікумів та інститутів; реагування на часткове скорочення робітників та службовців; скарги колгоспників на неповну оплату трудовнів; реагування на зниження норм видачі пайкового хліба; реагування з питань хлібозаготівель; повідомлення про виїзд колгоспників до інших областей; провокаційні чутки про війну; інформація про репресії; про поїздки за хлібом у східні регіони СРСР; антиколгоспні висловлювання; повідомлення про засуху" тощо [6, арк. 222-222 зв.; 5, арк. 330 зв.] Очевидно, що більшість із введених нових "негативних" рубрик у кореспонденції цивільних громадян була пов'язана з поступовим розгортанням голоду, боротьбою проти інтелігенції, початком "холодної війни".

Негативні висловлювання червоноармійців вміщали в дещо скромніший перелік, який у грудні 1945 р. складався з 16 рубрик:

1. Антирадянські і контрреволюційні висловлювання;
2. Антирадянські листівки та анонімки;
3. Занепадницькі настрої (скарги на складність служби);
4. Скарги на недостатнє харчування;
5. Скарги на речове забезпечення;
6. Повідомлення про епідемічні захворювання;
7. Скарги на незадовільну роботу медсанбатів і госпіталів;
8. Скарги на антисанітарію;

9. Факти обморожування;
10. Факти самострілів;
11. Повідомлення про факти дезертирства;
12. Скарги на офіцерський склад;
13. Повідомлення про епізоотію та кінський мор;
14. Повідомлення про перебування в полоні;
15. Скарги на роботу органів зв'язку;
16. Скарги на роботу органів військової цензури [1, арк. 267 зв.-268].

Проте вже в 1946 році кількість рубрик від місяця до місяця поступово зростає до 23. Зокрема, додалися: "Негативні реагування військовослужбовців на скарги їхніх родин; повідомлення про бандитизм західних областей УРСР; про фіктивні виклики військовослужбовців; повідомлення про венеричні захворювання; панічні повідомлення про війну; повідомлення про засуху" тощо [6, арк. 223; 5, арк. 330 зв.-331].

Цікаво відзначити, що серед найбільш "популярних" негативних рубрик у листуванні цивільних громадян до кінця 1946 року були скарги на бандитизм та грабежі (від 2 до 16 тисяч епізодів) [1, арк. 268; 2, арк. 44; 3, арк. 293; 4, арк. 330; 5, арк. 337; 6, арк. 222], натомість із початку 1947 року пальму першості забирають скарги на погане "продовольче постачання" (до 10 тисяч епізодів) [7, арк. 227; 8, арк. 284], що, на нашу думку, свідчить про остаточне вичерпування продовольчих запасів у населення і загострення голоду зимовими місяцями 1947 р.

Високорейтинговими у "цивільних" листах також були скарги на погані побутові умови; проблеми в сільському господарстві та промисловості; скарги сімей військовослужбовців на ставлення до них з боку місцевих органів влади; скарги на податки; занепадницькі настрої; скарги учнів шкіл Фабрично-заводського навчання та Ремісничих училищ на незадовільні умови навчання та утримання. Кожна із зазначених "негативних" рубрик фіксувалася в сотнях листів. Натомість відвертих антирадянських висловлювань, листівок, повідомлень про безпритульність, повідомлень про інфекційні захворювання, скарги реєвакуйованих і демобілізованих тощо, обраховувалися лише десятками епізодів щомісяця.

Серед листів військовослужбовців, які привернули увагу цензорів, лідирують негативні висловлювання про рівень харчового та речового забезпечень і про складність військової служби. Таких висловлювань фіксувалося від двохсот до трьох тисяч на місяць по кожній категорії. Але при цьому найбільша кількість неприпустимих, на думку цензорів, висловлювань від середини 1946 р. стосувалася "діяльності бандерівських банд" на західноукраїнських землях. Щомісяця в тил відправлялося від 2 до 5 тисяч листів від радянських військовослужбовців із повідомленнями про повстанський рух і активність антирадянського підпілля в регіоні [1, арк. 228; 2, арк. 44 зв.; 4, арк. 331]. Така масовість, звісно, підживляла авторитет радянської влади у її твердженнях про маргінальність повстанського руху, про "недобитки німецько-українських банд", про швидке вирішення проблеми "бандитизму" тощо.

Іншими "топовими темами", що описувалися в листах радянських військових і непокоїли цензорів з НКДБ / МДБ були: репресії; занепадницькі настрої; погана робота госпіталів і санчастин; антисанітарія; брак теплої одягу та обмороження; спогади про перебування в полоні; погане ставлення до родин в тилу; погане ставлення офіцерів до рядових; затримка демобілізації; прохання про вислання з дому фіктивних довідок, які би прискорили демобілізацію. Антирадянська агітація, заборонені листівки, скарги на зв'язок, повідомлення про мародерство тощо були поодинокими випадками і щомісяця фіксувалися лише у десятках листів.

Наявність незначної кількості відвертої антирадянської агітації у листах, як з армії так і з дому, на нашу думку, пояснюється такими факторами: по-перше, самоцензурою громадян, які усвідомлювали, що їхні листи читаються і тому жорстко "фільтрували" викладені на папері думки. Здебільшого, наскільки можна судити із вміщених у емдебістських звітах цитатах, відверту антирадянську точку зору висловлювали "нові громадяни" СРСР, тобто мешканці приєднаних після вересня 1939 р. територій, які ще не звикли до тотального контролю і які бачили корінь зла не в "порушеннях на місцях", а в самій порочності системи сталінського соціалізму. По-друге, більшість "давніх громадян" СРСР традиційно спрямовували своє невдоволення на місцеву владу, живучи, старими як світ, міфами про "доброго царя і поганих чиновників". Отже, по суті, всі ті висловлювання про брак харчів, погане забезпечення, жадливі побутові умови по суті були "антирадянськими", але у своєму жалюгідному становищі більшість "давніх" радянських громадян звинувачували не систему як таку, а лише окремих її представників. Тобто, якщо солдатам вчасно не завозили зимового обмундирування, то рядовий боєць був схильний бачити в цьому погану роботу конкретного інтенданта, а не ваду системи, яка допускала наявність такого інтенданта.

Важливою проблемою для НКДБ / МДБ були неодинокі факти розголошення в листах того, що радянськими спеціальними службами характеризувався як "військова і державна таємниця". В опрацьованих нами звітах найвища кількість листів із "таємницею" була зафіксована в грудні 1945 р. – 5173 [1, арк. 268], а найнижча 879 – в січні 1947 р. [7, арк. 228]. На жаль, у наведених витягах із кореспонденції прикладів розголошеної таємниці не зустрічається, тому надзвичайно складно встановити, чи йдеться про реальні факти, чи про надумані звинувачення. Проте, як би там не було, але кількість листів із "розголошенням" була доволі помітною, а за кожним подібним листом стояла майбутня трагічна доля його автора, адже таких "гріхів", як зрада державної чи військової таємниці радянська система не пробачала.

Про всю серйозність з якою влада ставилася до цензурування приватної кореспонденції власних громадян свідчить наявність у звітах доволі розлогої рубрики під назвою "Контроль якості обробки кореспонденції". Із документів слідує, що кожного місяця здійснювалося тисячі перевірок органів воєнної цензури, повторно перечитувалися сотні тисяч листів і виявлялися сотні "прорахунків".

Так, наприклад, у грудні 1945 р. цензура повторно обробила 385 тис. 595 листів під час проведення 3 тисяч 985 перевірок. Контролери додатково виявили 59 листів, які підлягали конфіскації, 154 у яких слід було "вилучити" текст, 7 із "халатним вилученням тексту", 34 із "дефектами під час вилучення листів"; 104 із поганою заклеюванням листів; 103 із невірною штамповкою листів тощо [1, арк. 268-268 зв.]. У жовтні 1946 р. "органи" здійснили 2531 перевірку пунктів воєнної цензури, вдруге обробивши 288395 листів і постановивши додатково конфіскувати 49 листів, вилучити текст у ще 94 листах, констатували 3 випадки "халатного вилучення тексту", 37 випадків дефектів під час відкриття листів, 57 випадків невірної штамповки тощо [6, арк. 223-223 зв.]. Понад чверть мільйона листів повторно перевірили в січні 1947 р., додатково конфіскувавши 64 документи, виявивши 116 "пропусків" листів із яких "слід було вилучити текст", 8 випадків "халатного ви-

лучення тексту" тощо [1, арк. 228 зв.]. Проте найбільш масштабним на перевірки роботи цензорів виявився лютий 1947 р., коли повторно обробили 1 млн. 753 тис. 970 документів, проте особливо високих показників "браку" не виявили [8, арк. 295 зв.].

Проте окрім самої системи перлюстрації листів, залишається цікавим також інше питання: про, що ж таки писали громадяни СРСР, які приклади "крамоли" із листів наводили цензори і чи було в них справді щось надзвичайно загрозове для владної диктатури?

Найбільш радикальними, безперечно, були листи мешканців західноукраїнських земель, особливо учасників націоналістичного підпілля, які неодноразово висловлювали впевненість у тому, що радянська влада буде вигнана з України. Так, наприклад, Надія Гаврилюк із с. Полонка. Луцького району Волинської області, писала 23 вересня 1945 р. до сестри Ольги Бульбенюк в київську в'язницю: "Дорога сестричка Олю! Я написала тобі чотири листи, але відповіді ніякої, певно вони попали в рів³. (...) Про твоє життя я також знаю, в такі молоді роки потрапила проклятим вовкам в руки, але не хвилюйся, скоро будеш на волі, скоро повіє вітер з нашої рідної України і всі повернуться на свою нещасну батьківщину, уже недовго панувати на нашій землі ворогам. Доволі кров пити з наших братів і сестер, доволі знущатися над нами. Уже їм недовго панувати..." [1, арк. 268 зв.].

Деякі листи із західноукраїнських земель носили відверто агітаційний характер із "рекламою" безколасного життя: "Дорогий дядьку! Я хочу дізнатися про ваше життя на Великій і Процвітаючій Україні і розповісти вам про життя на Західній Україні. Колгоспів тут немає, кожен господар працює на своїй землі. Люди живуть добре. Щонеділі ходимо до церкви. Їмо м'ясо, білий хліб, так живуть тут люди. Це ми так добре живемо, бо немає колгоспів..." [1, арк. 269]. В інших – підкреслювалася важливість збереження релігійної свідомості. Так, у листі до мобілізованого мешканця Моршина Дрогобицької області Олексія Федусида відправленого, очевидно його родичкою Анною Федусид 2 січня 1946 р., але написаного (судячи зі звертання) кимось із його друзів або підпільників-оунівців, зазначалось: "Дорогий друже! Вітаю тебе в чужій стороні, де бути тобі навіть не снилось. (...) Така доля зустріла всю молодь, щоб вона могла подивитися чужу країну, як живуть ті, хто не вірить в Бога. У них жебрацтво і горе, хоча їхня країна велетенська. Якщо людина живе в серці з Богом, то в нього достаток, життя миле і сам Бог її благословляє. Коли повернешся додому – будеш знати як жити, будеш й інших вчити, як жити" [2, арк. 45].

Мешканці УРСР на схід від Збруча, пишучи у своїх листах про наростаючий голод, неодноразово з жахом згадували 1933 рік і порівнювали повоєнні роки з уже один раз пережитим жахоттям: "Ми зараз перебуваємо в дуже поганому становищі, хліба немає, картоплі також зовсім мало, не знаю, як ми переживемо цю зиму. Напевно, до нас прийде 1933 рік (...) Весь народ лишився без хліба. Дали нам на чотири місяці по 300 грамів хліба..." – писав 2 грудня 1945 р. М. М. Франчук із села Сошанське Самгородського району⁴ на Вінничині [1, арк. 272].

Про можливу смерть від голоду згадували в листах мешканці Запорізької, Миколаївської [2, арк. 47-47 зв.; 6, арк. 223 зв.], Сталінської (Донецької), Полтавської [4, арк. 332; 5, арк. 342-343; 7, арк. 231 зв.], Херсонської [6,

³ Очевидно, йдеться про те, що листи конфісковані.

⁴ Зараз в межах Козятинського району Вінницької області.

арк. 224 зв.], Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської [6, арк. 226-226 зв.], Чернівецької [7, арк. 228] областей.

В окремих описах голоду дописувачі відверто вказують на наближення швидкої смерті. "Живемо ми гірше, ніж собаки, – писала 19 січня 1947 р. мешканка с. Луколія⁵ Оржицького району Полтавщини М. В. Стасенко, своєму родичу Ю. Б. Стасенку в армію – уже доживаємо віку, сідаємо на піч і очікуємо на смерть, немає і крихти хліба, ні картоплі і немає де взяти. Хоч би гроші були, щоб взутися, а то голі й босі. Мені себе не шкода, якщо помру, туди мені й дорога. Малюків шкода, що вони так мордуються, не бачили ще світу, а доведеться померти. Та й на матір, як погляну, за що вона так страждає. Тоді жили, краще було, а зараз страждаєм. Пишу тобі останнього листа, бо я така слабка, що, може, протягнем ще місяць і то Святим Духом..." [7, арк. 231 зв.]. Важко сказати, що авторка листа мала на увазі під висловом "Тоді жили, краще було...", чи дореволюційні роки, чи період німецької окупації, але в будь-якому випадку, ці слова лунали як сумна констатація очевидних фактів, котрі були не на користь існуючій комуністичній владі.

Важливо підкреслити, що голод 1946-1947 рр. одинаково дошкульно відчувався і в селах, і в містах. Так, 10 жовтня 1946 р. мешканець Дніпропетровська (Дніпра) А. Рибаків писав своєму родичу, який служив у Москві: "В Москву я скоро приїду, якщо не помру з голоду в Дніпропетровську. Ти знаєш, що тут голод і холод нестерпні, це без брехні. Я живу дуже погано, хліб і всі продукти дуже дорогі. Отримую, як службовець, 400 гр. хліба, а робітники, у яких по троє дітей, уже пухнуть від голоду. В їдальні тухлий борщ і 5 ложок каші – 10 рублів..." [6, арк. 226].

Очевидно, що особливо насторожували цензорів негативні висловлювання колишніх фронтовиків, які, нерідко описували побут тилу і погане ставлення до фронтовиків в листах, які відправляли своїм друзям і родичам в армію. Цілком очевидно, що така кореспонденція погіршувала моральний клімат в армії і налаштовувала військовослужбовців проти влади. Так, наприклад, І. М. Чернишов із с. Саренськ⁶, Апостолівського району Дніпропетровської області 28 листопада 1945 р. писав (очевидно, родичу) Чернишову Г., який продовжував службу: "Я демобілізувався і приїхав додому. Дома дуже важко вижити. Держава забрала весь хліб. Колгоспники всі голодні і в цьому числі також я та моя родина. Родина заробила 700 трудоднів, а хліба немає. Тобто, воював, прийшов і з голоду помирай. Ви знаєте, хто прийшов з фронту, то вже не людина, у мене здоров'я зовсім немає. Діти працюють в колгоспі, і не знаю за що, дуже, дуже важко пережити" [1, арк. 273].

Подібно, інвалід війни Микола Мируня із с. Анопіль⁷, Тульчинського району Вінниччини, писав у січні 1946 р. до свого друга В. Ю. Риковаго у військову частин "Живу я зараз погано, відомо, яке зараз життя, остався калікою на все своє життя. Ех! Чого мене куля пропустила, чому не вбила, навіщо мене калікою лишили. Просив хлопців нераз застрелити, але вони не хотіли, а зараз на мене не звертають уваги, але нічого не поробиш, доведеться мучитись весь свій вік, все життя..." [2, арк. 46 зв.].

У багатьох листах інвалідів війни містилися відверті звинувачення держави у тому, що їх використали й по-

кинули у біді: "Я не живу, а існую, воював і оплатився кров'ю своєю. Мало віддав м'яса з ноги, так ще треба доплачувати 40 кг коров'ячого. З мене вимагають всі податки. Не добили на фронті, так живим дома домуcaють. Так, що я не радий, що додому повернувся...", писав мешканець с. Верхівка, Барського району Вінницької області Слобозянюк. Своєму товаришу в армію А. Д. Плотницькому [4, арк. 333 зв.]. Йому вторив П. Є. Литовченко із с. Черкаська Лозова Дергачівського району Харківщини, який у листі до сина-військово-службовця наголошував: "Становище може погане. Я інвалід 2-ї групи, але позбавлений будь-яких прав, які належать інвалідові. Виплат не отримую і не знаю, як далі жити. Собез відправив мене на роботу, але я не можу працювати, бо відкрилась рана і комісія мене направила в лікарню. Дергачівський райзабез знуcaється з мене. Ось, Івасю, воював за батьківщину. А тепер лишився ні до чого, живи як хочеш..." [5, арк. 346].

У категорично обвинувальному щодо влади тоні виклав свої міркування мешканець с. Гаусове⁸, Кривоозерського району тодішньої Одеської області⁹ М. Г. Костенко в листі до військовослужбовця М. В. Антоновича: "Я не радий, що лишився живим, краще я б загинув на фронті (...) Куди не пишу, ніхто не звертає уваги – ні Райвиконком, ні сільрада. Коли нас демобілізували, нам казали, що будуть давати привілеї, як для воїнів-переможців. Але на ділі ніякої допомоги немає, живу я дуже погано, навіть писати не можу..." [5, арк. 346]. Аналогічні закиди містяться і в листах луганчан Є. Череднікова, від 9 жовтня 1946 р. та В. Токаря, від 7 жовтня 1946 р. [6, арк. 225 зв.] та ін.

Очевидно, що цитовані вище уривки листів свідчать про колосальні життєві проблеми, з якими зіштовхнулося суспільство радянської України у перші повоєнні місяці та роки, а, головне, про слабку здатність та бажання органів влади ці проблеми вирішувати. Тоталітарний режим рухався звичним для себе шляхом – замовчування суспільних недуг і придушення невдоволення. Відображені в тисячах листів "негативні" настрої об'єктивно мали певний протестний потенціал, який, однак, міг вилитись в дієвий опір тоталітарній владі лише за умови координації дій невдоволених і кристалізації широкого громадянського руху (на що сподівалися керівники та учасники українського націоналістичного підпілля). Проте, режим тотальної (в об'ємах воєнного часу) цензури дозволяв ефективно запобігати кристалізації та координації будь-якого протесту, "гасячи" його на стадії первинної комунікації між невдоволеними суб'єктами і дозволяючи виявляти найбільш активних індивідумів для подальшого їх "вилучення" із соціуму.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 2, 301 арк.
2. Там само, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 6, 345 арк.
3. Там само, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 7, 322 арк.
4. Там само, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 14, 406 арк.
5. Там само, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 16, 382 арк.
6. Там само, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 19, 370 арк.
7. Там само, ф. 16, оп. 8 спр. 1, т. 2, 308 арк.
8. Там само, ф. 16, оп. 8 спр. 1, т. 3, 302 арк.
9. ГКО постановляєт ... // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 2. – С. 31-36.
10. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991 гг. / Т. М. Горяева. – 2-е изд., испр. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 407 с.

⁵ Так у документі. Має бути с. Лукім'я.

⁶ Так у документі. Села з такою назвою немає на території Апостолівського району. Не вдалося встановити про яке село йдеться.

⁷ Так у документі. Має бути Ганнопіль.

⁸ Так у документі. Очевидно, йдеться про с. Голоскове Кривоозерського району.

⁹ З 1954 р. Кривоозерський район належить до Миколаївської області.

11. Коровин В.В. История отечественных органов безопасности / В. В. Коровин. – М: Норма. 1998. – 256 с.
 12. Чолій С.В. Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868 – 1914: Монографія / С. В. Чолій. – К: ПП "Гранма", 2016. – 288 с.

References

1. Haluzevyj derhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, Kyiv, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 2, 301 arkush.
 2. Ibid, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 6, 345 arkushiv.
 3. Ibid, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 7, 322 arkushy.
 4. Ibid, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 14, 406 arkushiv.
 5. Ibid, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 16, 382 arkushy.

6. Ibid, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 19, 370 arkushiv.
 7. Ibid, fond 16, opys 8, sprava 1, tom 2, 308 arkushiv.
 8. Ibid, fond 16, opys 8, sprava 1, tom 3, 302 arkushy.
 9. ANON (1992) GKO postanovlyayet ... *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 2, 31-36.
 10. GORYAEVA, T. M. (2009) *Politicheskaya cenzura v SSSR. 1917 – 1991*. Moscow: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN).
 11. KOROVIN, V. V. (1998) *Istoriya otechestvennykh organov bezopasnosti*. Moscow: Norma.
 12. CHOLI, S.V. (2016) *Mobilizatsiia na peryferii. Viiskovy oboviazok yak faktor modernizatsii imperii Habsburgiv 1868 – 1914*. Kyiv: PP Hranma.

Надійшла до редколегії 14.02.17

I. Patrylak, Dr. habil. (History), Professor
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"I'D PREFERRED TO BE KILLED AT THE FRONT THAN TO LIVE THIS WAY...": "SILENCING" LETTERS IN THE SOVIET UKRAINE (based on reports of the USSR's committee

for state security concerning perustration of the private correspondence in december 1945 – february 1947)

In this paper we summarized documents concerning the perustration of private correspondence received and sent by servicemen from December, 1945 to February, 1947. These documents are to be found in analytical reports of People's Commissariat/Ministry of State Security of USSR. The military censorship stations were working up about 5 millions letters a month. Their reports on the perustrated civilian and military correspondence reveal the most feared and annoying topics for Soviet authorities, as well as topical problems of population in the home front, of servicemen and students of fabric schools, of ex-servicemen and disabled soldiers. From these reports we also get know about the monthly quantity of confiscated and edited by censors letters.

Numerous quotes from confiscated and "edited" letters that we found in reports of the Ministry of State Security let us to have a look at the inner world of average Soviet citizens. It is usually impossible to immerse in the everyday life of that period in absence of memoirs, diaries and authorized interviews. So we can conclude that these reports enrich substantively our knowledge about "fear of authorities" and other feelings and moods of the Ukrainian society of the first postwar months.

Key words: perustration, private correspondence, letters, military censorship, confiscation, moods.

УДК 94 (477): 316.4.063.7 "192"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.08>

О. Петасюк, канд. іст. наук, доц.
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФЕНОМЕН "РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ" (ДО 80 РОКОВИН РОЗСТРІЛІВ В УРОЧИЩІ САНДАРМОХ)

У статті увазі читачів представлено історично-культурологічний портрет діячів "розстріляного відродження". З'ясовується, в чому полягала феноменальність даного явища, його багатоплановість та виміри: національне відродження 1920-тих років представлено як духовний процес та рух, як модель світосприйняття страченого покоління. Висвітлюються світоглядні причини (політичні, ідеологічні, етичні), за яких дана інтелектуальна спільнота стала об'єктом репресій.

Ключові слова: розстріляне відродження, духовний процес, інтелектуали, українська література, мова, тоталітарні маси, особистість, радянська влада.

Покоління українських діячів-інтелектуалів 1920 – початку 1930-тих років, слово та життя яких було конвоюване, залякане [18, с. 40], придушене, страчене – це виняткове, багатовимірне, багатопланове явище, яке постало у безпосередньому нашому історичному досвіді і яке з плином часу стало фактом для різних тематизацій, а отже феноменом. Спробуємо з'ясувати його смислове наповнення і значення для ментальних зрушень у соціумі.

Термін "розстріляне відродження" своєю появою завдячує Єжи Гедройцю, активному прихильникові польсько-української співпраці. Під цією влучною та глибокою назвою він доручив Ю. Лавріненку наприкінці 1950-тих років підготувати антологію української літератури 1917 – 1933 рр. для бібліотеки культового часопису у Парижі "Культура". Відтоді цей термін набув значного поширення як в науковому, так і в побутовому вжитку. На наш погляд, з плином часу значно розширилися межі сприйняття даного явища не тільки в розумінні його як суто літературно-мистецького, але і як науково-освітнього, загалом духовного відродження. "Розстріляне відродження" – це вчені (літературознавці, перекладачі, мовознавці, етнографи, філософи, історики, економісти, математики, біологи), громадсько-політичні діячі, педагоги, майстри образотворчого, театального

та кіномистецтва. Різномплановим цей склад був і за політичними вподобаннями (від неонародників, учасників Товариства українських поступовців до комуністів, боротьбистів), так і за мистецьким розмаїттям (від символістів, модерністів, імпресіоністів, неокласиків, авангардистів до представників революційного соц-арту). Відповідно підвести усіх діячів під єдиний знаменник складно, проте ми спробуємо з'ясувати, що їх об'єднувало, адже вони не випадково стали об'єктами репресій, бо радянська влада вбачала у них певну ворожу до себе спільноту (механічно об'єднану режимом).

Розбудову нового культурного українського руху перебила Перша світова війна, влили в неї свіжу енергію хвилі національної революції, проте встановлення радянської влади скерувало цей могутній потік непередбачуваними шляхами, аж до масового фізичного винищення його носіїв. Вийшовши у більшій своїй масі із свячеників, селянського середовища, службовців нове покоління української еліти з причини війни (військова служба) та супутніх явищ (матеріальні нестатки, голод, хвороби) не мало змоги методично та систематично здобувати освіту, тому вони ставали свого роду геніальними автодидактами (як висловлювався І. Крип'якевич про Т. Шевченка [10, с. 543]). Але були поміж них і такі, що мали фортуна здобути вищу освіту, ще й не

одну. Зокрема, дві вищі освіти мав Є. Плужник, повну вищу освіту – мовознавці О. Ветухов, М. Сулима, поет, перекладач М. Драй-Хмара та інші. Енциклопедично освіченими і поліглоти були: поет, перекладач В. Свідзінський (знав 5 мов); режисер, перекладач, теоретик театру Л. Курбас (знав 8 мов); філософ В. Юринець (знав 10 мов); М. Драй-Хмара – 19 мов; поет, перекладач М. Зеров (знав 20 мов); орієнталіст, історик української мови та літератури А. Кримський (володів 68 мовами) та інші. Зокрема, певна частина з них здобувала вищу освіту (в основному юридичний та історико-філологічний факультети) в Київському університеті Св. Володимира, викладали там. Позаяк це покоління мало інтуїтивну тягу до джерел світової культури, спроможність просякати модерними тенденціями і творити нове мистецтво в дусі тогочасних передових світоглядних настанов.

Результати інтелектуальної праці представників "розстріляного відродження" вражають: це десятки тисяч статей та перекладів творів світової і науково-суспільної літератури, численні збірники поезій, антології, бібліографічні довідники, підручники, хрестоматії, монографії. Наприклад, М. Вороний "Театр і драма" (1913), С. Єфремов "Історія українського письменства" (1911, 1924), М. Сулима "Історичний курс української мови" (1928), Д. Загугл підручник "Поетика" (1923), М. Плевако "Хрестоматія нової української літератури" у двох томах (1926 – 1928), М. Зеров "Антологія римської поезії" (1920), В. Поліщук "Літературний авангард. Перспективи розвитку української культури, полеміка і теорія поезії" (1926), П. Филипович "Українське літературознавство за 10 років революції" (1928), Є. Плужник, В. Підмогильний – два видання словника "Фразеологія ділової мови" (1926 – 1927) тощо [5, с. 318; 6, с. 659; 17, с. 546, 549, 573, 574, 591, 597]. Тільки історико-філологічний відділ ВУАН протягом 1921 – 1930 рр. видав 22 термінологічні словники [9, с. 3336]. Унікальність згадуваних постатей виходить ще й з тих обставин, що навіть знаходячись на засланні, у нелюдських умовах, ці мученики режиму продовжували працювати як то, наприклад, М. Зеров перекладав "Енеїду" Вергілія, В. Підмогильний працював над романом "Осінь 1929" про початок української колективізації тощо. Чи відшукаємо достатній рівень освіченості та інтелектуальні здобутки поміж представників тогочасної радянської партійно-державної "еліти", яка безморально розпорядилася їхніми життями?

Складниками світогляду наростаючої української еліти став симбіоз нових духовних вартостей: самостійне нестандартне мислення; ставка на людину із яскраво вираженою індивідуальністю, а не на маси; вірець – людина із сильною волею, яка вірить у власні ідеали; національно-визвольна ідея; розширення обріїв кругозору, його вдосконаленню немає меж; розуміння краси як гармонії раціонального і чуттєвого; виклик усталеності, догмам, диктату. Природно, ці постулати людського буття, виголошені новітніми інтелектуалами, не вписувалися у "прокрустове ложе" філософії більшовизму. Так, в умовах комуністичної уніфікації жити за імперативом "зламайте себе, але будьте оригінальними" (який прозвучав у вустах В. Свідзінського), було дійсно героїчним завданням [11, с. 76-77]. І нехай за зовнішніми ознаками ідеологія певної частини неординарних митців та мислителів мала риси "радянськості" (бо деякі з них свято вірили у те, що розпочався відлік нової ери), за нею ховалися глибокі духовні пошуки. Зокрема, батько А. Крушельницький (письменник, міністр освіти УНР) і син І. Крушельницький (графік, поет), вернулись із-за кордону на запрошення радянського уряду (ймові-

рно, повіривши радянській пропаганді) і фактично одразу були заарештовані та страчені. Схожа трагічна доля і в батька Миколи та сина Марка Вороних. Багато митців із "розстріляного відродження" не сприймали радянську дійсність: відвертим антибільшовиком був С. Єфремов (бо йому вдалося оминати долю великого числа української молоді, яка розчинилася у загальноросійському революційному русі), інші тікали у філософію як то Є. Плужник, В. Підмогильний. Щодо постаті останнього: на В. Підмогильного – одного із найвизначніших перекладачів французької літератури (його переклади вважаються досі неперевершеними) – вплив мав брат С. Єфремова, П. Єфремов (літературознавець), перу якого належить перша розвідка про Підмогильного.

Буремні події перетину століть та перших десятиліть ХХ століття підняли рівень історії, пересічне життя опинилося на вищій площині, ніж раніше. Виникло усвідомлення того, що потрібно рухатися уперед, вдосконалюватися. "Висота часу" – це відчуття повноти часів, вище за попередні часи. Людина відчуває, що її життя більше наповнене різноманітними ситуаціями, подіями, прагненнями. Усе це вступило у протиріччя із становленням паралельної радянської реальності. Невипадково основою проблемою новели "Я (Романтика)" пера речника українського відродження М. Хвильового стало роздвоєння ідеалів і реальності, що вилилося у внутрішній конфлікт революціонера.

Тоталітарна маса, яка ще тоді тільки формувалася, поступово відторгала усіх тих, хто не відповідав її вимогам. На думку Г. Арендт, маса, як така, з'явилася на початку ХХ століття у багатьох європейських країнах, але тільки в Німеччині та Радянському Союзі стала живильним середовищем для встановлення тоталітарного панування [1]. У СРСР маси створювалися штучно, тобто цілеспрямованими діями влади: насильницька колективізація та голодомори селянства, депортації, масові репресії супроти "соціально небезпечних осіб", заборона антирадянських виступів, страйків, альтернативних партій, мистецьких угруповань та преси, скасування бірж праці тощо. За великим рахунком, за висловом Ортеги-і-Гассета в його знаковій праці "Бунт мас" (1930 р.), відбувалася суспільна криза – некомпетентні маси займають місце кваліфікованих меншостей. Маса висувається на передній план суспільного життя і починає таким чином політичне панування. І так сміливо вона діє, бо усвідомлює чисельну перевагу і не обтяжена принципами [13].

Українська пробуджена стихія стала вимагати власної надбудови, за висловом Д. Донцова. У праці "Україна і Росія у світлі культурних взаємин" П. Голубенко стверджував, що до духовного і культурного процесу, який відбувався в Україні у 1920-тих роках, може бути прикладене визначення націоналізму. Тенденції до самостійності стали виявлятися в економічній площині (К. Воблий, М. Волобуєв), державно-політичній сфері (Ю. Шумський), літературно-культурному процесі (М. Хвильовий, Л. Курбас). Це дало підстави Голубенку говорити про творення єдиного національного фронту (на "радянській платформі", з умовою, що влада приймає на себе історичні українські завдання) в боротьбі із російським великодержавним імперіалізмом [4, с. 398, 400]. Таким чином українська література відродження ставала літературою українського резистансу. "Цікаві процеси відбуваються тепер у радянській Україні. Там можна спостерегти духовний здвиг, глибокий і вагітний необчислимими наслідками. Приглядатися йому можна головню в літературі"; "Як за білого, так і за чорногого самовладства до літератури мусили тікати і публіцистика, і філософія, і партійництво. Література в ці тяжкі часи була тим свідком, в якому тремтів ритм

національної душі, в ній же маємо шукати зовнішніх проявів тої переорієнтації вартостей, яка починається на великій Україні" – писав 1925 року Донцов. Порівнюючи тогочасних емігрантських та українських радянських письменників, він зазначав, що останні значно виграють у ньому: в Україні більше таких, що в них залізо в жилах і сталь замість нервів. На його погляд, це якраз і було досягненням революції в сфері національної психіки [4, с. 402, 415]. Відповідно в українській літературі з'являється новий герой – сильний, з індивідуальними рисами, "Нам треба залізних духом людей" – слова одного із персонажів оповідання Г. Косинки. Ніцшеанський дискурс із ідеалом нестандартної людини, "культурного героя" – нігіліста, який діє на благо майбутнього, відшукуюємо і у прозі Підмогильного [16]. Літературознавець Б. Антоненко-Давидович в цей час занотовує, що навіть у глухому Поліссі "з аморфної етнографічної лемішки хохла" підвівся "на обидві ноги й заходився працювати новий українець". М. Хвильовий у "Думках проти течії" зазначав: "Наша основна вимога – це вміти думати й почувати. В нашу епоху великих зрушень великих держав і великих польотів ми інакше не уявляємо собі художника. Тому ми тягнемо його до психологічної Європи, тому ми закликаємо його вбити в собі віковий епігонізм" [4, с. 399, 401] (йдеться про старі традиції та плазування перед Москвою).

Художнім підтекстом позиції Хвильового було наступне: в добу "залізного ренесансу" не місце ідеалам російської "пасивно-песимістичної" літератури [15, с. 603, 605]. Українська література, до речі, ніколи такою не була, бо українець не розмірковував біля "парадних під'їздів", а "громадою обух сталив" (виділено автором – О. П.). Ще 1827 року етнограф Максимович вказував, що у національних російських піснях "виявляється дух, покірний долі". Не такою була пристрасна поезія українців: "Або волю здобути, або дома не бути" [4, с. 69] (за висловом славіста, етнографа, історика XIX ст. Осипа Бодяньського). Отже, за орієнтацією на психологічну Європу розумівся вихід із чужого культурологічного поля і повернення до західної моделі світосприйняття. Відомо, що Хвильовий захоплювався шпенглерівськими ідеями про західну цивілізацію, яка сама потребувала оновлення (цивілізація як техніко-механічне явище протилежне органічно – життєвій культурі, як остання її фаза). Радянська влада розцінювала власну концепцію Хвильового про шляхи відродження України не просто як альтернативне світосприйняття, а як "націоналістичне". Тому що позиція невгамовного провідника українського духовного руху де-факто виглядала як морально-психологічна зброя проти російської, вже комуністичної, проте знову ж таки великодержавності.

З якої ще причини діячі українського відродження не вписувалися в "радянську еру"? Звернемо увагу на те, що вони, як митці, філологи, літературознавці, не користувалися радянським мовним політичним дискурсом (своєрідна "мова в мові", яка існує у текстах). Радянські владні структури таким чином не могли контролювати незалежне мислення суб'єктів. Особливо в умовах всеохоплюючого тоталітаризму. Радянська революційна лексика деструктивно, з точки зору розвитку вільної особистості, впливала на свідомість тих, хто її вживав. Навіть сьогодні, в епоху кібернебезпек, на слово продовжують дивитися як на найпотужнішу зброю. Радянські керманичі також не недооцінювали її, ба більше – перетворили слово у ефективну пропаганду радянського способу життя і світогляду (випродуктовування комуністичних міфологем як то, наприклад, "загострення класової боротьби по мірі просування країни до соціалізму", обґрунтовуючи необхідність проведення колективі-

зації та індустріалізації; кампанії проти так званих ворогів народу та шкідників, які нібито фізично чи словесно посягають на сакральні постаті "вождів", а тому проти них потрібно застосовувати великий сталінський терор; використання слоганів як то "партія – розум, честь і совість нашої епохи"). З указаною особливістю пов'язане і вживання номіналізацій-конструкцій таких як, наприклад, "партія–народ–комуністи–радянські люди" – усе прогресивне людство" (за висловом очевидця тих подій академіка, віце-президента ВУАН С. Єфремова) [3, с. 50]. Якраз процвітання тоталітарної пропаганди і полягає у втечі від реальності у фіктивний світ. Як відчував оточуючу його дійсність М. Зеров видно із рядків вірша "Чистий четвер" (1921): "...З високих хор / Лунає спів туги і безнадії, / Навколо нас – кати і кустодії, / Синедрион, і кесар, і претор." [14, с. 72].

Зовсім по-іншому використовували слово представники національного відродження, по-шевченківськи поставивши його на службу народу, а не владі. Вивчення традицій, повага, бережне ставлення до рідної мови, історії, культури, спільність етичних поглядів – це ще один фактор, що їх об'єднував і без якого портрет даного покоління не буде повним. Не дивлячись на те, що постаті досліджуваного руху жили у ногу із часом, вони ніколи не відривалися від власного ґрунту. Це був ментальний фундамент цього покоління, який стояв на таких стовпах як Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка. "Хочемо ми чи не хочемо, – писав Зеров, – а з часів Куліша і Драгоманова, Франка і Лесі Українки, Коцюбинського і Кобилянської – щоб не згадувати імен другорядних, – європейські теми і форми приходять у нашу літературу, розташовуються у ній ... Очевидно наш інтерес полягає в тому, щоб іти на чолі, а не в "хвості", припадати до джерел, а не брати від передавачів, розглядати в нотах, а не переймати, як малі діти, з голосу." [2] Багато діячів відродження, особливо старшого віку, знали їх особисто, інші вказували на виняткове значення їх творів та спілкування з ними для становлення власного світогляду; вивченню творчості та мови українських класиків літератури присвячено чимало праць авторства Л. Старицької-Черняхівської, В. Бойка, О. Діхтяря, М. Драй-Хмари, М. Зерова, А. Лебідя, М. Сулими та інших [7, с. 2107; 8, с. 3100; 17, с. 505, 535, 540, 559, 588]. Наведемо один із прикладів духовної наслідуваності поколінь. Письменник, перекладач Д. Загаль в автобіографії вказував на виняткове значення у своєму становленні сільської шкільної бібліотеки: "В цій бібліотеці був Шевченко, Квітка, Куліш, Стороженко, Гоголь, Франко, Федькович, збірники етнографічні ... Одне – що дала згадана лектура, це національна свідомість, як українця" [17, с. 211]. Один із зачинателів українського модернізму Микола Вороний ще із дошкільного віку зачитувався "Катериною" Шевченка (видання П. Куліша). Відтоді національна стихія і у вдачі, і у вимові стала опановувати його ество [17, с. 106]. Своім духовним натхненником В. Підмогильний вважав М. Коцюбинського, М. Хвильовий – П. Куліша. Наведемо також слова незмінного секретаря УАН / ВУАН (1918 – 1929) А. Кримського з цього приводу: "Українські письменники надили тим, що давали рідний, до дрібниць знайомий, споминами овіяний побут, покріплюючи стихійні впливи околішніх обставин та осередку. Питання про мову вирішалося, таким чином, само собою, і книга "музиць-

кою" мовою здавалась річчю цілком натуральною" [3, с. 44]. Досить показово виступає наступний факт: у статуті УАН, ще до його радянзації, визначалась як єдина вимога до членів – визнання "української національної культури з її оруддям – українською мовою" [15, с. 593].

Недооцінювати цей попередній культурно-духовний пласт і його непересічне значення у становленні національних цінностей було б помилковим. Коли Хвильовий розцінював вихід на арену світової культури як цивілізаційний орієнтир майбутнього прогресу, то він репрезентував тодішню сучасність. Додамо, цей період розпочався набагато раніше. Справа в тому, що період етнографічного натуралізму та "просвітництва", який критикував зокрема Донцов, уявляється нам тими благодіями надрами, з яких плекалася і вишла накопичена енергія збудженої маси. Це був безперервний закономірний процес утворення українських духовних цінностей, унікальних за своїм художнім значенням, несхожим світоглядом в різні століття. Кристалізація національної моделі світосприйняття досягла вже своєї вершини у 1920-ті роки, але, на жаль, була вирвана під корінь радянською владою.

Пішла у вічність, проте залишилася у нашій національній пам'яті плеяда освічених працелюбних людей з високорозвиненим естетичним смаком, багатою ерудицією, розвиненим почуттям гідності. Невеликий проміжок історичного часу вони пройшли динамічними темпами. Ми вважаємо, що слова, сказані в антології Ю. Лавріненка відносно представника цієї плеяди Л. Курбаса про те, що він за 15 років виконав роботу, яку в інших культурних народів довершують кілька генерацій діячів, можуть бути з повним правом віднесені і до всього розстріляного покоління митців та вчених [11, с. 323].

Таким чином осмислення феномену "розстріляного відродження" дає можливість: 1) вивчення його у історичному, культурологічному, духовному та цивілізаційному зрізі; 2) констатувати, що дане явище має наступні виміри: національне відродження як процес; як духовний культурний рух із власною ідеологією (сукупність ідей, цінностей, настанов); ментальне відродження як модель нового світосприйняття.

Список використаних джерел

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – 2-ге вид. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с.
2. Безносик А. "Закохані в Елладу і поетів Риму..." / А. Безносик // Україна молода. – 2002. – 5 листопада.
3. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К.: [б. в.], 1998. – 254 с.
4. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.
5. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [у 11-ти т.] / ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Л.: [б. в.], 1993. – Т. 1: Абаза – Голов'яно. – 399 с.
6. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [у 11-ти т.] / ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Л.: [б. в.], 1993. – Т. 2: Голинський – Зернов. – С. 405-799.

7. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [у 11-ти т.] / ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Л.: [б. в.], 1996. – Т. 6: Перемишль – Пряшівщина. – С. 2005-2399.
8. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [у 11-ти т.] / ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Л.: [б. в.], 2000. – Т. 8: Сигаревич – Тимковські. – С. 2805-3199.
9. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [у 11-ти т.] / ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Л.: [б. в.], 2000. – Т. 9: Тимофеев – Хмельницький. – С. 3205-3599.
10. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
11. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія української літератури 1917 – 1933. Поезія – проза – драма – есей / Ю. Лавріненко. – 3-є вид. – К.: Смолоскип, 2004. – 958 с.
12. Табачковський В. Г. Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навчальний посібник / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2003 – 432 с.
13. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас / Х. Ортега-і-Гассет // Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 15-139.
14. Петров В. Діячі української культури – жертви більшовицького терору (1920 – 1940 рр.) / В. Петров. – К.: Видавництво "Воскресіння", 1992. – 79 с.
15. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович – К.: "АртЕк", 1999 – 728 с.
16. Протасова Г. Ніцшеанський дискурс у прозі Валер'яна Підмогильного / Г. Протасова // Літературні обрії. – 2010. – Вип. 18. – С. 65-72.
17. Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років / Упоряд. Р. Мовчан. – К. ТОВ "Видавництво "Кліо", 2015. – 640 с.
18. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – К.: Тов-во "Знання" України, 1993. – 256 с.

References

1. ARENDT, KH. (2005) *Dzherela totalitaryzmu*. 2nd edn. Kyiv: Duh i litera.
2. BEZNOSYK, A. (2002) "Zakokhanyi v Elladu i poetiv Rymu...". *Ukraina moloda*, November 5.
3. VERSTIUK, V., OSTASHKO, T. (1998) *Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. Biiohrafichnyi dovidnyk*. Kyiv: [s. n.].
4. HOLUBENKO, P. (1993) *Ukraina i Rosiia u svitli kulturnykh vzaiemyn*. Kyiv: Dnipro.
5. KUBIIOVYCH, V. (ed.) (1993) *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnkova chastyna* [in 11th vol.]. Vol. 1. Lviv: [s. n.].
6. KUBIIOVYCH, V. (ed.) (1993) *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnkova chastyna* [in 11th vol.]. Vol. 2. Lviv: [s. n.].
7. KUBIIOVYCH, V. (ed.) (1996) *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnkova chastyna* [in 11th vol.]. Vol. 6. Lviv: [s. n.].
8. KUBIIOVYCH, V. (ed.) (2000) *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnkova chastyna* [in 11th vol.]. Vol. 8. Lviv: [s. n.].
9. KUBIIOVYCH, V. (ed.) (2000) *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnkova chastyna* [in 11th vol.]. Vol. 9. Lviv: [s. n.].
10. KRYPIAEVYCH, I. (ed.) (1994) *Istoriia ukrainiskoi kultury*. Kyiv: Lybid.
11. LAVRINENKO, Yu. (2004) *Rozstriliane vidrodzhennia. Antolohiia ukrainiskoi literatury 1917 – 1933. Poeziia – proza – drama – esei*. 3rd edn. Kyiv: Smoloskyp.
12. TABACHKOVSKYI, V. H. et al. (2003) *Filosofia: Svit liudyny. Kurs lekci: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Lybid.
13. ORTEGA-I-HASSET, Kh. (1994) *Bunt mas*. In: *Ortega-i-Hasset, Kh. Vybrani tvory*, pp. 15-139.
14. PETROV, V. (1992) *Diiachi ukrainiskoi kultury – zhertyv bilshovytskoho teroru (1920 – 1940 rr.)*. Kyiv: Vydavnytstvo "Voskresinnia".
15. POPOVYCH, M. V. (1999) *Narys istorii kultury Ukrainy*. Kyiv: "ArtEk".
16. PROTASOVA, H. (2010) *Nitscheanskyi dyskurs u prozi Valeriana Pidmohylnoho. Literaturni obrii*, 18, 65-72.
17. MOVCHAN, R. (ed.) (2015) *Sami pro sebe: Avtobiohrafii ukrainiskyyh myttsiv 1920-x rokiv*. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "Klio".
18. SVERTIUK, Ye. (1993) *Bludni syny Ukrainy*. Kyiv: Tovarystvo "Znannia" Ukrainy.

Надійшла до редколегії 16.02.17

O. Petasyuk, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF THE "EXECUTED RENAISSANCE" (FOR THE 80TH YEAR OF THE COMMEMORATION OF THE VICTIMS OF THE EXECUTION IN THE SANDARMOKH FOREST MASSIF)

In this paper we review the contribution of the writers, poets and painters of the so-called "Executed Renaissance" to Ukrainian culture. We showcase the peculiarities and dimensions of this phenomenon. The Ukrainian National Revival of the 1920s is shown as a spiritual process and movement, a model of perception of the world of the executed generation. We try to outline the most important features of the Ukrainian elite's worldview and to showcase their political, ideological and ethical principles which partly caused further repressions.

The creative process of the Ukrainian intellectual elite had stunning results: thousands of papers and translations of the world best fiction and non-fiction books, numerous poetic anthologies, bibliographical reference books, readers, monographs. This fast cultural growth was aborted by the World War I. The National Revolution of 1917 proved for a very short time a new spire of the cultural prosperity, but the establishing of the Soviet State directed this cultural Renaissance to its very end, so to say to the execution of the Ukrainian cultural elite.

Key words: "Executed Renaissance", spiritual process, intellectuals, Ukrainian literature, language, totalitarian masses, personality, authority of the Soviet Union.

УДК 94(477):008"652"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.09>А. Пількевич, канд. іст. наук, ас.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕФОРМИ ГАЯ МАРІЯ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У ПІЗНІЙ РИМСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

У статті розглянуто проблему трансформаційних процесів в системі соціально-економічної організації римської армії в кінці II ст. – I ст. до Р. Х. У ході дослідження проаналізовано причини кризи традиційного "цензового" військового устрою, розкрито сутність реформ Гая Марія та прослідковано їх вплив на подальший розвиток збройних сил Риму. Охарактеризовано впровадження нової системи комплектування армії та оновлення її соціального складу. Охоплено питання матеріального забезпечення римського війська у процесі його професіоналізації. У роботі визначено місце та роль ветеранів у структурі римського соціуму. Запропоновано нове бачення процесу поширення ветеранського землеволодіння в I ст. до Р. Х.

Ключові слова: професіоналізація римської армії, легіони, ценз, матеріальне забезпечення, ветеранське землеволодіння.

Військові реформи проведені видатним полководцем та суспільно-політичним діячем Гаєм Марієм запустили механізм структурних перетворень, що охопили Пізню Римську Республіку, та значною мірою обумовили становлення системи Принципату. Розпочавшись, насамперед, як прояв аномії, запропонована Гаєм Марієм акція щодо набору до армії *capite censos* в історичній перспективі мала глобальне значення.

За Саллюстієм, Сенат дозволив проведення додаткового військового набору, в роки Югуртинської війни, лише з розрахунком на невдоволення плебсу і падіння популярності самого Марія [13, р. 287-288]. Затяжна війна спричинила значне невдоволення в Римі. Використовуючи напружену ситуацію, об'єднана антисенатська опозиція, що складалася з вершників та окремих представників популярів, перемогла на консульських виборах і у 107 р. до Р. Х. зробила консулом свого ставленника Гая Марія. Його не тільки обрали консулом, але й рішенням коміцій призначили командувачем армії у Нумідії, про що повідомляє Саллюстій (Sall., Jug., 73): "Так внаслідок поразки знаті, після багатьох років консулат віддали новій людині. Після цього плебейський трибун Тіт Манлій Манцин спитав, кому народ хоче додати війну з Югуртою, і більшість відповіла: "Марію" (Ita perculsa nobilitate post multas tempestates nouo homini consulatus mandatur. Et postea populus a tribuno plebis T. Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit). Своєю популярністю серед римського плебсу Марій завдячує головним чином війську, з яким воював у Африці (Plut., Mar., VII). В результаті, він обирався консулом Римської Республіки п'ять разів поспіль, маючи час для впровадження та зміцнення своїх реформ. Як зазначають античні автори, Гай Марій став набирати в легіони добровольців, не зважаючи на майновий ценз. І Саллюстій, і Плутарх однаково підкреслюють: Марій першим став приймати до війська незможних громадян (*capite censos*), що суперечило звичаєм предків і законам. У Саллюстія сказано (Sall., Jug., 86): "не за звичаєм предків і не за класами" (non more maiorum, neque ex classibus), Плутарх визначає ще чіткіше (Plut., Mar., 9): "всупереч закону та звичаю" (παρά τὸν νόμον καὶ ἑθνηταίαν). Авл Геллій пише (Aul. Gel., N. A. XVI, 10, 14): "*capite censos*, як оповідають, став набирати у військо Гай Марій, ... хоча ніхто не пам'ятав, щоб так робили раніше" (*Capite censos autem primus C. Marius, ut quidam ferunt, bello Cimbrico difficillimis reipublicae temporibus vel potius, ... bello Iugurthino milites scripsisse traditur, cum id factum ante in nulla memoria exstaret*). Також Валерій Максима (Val. Max., II, 3, 1): "цей звичай,

закріплений тривалим використанням, порушив Гай Марій, записуючи *capite censos* в солдати" (*sed hanc diutina usurpatione formatam consuetudinem C. Marius capite censum legendo militem abruptit*). Важливу роль у проведенні реформи Марія відіграла практика залучення ветеранів. Саллюстій повідомляє (Sall., Jug., 84): "крім того, він скликав із Лація усіх хоробрих солдатів, більшість з яких він знав із походів, а деяких – з доброї слави про них; зустрічаючись з тими, хто відслужив свій термін, він умовляв їх їхати разом з ним" (*praeterea ex Latio sociisque fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci*).

Закріпленню нової моделі комплектування армії значною мірою сприяла кимвро-тевтонська загроза, численні втрати живої сили в результаті ряду поразок, що зазнали римляни від цих войовничих племен, ще з більшою гостротою поставили питання забезпечення армії людськими ресурсами. За таких обставин залучення неімущих громадян до служби не тільки не обмежується, а й набуває ще більш динамічного розвитку та протягом I ст. до Р. Х. стає повсякденною нормою [8, р. 130-131]. Важливою особливістю є той факт, що загальна військова повинність не була офіційно скасована та продовжувала існувати ще найменше до початку II ст. Р. Х., відіграючи допоміжну роль поряд із вербуванням добровольців [1, с. 74-75].

Відмітимо, що першим етапом оновлення соціального складу армії стає допуск до служби таких категорій римського суспільства, як *capite censos*, тобто найбідніших громадян, що не входили до жодного з п'яти майнових класів, встановлених ще шостим римським царем Сервієм Тулієм [2, с. 71-72]. Наступним кроком стали події Союзницької війни (91 – 88 рр. до н. е.), коли право служити в легіонах отримала переважна більшість союзників-італіків. І нарешті, третьою складовою цього процесу стає включення до легіонів людей, що не мали римського громадянства та етнічно належали до тих народів, яких римляни традиційно зневажали як варварів.

До реформи Гая Марія служба в армії розглядалася, насамперед, як обов'язок, а не професійна діяльність, і тому питання фінансового забезпечення війська довгий час не підіймалося. Після реорганізації, проведеної в кінці II ст. до н. е., із розвитком процесу професіоналізації інституту армії ця проблема набула якісно нового значення. Результатом Маріанських реформ стала еволюція сприйняття військової служби від обтяжливо-го обов'язку до повноцінної "кар'єри" [12, р. 441].

Реструктуризація фінансового забезпечення армії стала другим важливим компонентом у трансформації

її соціально-економічного устрою. Довгий час сенатори вважали, що невеликої, але фіксованої заробітної плати було цілком достатньо, і у разі, якщо солдат бажав більшого, йому залишалося лише сподіватися на військову здобич. Професіоналізація армії обумовила збільшення солдатської платні, що проходило в декілька етапів. Перше значне збільшення було запроваджене Юлієм Цезарем у ході його Галльських кампаній. Він увів дві річні виплати *stipendium* замість однієї, встановивши розмір другої в еквіваленті до першої, що склало у сумі 240 *denarium* на рік. Друге збільшення платні, імовірно, відбулося за імператора Августа, який провів грошову реформу, зробивши переоцінку вартості денарія стосовно асса. Один денарій, що раніше дорівнював 10 ассам, після переоцінки становив уже 16 ассів. Тобто колишні 120 денаріїв, що складали один *stipendium* зменшилися до 75 [6, р. 47-48]. Відтак, подвоєна Цезарем платня за новим курсом мала складати 150 денаріїв. Для заспокоєння невдоволень, спричинених зниженням курсу, Август увів третю виплату *stipendium* за рік, що була рівнозначною першим двом, тобто додав ще 75 денаріїв. Таке підвищення пояснює базову суму в 225 денаріїв.

Важливим елементом реформи Гая Марія стало скасування традиційного поділу солдат на три категорії: гастатів, принципів та триаріїв. Таким чином, три різних типи важкої піхоти були замінені єдиним, "стандартним" типом легіонера. У зв'язку з цим відбувається також уніфікація озброєння легіонерів [9, р. 75].

Аграрна програма військово-політичних діячів I ст. до Р. Х. базувалась на принципах "швидкого" задоволення матеріальних потреб воїнів за рахунок передачі їм конфіскованого майна [4, р. 379]. Спроби сформува-ти спеціальний земельний фонд шляхом купівлі необхідних ділянок потребувала значного проміжку часу та по суті не відповідала конкретним вимогам часу [5, р. 84-85]. Криза традиційної республіканської полісної організації та пошуки шляхів еволюції політичної системи сформували сприятливий ґрунт для посилення політичної та як наслідок соціально-економічної ролі армії в державі [10, р. 637].

Цілком логічним наслідком цих процесів стало масове ветеранське землеволодіння, форсоване зміною соціального устрою римського війська після реформи Гая Марія. Шлях насильницького перерозподілу в часі постійних громадянських війн, продуктом яких ставали величезні армії, що вимагали землі та грошей, виявився фактично безальтернативним [15, р. 107-108]. Розширення ветеранського землеволодіння у процесі професіоналізації римської армії стає цілком закономірним явищем [14, р. 47-48]. Привілейоване становище ветеранів у суспільстві дозволяло їм почувати себе на вершині соціальної ієрархії [7, р. 12], оскільки у Римській державі абсолютна більшість населення не тільки не мала подібних переваг, а й узагалі прав повного громадянства.

Вплив військових реформ, проведених Гаєм Марієм у системі політичних та соціально-економічних перетворень у Римській державі, важко переоцінити. Допуск до служби у війську *capite sensus* та руйнування традиційної триади громадян – власник – воїн обумовили процес поступової емансипації армії від держави в її республіканській формі організації [3, с. 31-32]. Військові контингенти під командуванням окремих амбітних полководців Риму в результаті оновлення соціальної бази армії перетворились на знаряддя політичної боротьби та засіб встановлення військової диктатури. Поняття вірності державі для "нових солдат Марія", за досить короткий час, набуло якісно нового значення, що визначалась лояльністю до окремих військово-політичних лідерів доби Пізньої Республіки. Механізми соціально-еко-

номічного устрою, що ефективно функціонували від часів Сервія Тулія зазнали глибокого дисонансу та фактично втратили своє практичне значення. Головним проявом цих процесів стає розширення практики наділення солдат землею та формування системи ветеранського землеволодіння [11, р. 145-146]. Серед головних наслідків, перш за все, звертає на себе увагу розвиток професійної військової організації в Стародавньому Римі. Реформи Гая Марія створили можливості для появи нового типу солдат, що служили в армії на постійній основі – без прив'язки до господарської діяльності.

Список використаних джерел

1. Тянава М. К вопросу о возникновении постоянной армии в Римской республике / М. Тянава // Труды кафедры всеобщей истории Тартуского университета. – 1970. – № 1. – С. 50-75.
2. Тянава М. К вопросу об изменении социального состава римской армии (II в. до н. э.) / М. Тянава // Ученые записки Тартуского государственного университета. – 1977. – Вып. 416. – С. 58-73.
3. Утченко С.Л. Римская армия в I в. до н. э. / С. Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1962. – № 4. – С. 30-47.
4. Abbott F.F. The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B. C. / F. F. Abbott // Classical Philology. – 1915. – Vol. 10. – № 4. – P. 365-380.
5. Brunt P.A. The Army and the Land in the Roman Revolution / P. A. Brunt // The Journal of Roman Studies. – 1962. – Vol. 52. – Issue 1-2. – P. 69-86.
6. Crawford M. Money and Exchange in the Roman World / M. Crawford // The Journal of Roman Studies. – 1970. – Vol. 60. – Issue 1. – P. 40-48.
7. De Blois L. Army and Society in the Late Roman Republic: Professionalism and the Role of the Military Middle Cadre / L. de Blois // Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley / G. Alföldy (Hrsg.), B. Dobson (Hrsg.), W. Eck (Hrsg.). – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000. – P. 11-32.
8. Keppie L. Army and Society in the Late Republic and Early Empire / L. Keppie // War as a Cultural and Social Force: Essays on Warfare in Antiquity / Edited by T. Bekker Nielsen, L. Hannestad. – Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskabskabernes Selskab, 2001. – P. 130-136.
9. Keppie L. The Making of the Roman Army: From Republic to Empire / L. Keppie. – London: Routledge, 2005. – 267 p.
10. Lintott A.W. Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic / A. W. Lintott // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1972. – Bd. 21. – Hf. 4. – P. 626-638.
11. MacKendrick P.L. Roman Colonization / P. L. MacKendrick // Phoenix. – 1952. – Vol. 6. – № 4. – P. 139-146.
12. MacMullen R. The Legion as a Society / R. MacMullen // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1984. – Bd. 33. – Hf. 4. – P. 440-456.
13. Rich J.W. The supposed Roman manpower shortage of the later second century B. C. / J. W. Rich // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1983. – Bd. 32. – Hf. 3. – P. 287-331.
14. Salmon E. T. Roman Colonisation from the Second Punic War to the Gracchi / E. T. Salmon // The Journal of Roman Studies. – 1936. – Vol. 26. – Issue 1. – P. 47-67.
15. Salmon E. T. The Cause of the Social War / E. T. Salmon // Phoenix. – 1962. – Vol. 16. – № 2. – P. 107-119.

References

1. TYANAVA, M. (1970) K voprosu o vznikenii postoyannoj armii v Rimskoj respublike. *Trudy kafedry vseobschej istorii Tartuskogo universiteta*, 1, 50-75.
2. TYANAVA, M. (1977) K voprosu ob izmenenii socialnogo sostava rimskoj armii (II v. do n. e.). *Uchenye zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta*, 416, 58-73.
3. UTCHENKO, S. L. (1962) Rimskaya armiya v I v. do n. e. *Vestnik drevnej istorii*, 4, 30-47.
4. ABBOTT, F. F. (1915) The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B. C. *Classical Philology*, 10, 365-380.
5. BRUNT, P. A. (1962) The Army and the Land in the Roman Revolution. *The Journal of Roman Studies*, 52 (1-2), 69-86.
6. CRAWFORD, M. (1970) Money and Exchange in the Roman World. *The Journal of Roman Studies*, 60 (1), 40-48.
7. DE BLOIS, L. (2000) Army and Society in the Late Roman Republic: Professionalism and the Role of the Military Middle Cadre. In: G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (eds.) *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 11-32.
8. KEEPIE, L. (2001) Army and Society in the Late Republic and Early Empire. In: T. Bekker Nielsen, L. Hannestad (eds.) *War as a Cultural and Social Force: Essays on Warfare in Antiquity*. Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskabskabernes Selskab, pp 130-136.
9. KEEPIE, L. (2005) *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*. London: Routledge.
10. LINTOTT, A. W. (1972) Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 21 (4), 626-638.
11. MACKENDRICK, P. L. (1952) Roman Colonization. *Phoenix*, 6 (4), 139-146.

12. MacMULLEN, R. (1984) The Legion as a Society. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 33 (4), 440-456.

13. RICH, J. W. (1983) The supposed Roman manpower shortage of the later second century B. C. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 32 (3), 287-331.

14. SALMON, E. T. (1936) Roman Colonisation from the Second Punic War to the Gracchi. *The Journal of Roman Studies*, 26 (1), 47-67.

15. SALMON, E. T. (1962) The Cause of the Social War. *Phoenix*, 16 (2), 107-119.

Надійшла до редколегії 12.12.16

A. Pilkevych, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MARIAN REFORMS IN THE POLITICAL, SOCIAL AND ECONOMIC TRANSFORMATIONS OF THE LATE ROMAN REPUBLIC

The article deals with transformational processes in social and economic organization of the Roman army in the II century B.C. The author analyses the main preconditions of the crisis in the traditional "census" military organization. The article is devoted to the implementation of new solutions and improvement of social structure of the Roman army. The author thoroughly examines the transformational processes in social and economic organization of the Roman army within the period in I century B.C. In the research the author identifies and analyses the main reasons for the crisis in the traditional "census" military organization. The researcher reveals the essence of Gaius Marius' reforms and observes their influence on the further development of Roman armed forces. Also, the author characterizes the implementation of a new system of army recruitment and updating its social structure. The author determines the place and role of veterans in the structure of Roman society. The researcher suggests a new vision of the extension of land ensuring for veterans in the I century B.C. and its evolution.

Key words: Roman army professionalization, legions, census, material support, land ensuring for veterans.

УДК 94(477)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.10>

Т. Пшеничний, канд. іст. наук, м. н. с.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ ПРОСТІР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

У статті піддається ґрунтовному аналізу феномен українського церковного простору у другій половині XVI ст. Автор намагається показати шляхи церковної кризи, яка спалахнула на українських землях у цей період внаслідок суспільно-політичних та соціокультурних чинників. Він намагається показати, що й міжнародний чинник поглиблював її. Політичні сили Речі Посполитої, разом зі своєю церквою, намагалися встановити повний контроль над духовною сферою життя українського населення. Рівно це ж намагався втілити у життя російський політиком разом з адміністрацією Російської православної церкви. Опинившись між двома політичними та мілітарними "машинами" духовенство і єпископат української церкви намагався вибудувати власну модель збереження своєї ідентичності. У 1596 р. вона вилілася в Берестейській унії, яка, з одного боку розколола українське суспільство на два полюси – уніатське та православне, а з іншого дала поштовх серйозному реформуванню українського церковного простору.

Загалом, в публікації відзначається, що Берестейська унія, попри усі сподівання і надії в її організаторів, заклала початок глибокій ідеологічній конфронтації українського народу, яка породила і серйозну культурну та політичну кризу. Прибічники унії не отримали ані від Папи, ані від польського короля, жодного захист своїх прав і вольностей. Міжконфесійний конфлікт став важким для населення, дискусії навколо нього, маніпуляції ним лише розхитували відносну стабільність в українському суспільстві.

Ключові слова: церковна криза, Річ Посполита, уніатська церква, православна церква, Берестейська унія.

Часто, ставлячи за мету дослідити ту чи іншу проблематику в історії української церкви, історик потенційно наражається щонайменше на два серйозних виклики. Один з них полягає в забезпеченні себе від традиційного і формального підходу до вивчення проблеми. Тут йдеться про необхідність усвідомлення церкви, водночас як людської структури, з її "ґриховністю" і не завжди з благими діями. З іншого боку, мається на увазі глобальний її вимір, який у богослов'ї прийнято називати "Містичне тіло Христове". Врахування одного і другого аспектів ставить перед дослідником завдання пошуку певних методологічних підходів до вивчення церковної історії.

Іншим важливим аспектом, з яким повинен рахуватися дослідник при вивченні церковної історії, є усвідомлення її, як невід'ємної частини історії людської цивілізації. Протягом двох тисяч років (у нашому контексті ми керуємося початком християнської ери – авт.) церква стала невід'ємною частиною національної самобутності цілих народів, які прийняли християнство. З 988 р. модель християнської церкви відіграла поважну роль у формуванні українського церковного простору, який протягом століть ґартувався, міцнів, очищався та урізноманітнювався. Однак політичні баталії XII і наступних століть стали для нього уроком на виживання. Тому з урахуванням вищезазначених рефлексій є підстави вважати, що історія української церкви – це, все ж таки, одна з маловивчених ділянок у вітчизняній історичній науці. Її незнання часто ставало, а зрештою і сьогодні

стає причиною глобальних церковно-релігійних протиріч, політичних непорозумінь, інформаційних війн тощо. Протягом двадцяти п'яти років незалежності Української Держави церковний чинник неодноразово ставав причиною міжконфесійних конфліктів, які до сьогодні знаходяться у стані нездетонованої вибухівки.

Актуальність статті обумовлена необхідністю подолання стереотипних підходів до вивчення вітчизняної церковної історії, критичним переосмисленням місця церкви у суспільно-політичних процесах кінця XVI ст., у характеристиці українського церковного простору, як невід'ємної частини європейського, зі своєю ідентичністю та харизмою.

Історіографія проблеми представлена численними науковими розвідками. Серед провідних дослідників цього питання слід відзначити К. Панаса, П. Панченка, Г. Лужницького, А. Жуковського, Д. Дорошенка, М. Довбищенка та інших. Кожен з істориків зумів виробити власний підхід до висвітлення історії Української Церкви наприкінці XVI ст. Окремі роботи носять загальний характер і, загалом, відображають суспільно-політичне та соціокультурне тло та його вплив на український церковний простір. Або ж навпаки, йдеться про роль церкви в політичному чи культурному житті українського народу [5; 10; 12]. Інші праці спрямовані на конкретизацію вивчення церковного життя в Україні наприкінці XVI ст., висвітлення діяльності окремих церковних діячів, зародження міжконфесійного протистояння на укра-

їнському церковному просторі тощо [11; 6; 4]. Та загалом, вивчення історії Української Церкви в один з найбільш "пікантних" періодів вітчизняної історії потребує копіткої роботи. Розкриття "білих плям" в українській церковній історії є одним з першочергових завдань українських істориків. Враховуючи надбання поколінь, перед ними відкриваються інструменти для відродження історичної пам'яті, повернення історичної справедливості у ті сфери суспільного життя, які й до сьогодні є серйозно заангажовані російським самодержавним православ'ям, з одного боку, або ж викривленими ідеями католицизму з іншого.

Протягом XII – XV ст. церковне життя на українських землях зазнавало серйозних потрясінь і трансформацій. Політика країн-гегемонів, що поширювалася на руську спадщину після розпаду Київської Русі, передбачала насадження нової моделі церкви (латинської, візантійської, московської, протестантської). У XIV ст. значна частина давньоукраїнських земель опинилася у складі Великого Князівства Литовського. Такі геополітичні зміни не могли не позначитися на церковно-релігійній ситуації цих територій. Якщо за часів Київської Русі і Галицько-Волинської держави князі були протекторами Церкви і опікувалися нею, то у Великому Князівстві Литовському (далі – ВКЛ) опікунство над церквою проводили лише окремі особи. Найбільшими патронами православної церкви в литовську добу були князі Любарт, Володимир Ольгердович, його син Олелько та інші. Окрім того, великими меценатами церкви були представники тогочасної вітчизняної еліти – Дашкевичі, Острозькі, Ходкевичі тощо [14, с. 376].

Однак, вже у XV ст. така благодійність почала набувати викривлених форм, що негативно вплинуло на сам інститут Православної Церкви. Князі або ж представники княжих родин поступово ставали власниками чималих матеріальних ресурсів. Часто їм належали цілі села і містечка із прилеглими землями. Все це набирало обертів і загострювало кризу вітчизняного православ'я, оскільки церква перетворювалася на своєрідного феодала. Навіть відновлення у 1453 р. Київської митрополії також супроводжувалося негативними тенденціями. Одна з них полягала в інтеграції церкви в політичне життя міста, що, з одного боку, призвело до "...зникнення української аристократії і тісно пов'язана з цим значна втрата православною Церквою неофітів з вищих санів, меценатської опіки призвела до ліквідації її офіційного загальнодержавного статусу. З іншого – світська влада отримала право вирішувати церковні питання. ... За таких умов митрополит авторитету не мав. Окрім того, завоювання турками Константинополя призвело до тимчасової втрати Україною зв'язків із все-світнім центром православ'я, що породило інтелектуальний та культурний застій" [2, с. 298].

Видатний український історик М. Грушевський з цього приводу писав й про інші зловживання церковниками, зокрема про збір поборів з монастирів Волині, Київщини, Полісся за призначення нового ігумена, висвячення нового єпископа, священика, дякона тощо. Не були поодинокими й випадки передачі (продажу) церковних угідь особам неправославного віросповідання [3, с. 471-487]. Численні спроби окремих єпископів запобігти таким явищам закінчувалися невдачею. Заполітизованість церковного життя прогресувала і вплив світського чинника на церкву лише дискредитував її в очах вірян.

Дещо в іншій площині проходило церковне життя в Галичині. Польський король Сигізмунд I, намагаючись уніфікувати церковне життя, видав у 1509 р. декрет, згідно якого єпископів Львівської єпархії мали встановлювати католицькі архієпископи Львова. На мету такої

політики добре вказує наведена Н. Полонською Василенко цитата: "... щоб схизматиків легше було приводити до католицької віри" [14, с. 379]. Таким чином, розпочалося поступове і систематичне окатоличення галичан. Більше того, на початку XVI ст. центральне місто Галичини – Львів зазнає ополячення. Усі державні посади передавалися у місті полякам, керівниками цехів мали право бути також поляки, українцям заборонялося будувати чи купувати будинки в центральній частині міста, мати бізнес тощо. Серйозних обмежень зазнала церква, її єпископат і духовенство. Так, православним священикам заборонялося відвідувати хворих і віділяти їм Святе Причастя, похоронним процесіям було заборонено пересуватися центральними вулицями Львова, православним єпископам і вірним заборонялося брати участь у роботі магістрату тощо [10, с. 379]. Власне Г. Лужницький виділив й кілька векторів поширення репресій проти церкви на підконтрольній Польщі території: перший він пов'язав з руйнуванням національної і духовної спадщини народу, як ключових чинників кожної нації; другий полягав у дискредитації Української Православної Церкви; третій стосувався виховання нової суспільної свідомості, для якої православ'я асоціювалося б із деградацією і комплексом меншовартості [10, с. 379-380].

Так, наприкінці XVI ст. виникла серйозна гуманітарна криза, яка охопила один з авторитетних суспільних інститутів – Церкву. Церковна криза, як прийнято сьогодні про це говорити, власне полягала не у конфронтації двох церков чи церковних традицій, а через загострення суспільного відчуття про втрату народом своєї ідентичності в силу внутрішніх і зовнішніх політичних трансформацій. Як виявиться незабаром, боротьба українського народу саме за самобутність, самоідентичність на політичній, культурній та релігійній карті Європи, через кілька десятиліть охопить цілу карту України. Перед тогочасною політичною, культурною і церковною елітою постала одна велика дилема – пошук нового вектору руху і шляхів виходу з кризи, або ж повна деградація вітчизняного соціокультурного простору. Це був початок Ренесансу українського православ'я, мета якого полягала, головне, у протистоянні польському католицькому месіанстві, яке перекутило класичну фразу, що "... не віра робить поляка поляком, русина русином, литвина литвином, а народження і кров" на виключно релігійну приналежність народу до католицької чи православної церкви [2, с. 298].

Український православний простір наприкінці XVI ст. почав тріщати по швах. Він поступово став втрачати свою силу через польську, і, частково, московську експансію на українські землі. Що стосується першої, її законодавство поширювалося на усі землі України, які вона отримала після Люблінської унії. Перші відчутні зміни функціонування польського правового режиму стали відчутні у сфері культури і церкви, які виражали українську національну автентичність. Внаслідок накладання різних обмежень на функціонування суспільних інститутів, нівелювання правами українського населення, колонізацією, антиправославною кампанією, українське населення Речі Посполитої опинилося у край важких умовах. Усе це підсилювалося й кризою в соціально-економічній сфері, яка опинилася у повній залежності від політичних і геополітичних чинників.

Поширенням католицького руху на підконтрольних Польщі українських землях займалися різні католицькі чернечі ордени, які отримали від єпископів і короля право на ведення місійної діяльності в краї. До них належали домініканці, діяльність яких в Україні розпочалася ще у XII ст., францисканці, вікаріат яких на україн-

ських землях було засновано у 1345 р. У XV ст. через Річ Посполиту в Україні приходять бернардинці. Окрім сугубо свого покликання усі ордени займалися колонізацією українського церковно-релігійного простору, поширювали польський шовінізм, дискредитували православ'я тощо [14, с. 380-381]. Проте українське православне середовище, як і Православна Церква зокрема, не могли чинити опору агресивній політиці Речі Посполитої. Вітчизняне православ'я виявилось не конкурентоспроможним на церковній карті тогочасної центрально-східної Європи, поступалося інтелектуальними досягненнями, науковими здобутками, освітою, видавничою справою. Така криза дійсно перетворювала українські землі на периферійний регіон. Духовенство втрачало авторитет, поступово зникала система його виборності громадою і поширювалися тенденції "роздавання" духовенству парохій місцевим самоврядуванням того чи іншого населеного пункту [13, с. 115; 10, с. 115-117]. Дедалі частішими ставали випадки поширення аморальних вчинків духовенством та єпископатом.

З іншого боку, сама Річ Посполита, як могутня країна-гегемон і католицька держава не приймала поліконфесійності. Отримавши підтримку від Апостольської Столиці уряд Польщі почав втілювати у життя проект "чия держава, того й церква". Розуміючи, що відкрита експансія на українське православ'я зможе лише погіршити й до цього складну ситуацію у суспільстві, польська політична еліта, разом з церковною адміністрацією, почала втілювати в життя план "єдності віри з різницею в обряді" [17, с. 79].

Українська церковна еліта, усвідомлюючи виклики, які виникали перед церквою вже у середині XVI ст. почала ініціювати і скликати спеціальні Собори. Їхня мета полягала у виробленні єдиної стратегії відродження церковного життя, формації духовенства та єпископату тощо. Власне на них вперше засуджувалося двоєженство священиків та єпископів. У другій половині XVI ст. відбулися Віленський, Супрасльський, Берестейський і Тернопільський собори. Так, на останньому, який відбувся у 1589 р., було висміяно і відкинуто від церкви митрополита Київського і Галицького Онисфора Дівочку. Загалом, протягом 1590-х рр. подібні собори, разом із візитаціями єпархій та парохій спеціальними комісіями, відбувалися кожного року [14, с. 382].

Як уже зазначалося, доволі критичною була ситуація навколо відносин між католиками і православними. Кожна зі сторін нагнітала їх в силу можливостей, ресурсів і власного зиску. Так, православні братства, які функціонували при багатьох церквах і монастирях, активно виступили на захист православ'я від католицизму, який надходив з Польщі. Відомими з них були Успенське, Свято-Духівське, Чеснохресне, Богоявленське. Окрім того, вони були заангажовані у боротьбу за чистоту православного обряду від внутрішніх чинників, про які йшлося вище. Проте, саме у середовищі православних братств, які здобули велику підтримку і серед козацтва, стала формуватися концепція боротьби українського народу за єдину Українську Православну Церкву. Власне, можемо говорити про викривлення терміну "православ'я". Він почав й на українських теренах набувати політичного значення і втрачати богословське. Ним стали маніпулювати так само, як і терміном "католик". Такі тенденції простежувалися й серед братчиків. Після надання Львівському братству ставропігії у 1586 р. діяльність його членів набула революційних форм, що не могло не викликати невдоволення й серед церковників. В одному з листів православного єпископа зазначалося: "...братства починають диктувати свою волю навіть у богословських справах духовенству і ієрархії" [12, с. 68].

В усіх цих умовах політика польської корони щодо колонізації і окатоличення православної України лише прогресувала. Поштовхом стала контрреформація, яка породила у католицькій церкві орден єзуїтів. Його члени активно виступали на захист догм Католицької Церкви. Після Люблінської унії єзуїти потрапили й на українські землі. Так, у 1570-х рр. їхні школи було відкрито у Фастові, Острозі, Вінниці, Львові, Кам'янці-Подільському і багатьох інших містах. Як писала Н. Полонська-Василенко, єзуїти в Україні наприкінці XVI ст. "спрямували свої сили проти "схизматиків" – православних" [14, с. 386]. Їм приписували і створення теорії про симбіоз держави і церкви, а також концепції польського месіанізму. Як писав про це німецький історик-славист, Е. Вінтер, у середовищі польських єзуїтів виношувалася концепція Польщі, як форпосту католицизму на східних кордонах держави [1, с. 60]. У свою чергу Г. Лужницький це називав латинізацією та денаціоналізацією України [10, с. 213]. Все це, та багато інших чинників руйнували Православну Церкву, загострювали відносини між єпископам і духовенством, між світською і церковною владою. Тому пошук шляхів виходу з кризи полягав у консолідації сил, єднанні українського церковно-релігійного простору і перетворення його на цивілізовану складову суспільства.

Проте навіть в контексті таких пошуків консолідації виникали численні труднощі. Однак геополітична ситуація відверто вказувала на необхідність пошуку компромісів між православ'ям і католицизмом, який так чи інакше інтегрувався в культуру українського суспільства. Внутрішній ресурс не дозволяв українцям наприкінці XVI ст. виступити проти потужної Речі Посполитої і вийти з-під її впливу. З іншого боку, необхідно було боротися й проти московської колонізації. Тому, у середині 1590-х рр. для української еліти, у тому числі церковної, постало питання вибору союзника, який би міг забезпечити збереження самоідентичності її народу в умовах, яких воно опинилося. І вибір було зроблено – розпочався довгоочікуваний процес до укладання союзу між Українською Православною і Католицькою Церквою за схемою, схожою до Флорентійської унії 1439 р. У 1590 р. Гедеон Балабан, будучи православним єпископом м. Львова, виступав з гострою критикою православних братств через втручанням тих у внутрішні справи української церкви, а також підтримку константинопольського патріарха, що займав промосковську позицію. На зустрічі православних єпископів у м. Белз він підняв питання союзу української церкви з Апостольською Столицею. Його одностайними стали Луцький єпископ Кирило Терлецький, Холмський – Діонісій Збируйський і Турівський – Леонтій Пельчинський. Лише згодом, як відзначає О. Субтельний, до них приєднався й Володимирський єпископ Іпатій Потій [16, с. 130].

Продуктом белзької наради єпископів став лист до короля Речі Посполитої про згоду православних єпископів визнати примат папи. Таким чином, було запущено унійні діалоги, а також розпочалися полемічні дискусії навколо них.

Загалом, справа унії у 1590-х рр., виявилася, по суті, справою цивілізаційного вибору України. Практично уся шляхта, частина політичної і церковної еліти вважали, що союз з Римом відкриє для українського суспільства нові можливості. Власне і в Римі вбачали у таких ініціативах довгоочікувану можливість покінчити зі східною схизмою. Тому починаючи з 1595 р. українське питання щодо укладення унії між православною і католицькою церквою набуло міжнародного резонансу, стало серйозно дискутуватися у середовищі політичної та церковної еліти Речі Посполитої. Концепцію унії з пра-

вославними підтримали польські єзуїти на чолі з Петром Скаргою, а в Римі її обстоювали папські легати – Антоніо Поссевіно та нунцій Альберто Болоньєті. Третьою стороною, зацікавленою в унії, був польський король Сигізмунд III Ваза, який розглядав її з міркувань релігії і навіть національної безпеки [15, с. 138].

Серед українських політичних лідерів справу унії у 1593 р. активно підтримував й князь Костянтин Острозький. Маючи великий авторитет серед заможних верств населення, вищого духовенства тощо, він зумів актуалізувати необхідність її підписання. Так само він запропонував власну модель такого союзу, внаслідок якого не повинно було відбутися загарбання Католицькою Церквою Православної Церкви [7, с. 34-36]. На Соборі Української Православної Церкви, який відбувся у 1593 р. він представив для обговорення вісім пунктів, які обумовлювали реалістичність об'єднання Української Церкви з Католицькою: перший стосувався збереження східного обряду; другий передбачав встановлення заборони католикам забирати православні церкви; третій встановлював заборону православним переходити на латинський обряд; у четвертому йшлося про зрівняння православного духовенства у правах з католицьким; п'ятий стосувався справи унії патріархів; у шостому визначалися відносини з Москвою і Молдавією; сьомий стосувався поліпшення внутрішніх справ Православної Церкви; восьмий містив інформацію про організацію системи освіти для православного духовенства [14, с. 389].

Це були відкриті умови, на яких Київська митрополія згодна була увійти у союз з Папським престолом. Однак, виявилось, що інша частина православних єпископів таємно від князя проводили свій процес підготовки до такої ж унії. Коли останній про це дізнався, то обурився і висловив своє незадоволення ситуацією, а відтак проектом унії, який укладався за його плечима. І хоч у релігійній сфері К. Острозький був прибічником міжконфесійної терпимості і відстоював ідею зрівняння католиків з православними, але на бік підписання унії він вже не став. Сучасний польський історик А. Камінський вважає, що князь К. Острозький також не сприйняв впровадження ідеї незалежності духовенства від мирян, на чому наполягали ініціатори унії з огляду на традицію, яка існувала в Католицькій Церкві. Будучи великим землевласником і володарем багатьох церков і монастирів, внаслідок такої ідеї він міг втратити контроль над ними. Таким чином, в кінцевому результаті князь "... перетворився на непримиренного супротивника унії" [9, с. 83]. Іншими словами він та його оточення створило потужну антиунійну опозицію, які вбачали в унії шлях до знищення Православної Церкви у Речі Посполитій [15, с. 139].

Однак механізми підписання унії були запущені і зупинити їх було вже не можливо. Їх підсилювали і міжнародні фактори, а також рішучість частини православного єпископату, яка вбачала в ній шанс до подолання внутрішньої церковної кризи.

На початку 1595 р. підготовка до укладання унії була на стадії завершення. За рік до зустрічі у м. Берестя події церковного характеру активізувалися саме в Києві. Він став одним з центрів релігійного та духовного життя на тогочасних українських землях, і, як вважає М. Довбищенко, " посідав чільне місце в унійних планах ідеологів Берестейського Собору" [4, с. 9].

11 червня 1595 р. чотири православні єпископи за свідчили готовність на укладання союзу з Римом. Того ж місяця до Папи Климента VIII і польського короля Сигізмунда III було відправлено перелік артикулів, за

якими Українська Церква згодна була на союз з Папською кафедрою. Частина з них перегукувалася з положеннями К. Острозького, однак виходили за межі 8 пунктів [8, с. 150-152]. У грудні того ж року православна делегація на чолі з єпископами Іпатієм Потієм та Кирилом Терлецьким прибула на аудієнцію до Папи. При зустрічі було складено визнання віри та примату папи, внаслідок чого останній задекларував захист Української Православної Церкви, її традицій та обряду. В документі від 23 грудня 1595 р. Папа Климент VIII відзначав: "Оцією ... нашою Конституцією, приймаємо, з'єднуємо і втілюємо як наших членів у Христі преподобних братів: Архієпископа і Митрополита Михайла й усіх вищезгаданих руських єпископів, які дали згоду на ухвалу і підписали до нас листа, як тут присутніх, так і відсутніх, разом з їхнім духовенством і народом руським чи рутенським ... Для кращого вияву нашої любові до них, цим руським Єпископам і духовенству ... дозволяємо, допускаємо і розрішаємо вживати священні обряди й церемонії, якими користуються руські Єпископи відповідно до установлень Святих Грецьких Отців у їхніх богослужіннях, св. Літургії і уділанні святих Тайн та й усіх інших священних функцій ..." [8, с. 153].

Резолюція Папи, викликала резонанс, насамперед серед української шляхти. На соймках Київського, Брацлавського, Волинського та Руського воеводств місцева політична еліта виступила з критикою дій православних єпископів і таємної організації унії. Для багатьох це було неочікувано, однак логічним в контексті реформування церковного життя на українських землях в тогочасних умовах.

6 жовтня 1596 р. – офіційна дата проведення унійного собору у Бересті. На ньому були присутні католицькі єпископи, представники єзуїтського ордену, воеводи та представники інших елітарних верств суспільства. Так само з боку Української Церкви були присутні єпископи, воеводи та запрошена шляхта. Був присутнім на Соборі й представник Олександрійського патріарха Кирило Люкаріс. Проте з самого початку зустрічі у Бересті, учасники розділилися на два табори: прихильників і противників унії Української Православної Церкви з Римом. Розпочався серйозний конфлікт, внаслідок якого український церковний простір розділився на два полюси. 8 жовтня на православному соборі, який також розпочав роботу у Бересті, Київського митрополита Михайла Рогозу та деяких інших єпископів було позбавлено сану. Наступного дня, 9 жовтня, Митрополит Рогоза видав розпорядження про позбавлення архімандрита Києво-Печерської Лаври Никифора Тура повноважень [4, с. 10]. Таким чином, Київ, як і ціла Україна, опинився перед глобальним релігійним конфліктом. Польська корона на чолі з Сигізмундом III побачила в унії реальний шлях до окатоличення українського православного світу. На превеликий жаль, уніати, опинившись у меншості, не могли жодним чином вплинути на цей процес, тобто, запобігти йому. Через це церковна криза, яку намагалися врегулювати церковники і шляхта, набула ще більш критичних форм. Як писав О. Субтельний: "... виникла ситуація, коли існувала церковна ієрархія без віруючих і віруючі без своїх ієрархів" [16, с. 132]. Берестейська унія породила й серйозні політичні трансформації.

Таким чином, Берестейська унія, попри усі сподівання і надії заклала початок глибокій ідеологічній конфронтації українського народу. Він породив і серйозну культурну та політичну кризу. Прибічники унії не отримали ані від Папи, ані від польського короля, жодного захисту своїх прав і вольностей. Міжконфесійний конф-

лікт став важким для населення, дискусії навколо нього, маніпуляції ним лише розхитували відносну стабільність в українському суспільстві. Н. Полонська-Василенко з цього приводу писала: " православні ненавиділи уніатів за зраду, а Римо-Католицька (Польська) Церква не вважала їх за повноцінних громадян, бо рішальним для неї було питання національності" [14, с. 394].

Те чим і ким стане уніатська церква у XIX ст., в 1596 р. ніхто, зрозуміло, не знав. Проте відомий історик Д. Дорошенко, не вбачав в новоутвореній уніатській церкві ворожості. Називаючи її Українською Католицькою Церквою (хоч це не вірна назва – авт.), він наголошував, що жодним чином вона не стала на бік польського уряду, а виявилася "... головним заборолем української народності проти полонізації" [5, с. 33].

Список використаних джерел

1. Вінтер Е. Візантія та Рим у боротьбі за Україну 955 – 1939 рр. / Е. Вінтер. – Прага: Вид-во Ю. Тищенко, 1944. – 222 с.
2. Власюк О.С. Український соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: [в 11-ти т., 12-ти кн.] / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII в. – 704 с.
4. Довбищенко М. Унійна Церква на Київщині кінця XVI – першої третини XVII ст. / М. Довбищенко // Архів української церкви. Історія унії на Київщині 1596 – 1839 років. – Львів: Свічадо, 2011. – Серія 1. – Вип. 1. – 296 с.
5. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін: Друкарня Е. Віхнера, 1940. – 71 с.
6. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков / А. Жуковський. – Париж: Український Вільний Університет, 1969. – 283 с.
7. Іларіон, митрополит. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця / Митрополит Іларіон. – Вінніпег: Коштом Української Православної Громади в Кенорі, 1958. – 216 с.
8. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2008. – 1100 с.
9. Камінський А.-С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505 – 1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / А.-С. Камінський. – К.: Наш час, 2011. – 263 с.
10. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом / Г. Лужницький. – Філадельфія: Накладом Союзу Українців-Католиків "Провидіння", 1954. – 723 с.
11. Нагаєвський І. Об'єднання Церкви й ідея патріархату в Києві / І. Нагаєвський. – Торонто: Добра книжка, 1961. – 96 с.
12. Панас К. Історія Української Церкви / К. Панас. – Львів: НВП "Трансінтех", 1992. – 160 с.

13. Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: ВД "ШКОЛА", 2007. – 592 с.

14. Полонська-Василенко Н. Історія України: [у 2-х т.] / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 2002. – Т. 1. – 672 с.

15. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569 – 1999 / Т. Снайдер. – К.: Дух і Літера, 2012. – 464 с.

16. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

17. Шкрібляк М. Становище православ'я на Правобережній Україні у постберестейський період і причини переходу західноукраїнських епархій на унію з Римом / М. Шкрібляк // Релігія та Соціум. Часопис. – 2010. – № 1. – С. 77-82.

References

1. VINTER, E. (1944) *Vizantiia ta Rym u borotbi za Ukrainu 955 – 1939 rr.* Praha: Vydavnytstvo Yu. Tyshchenka.
2. VLASIUК, O. S., KRYSACHENKO, V. S., STEPЫKO, M. T. (2005) *Ukrainskyi sotsium.* Kyiv: Znannia Ukrainy.
3. GRUSHEVSKYI, M. (1994) *Istoriia Ukrainy-Rusy: [in 11th vol].* Vol. 5. Kyiv: Naukova dumka.
4. DOVBYSCHENKO, M. (2011) *Uniina Tserkva na Kyivshchyni kintsia XVI – pershoi tretyny XVII st.* In: *Arkhiv ukrainskoi tserkvy. Istoriia unii na Kyivshchyni 1596 – 1839 rokiv. Serii 1. Vol. 1.* Lviv: Svichado.
5. DOROSHENKO, D. (1940) *Pravoslavna Tserkva v mynulomu i suchasnomu zhytti ukrainskoho narodu.* Berlin: Drukarnia E. Vikhnera.
6. ZHUKOVSKYY, A. (1969) *Petro Mogyla i pytannia yednosti tserkov.* Paris: Ukrainskyi vilnyi universytet.
7. ILARION, mytropolyt (1958) *Kniaz Kostiantyn Ostrozkyi i yogo kulturna pratsia.* Vinnipeg: Koshtom Ukrainkoi Pravoslavnoi Gromady v Kenori.
8. KOTSUR, A., TERE, N. (eds.) (2008) *Istoriia Ukrainy vid naidavniishykh chasiv do siogodenni: Zbirnyk dokumentiv i materialiv.* Kyiv; Chernivtsi: Knygy-XXI.
9. KAMINSKYI, A.-S. (2011) *Istoriia Rechi Pospolytoi yak istoriia bagatokh narodiv, 1505 – 1795. Gromadiany, ihnia derzhava, suspilstvo, kultura.* Kyiv: Nash chas.
10. LUZHNYTSKYI, H. (1954) *Ukrainska Tserkva mizh Skhodom i Zakhodom.* Filadelfia: Nakladom Soiuzu Ukraintsiv-Katolykiv "Provydinna".
11. NAGAEVSKYI, I. (1961) *Obiednannia Tserkvy i ideia patriarkhatu v Kyevi.* Toronto: Dobra knyzhka.
12. PANAS, K. (1992) *Istoriia Ukrainkoi Tserkvy.* Lviv: NVP "Transintekh".
13. PETROVSKYI, V. V., RADCHENKO, L. O., SEMENENKO, V. I. (2007) *Istoriia Ukrainy: Neuperedzhenyi pohliad: Fakty. Mify. Kommentari.* Kharkiv: Vydavnychyi Dim "Shkola".
14. POLONSKA-VASYLENKO, N. (2002) *Istoriia Ukrainy: [in 2 vol.].* Vol. 1. Kyiv: Lybid.
15. SNAIDER, T. (2012) *Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus 1569 – 1999.* Kyiv: Duxh i Litera.
16. SUBTELNYI, O. (1993) *Ukraina: istoriia.* Kyiv: Lybid.
17. SHKRIBLIAK, M. (2010) *Stanovyshche pravoslavia na Pravoberezhnii Ukraini u postberesteiskyi period i prychyny perekhodu zakhidnoukrainskykh yeparhii na uniiu z Rymom. Relihiia ta Sotsium. Chasopys,* 1, 77-82.

Надійшла до редколегії 23.11.16

T. Pshenychnyi, PhD in History, Junior Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN CHURCH SPACE IN THE SECOND HALF 16th CENTURY

The paper is subjected to thorough analysis of the phenomenon of Ukrainian church space in the second half of the 16th century. We show how the church crisis has started in the Ukrainian lands and reveals socio-political and socio-cultural factors which triggered this crisis. In addition, we try to show how the international factor deepened it. We begin with analysis of how the political forces of the Rzeczpospolita tried to take a full control over the spiritual sphere of life of the Ukrainian people. Then we continue by showcase how Russian politicians together with the administration of the Russian Orthodox Church tried to do the very same thing. Caught in political and military machinery of these two different states priests and bishops of the Ukrainian church tried to build a model on their own of preserving their identity. In 1596 it resulted in the Union of Brest, which, on the one hand split Ukrainian society into two poles – the Orthodox and Uniates, and the other gave rise to serious reform Ukrainian church space.

In general, we can conclude that the Union of Brest, despite the expectations and hopes of its organizers laid the beginning of a deep ideological confrontation among Ukrainian people. Union also resulted in serious cultural and political crisis. Supporters of the union have not received from Pope and Polish king protection of their rights and liberties. Religious conflicts became very difficult for the population. The Polish politicians, the Catholic Church of Poland and Russians wanted to use Ukrainian crisis to implement his plans.

Keywords: church crisis, the Rzeczpospolita, the Uniate Church, the Orthodox Church, the Union of Brest.

УДК 336.02:627.8(477.75)"1950/1953"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.11>

П. Сацький, канд. іст. наук, доц.
ДВНЗ "Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана", Київ, Україна

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БУДІВНИЦТВА ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКОГО І ПІВНІЧНО-КРИМСЬКОГО КАНАЛІВ (1950 – 1953 РР.)

У статті досліджується фінансове забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, яке мало статус "будівництва комунізму" і було розпочате 1951 р. на підставі постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1950 р. Дослідження фінансового забезпечення будівництва каналів здійснюється в контексті аналізу командно-адміністративної системи СРСР пізньосталінського періоду. Зокрема, аналізуються причини недофінансування будівництва, а також роль Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б) У в забезпеченні процесу будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів не зважаючи на труднощі із фінансовим забезпеченням. Так, звертається увага, що фінансування будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів здійснювалося в одному комплексі із будівництвом Каховської гідроелектростанції. Проте, на початку будівництва фінансові ресурси на будівництво каналів спрямовувалися у більших обсягах ніж на будівництво Каховської гідроелектростанції. На думку автора це було пов'язано із тим, що на початковому етапі будівництва каналів відбувалося зведення робітничих поселень і соціальної та транспортної інфраструктури в зоні цього будівництва. Таким чином, відбувалося освоєння регіонів півдня України і півночі Криму, закладалися підвалини для активного заселення цих районів, що було основною метою цього будівництва. Аналіз фінансового забезпечення будівництва здійснюється у контексті основ бюджетної системи і бюджетної політики в СРСР. Автор статті робить висновки, що будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів створювало передумови для надходження капітальних вкладень на об'єкти будівництва, які зводилися на території Криму. Це мало вагоме значення для соціально-економічного розвитку при неефективній бюджетній системі в СРСР у пізньосталінський період. Також закладалися підвалини для інтеграції Криму в соціально-економічну систему України.

Ключові слова: будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, Головне Управління "Укрводбуд" Міністерства бавовництва СРСР, Держплан СРСР, Рада Міністрів УРСР, ЦК КП(б)У.

Будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування південних регіонів України і північних регіонів Криму, започатковане постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1950 р., вносить радикальні якісні зміни у соціально-економічні відносини УРСР (у кордонах до 1954 р.) і Кримом. Особливості цих відносин визначалися специфікою фінансової системи СРСР у пізньосталінський період, зокрема, і фінансового забезпечення "будівництва комунізму", а саме такий статус отримало будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Питання фінансового забезпечення будівництва масштабних об'єктів у період пізньої сталіни мало надзвичайну актуальність, зважаючи на технічну складність і проблеми адміністративного забезпечення реалізації будь-якого проекту. Радянська управлінська система із-за надзвичайно високого ступеня її централізованості передбачала також централізацію фінансових потоків у державі. Тому усі питання пов'язані із направленням ресурсів на реалізацію проектів передбачали затвердження на найвищому урядовому рівні за ініціативою знизу, як це видно за змістом і процедурою просування до прийняття постанов Ради Міністрів СРСР, котрі готувалися Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У та окремими загальносоюзними міністерствами. Проблематика фінансового забезпечення у пізньосталінський період будівництва, котре охоплювало територію більшу як однієї республіки СРСР є важливою зважаючи на досвід раціоналізації фінансування будівництва об'єктів загальносоюзного значення завдяки роботі керівництва УРСР.

Проблематика освоєння фінансових ресурсів на будівництві Південно-Українського і Північно-Кримського каналів і, взагалі, будівництва цих об'єктів, яке отримало статус "будови комунізму" не викликала інтересу дослідників. Це було пов'язано із тим, що у 1953 р. радянським керівництвом було радикально переглянуто плани зрошування земель південних регіонів України і північних районів Криму. Зокрема, вирішено було від-

мовитись від будівництва Південно-Українського каналу. Тому питання освоєння капітальних вкладень на будівництво було висвітлено здебільшого в літературі пропагандистського характеру у період будівництва [12; 13], а також проблему матеріально-технічного забезпечення цієї програми та її результати аналізував у своїй спогадах Начальник Головного Управління "Укрводбуд" Міністерства бавовництва СРСР А. Бочкін [14].

У контексті нинішніх політичних подій важливим є актуалізувати внесок керівництва УРСР у 1950 – 1953 рр. у забезпечення процесу будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, яке відбувалося на території УРСР (у межах до 1954 р.) і на території Криму. Це дає змогу розуміти механізм процесу інтеграції півострова у соціально-економічну систему України.

Мета статті – дослідження процесу адміністрування фінансового забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів у 1950 – 1953 рр.

Питання фінансового забезпечення "будівництва комунізму" було ключовим від самого початку організації процесу будівельно-монтажних робіт об'єктів Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. На нараді в ЦК КП(б)У 7 жовтня 1950 р. начальник майбутнього будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів А. Бочкін виступав у питанні забезпечення будівництва робочою силою. У своєму виступі він вказував на загальну кількість необхідних працівників 60-80 тис. чоловік [2, арк. 4 а]. Щодо інженерно-технічного складу, то А. Бочкін говорив про приблизну кількість у 5 тис. працівників. Також ним підіймалося питання оплати праці цих працівників і А. Бочкін вказав, що внесено пропозицію будувати Південно-Український канал за рахунок державного бюджету [2, арк. 6]. У даному разі бачимо, що питання фінансування фонду заробітної плати працівників вирішувалося оперативною й закладалась у план народногосподарського розвитку на кожен рік окремо, відповідно до заходів, які закладалися у відповідну постанову Ради Міністрів СРСР. Відповідну постанову готували Рада Міністрів УРСР і

ЦК КП(б)У, керівництво Криму та профільні Міністерства бавовництва СРСР [3, арк. 1]. У питанні забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів матеріальні фонди на будівництво забезпечувалися за рахунок фондів міністерств і відомств як загальносоюзних так і республіканських, які ті отримували відповідно до розпису, представленим Держпланом СРСР. Джерелом же виділення заробітної плати працівникам міг бути бюджет відповідного рівня, оскільки до бюджету відбувалась мобілізація саме фінансових ресурсів. Оскільки будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів було проголошено "будовою комунізму", воно мало загальносоюзне значення і, зобов'язання щодо їх будівництва покладалося на декілька загальносоюзних міністерств, то виплата заробітної плати будівельникам мала здійснюватися безпосередньо із фондів загальносоюзного бюджету.

Також необхідно відзначити, що для будівництва такого масштабу необхідно було здійснювати мобілізацію трудових ресурсів у великих масштабах у порядку організаційного набору, а не відомчого як для проектів, які здійснювалися окремими відомствами, тобто набір кадрів мали здійснювати Міністерство трудових резервів СРСР (здебільшого у межах УРСР), а також партійні організації в УРСР. Тому виділення фондів на фінансування фонду оплати праці на будівництві мало здійснюватися із потужного фінансового фонду, який мав змогу мобілізувати і списувати на потребу будівництва значні матеріальні ресурси. Слід відзначити, що фінансові фонди бюджету УРСР не були настільки значними, щоб за їх рахунок було можливим здійснювати фінансування об'єктів такого масштабу як будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Так, державний бюджет УРСР за 1952 р. було виконано по доходах у розмірі 17 млрд. 667 млн. 800 тис. рублів [4, арк. 223]. На 1953 р. розмір державного бюджету УРСР по доходах було прийнято в обсязі 17 млрд. 990 млн. 700 тис. рублів [4, арк. 226]. Обсяги ж видатків на будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошення півдня України і півночі Криму за планами Міністерства бавовництва СРСР складали 12 млрд. рублів [5, арк. 232]. Планами будівництва передбачалося, що, фактично, розпочатий процес у 1951 р. має бути завершено у 1957 р. [5, арк. 232-233]. Тобто, для бюджету УРСР фінансування такого масштабного проекту було не можливим, оскільки із нього доводилося би списувати на його фінансове забезпечення надто великі обсяги. При цьому, видатки державного бюджету УРСР складали у 1952 р. – 17 млрд. 594 млн. 400 тис. рублів [4, арк. 223], а у 1953 р. – 17 млрд. 953 млн. 100 тис. рублів [4, арк. 226]. Основні фінансові фонди із УРСР мобілізувалися до загальносоюзного бюджету і тому саме із цього бюджету була змога списувати значні фінансові ресурси для будівництва масштабних об'єктів. Власне, мобілізація ресурсів до загальносоюзного бюджету в СРСР була засобом для централізації системи управління в країні й зниження впливу у забезпеченні адміністрування економіки і соціальної сфери ролі республіканських урядів та місцевих Рад і їх виконкомів. Фактично, з питань будь-якого фінансового забезпечення керівництво УРСР було змушеним звертатися до Ради Міністрів СРСР, як у випадку із включенням у план народногосподарського розвитку будівництва окремих об'єктів які було розташовано на території УРСР [1, арк. 99]. У даному разі слід звернути увагу на те, що керівництво УРСР звертало увагу Держплану СРСР на необхідність

будівництва підприємств на території республіки для потреб підприємств загальносоюзного підпорядкування, хоча відповідні підприємства, виділення фондів на які лобіювалося керівництвом УРСР, мали локальний характер, а їх продукція мала використовуватися для місцевих потреб. Тому слід звернути увагу на той фактор, що підпорядкованість підприємств союзного чи республіканського визначалась, у першу чергу, не географічною зоною використання продукції цих підприємств, а підпорядкованістю об'єктів для потреб яких продукція цих підприємств використовувалась. Особливо це положення стосувалося будівельних підприємств. У процесі будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів даний принцип часто порушується, зважаючи, що оперативну мобілізацію будівельних ресурсів для потреб будівництва, фактично, мало здійснювати керівництво УРСР. Зокрема, на нараді в ЦК КП(б)У 10 жовтня 1950 р. дане питання активно підіймає Заступник Голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнієць, вказуючи, що в зоні будівництва Південно-Українського каналу розташована велика кількість підприємств по виробництву будівельних матеріалів загальносоюзного підпорядкування, які не задіяні на повну потужність, а, відповідно, їх потужності є сенс задіяти на потреби будівництва [6, арк. 44]. Отже, очевидно, що керівництво УРСР мало доволі повну і оперативну інформацію про економічну ситуацію і виробничі потужності на території республіки, про можливості їх використання у проектах, реалізація яких його цікавила. Тому, в даному разі є очевидно неефективність командно-адміністративної системи в СРСР, що відображалось у документації тогочасних партійних і урядових органів. За даними цих документів про можливості використання потенціалу територій загальносоюзне керівництво інформувалося знизу, від республіканських органів влади. Відповідно, фактично, питання реалізації проектів загальносоюзного масштабу, які вирішувалося прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР, котра готувалась, фактично, ЦК КП(б)У і Радою Міністрів УРСР із долученням до процесу підготовки цієї постанови профільних загальносоюзних міністерств.

Звертає на себе увагу той факт, що оцінку капітальних вкладень на будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів було здійснено Міністерством бавовництва СРСР, якому підпорядковувалась будівельна організація "Укрводбуд", яка здійснювала це будівництво і саме це міністерство курувало дану "будову комунізму". Фінансування будівництва здійснювалось через міністерство, яке курувало це будівництво. Також, питання здійснення оцінки витрат на проведення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів могло здійснюватися у першу чергу установою, котра здійснювала будівництво і контролювала процес проектування цієї будови, тобто, "Укрводбуд". Тому куруюче міністерство мало змогу забезпечувати лобіювання питання виділення фінансових фондів на будівництво у Держплані СРСР і у Раді Міністрів СРСР. Начальник "Укрводбуду" А. Бочкін заявляв, що будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів за масштабами є безпрецедентним для СРСР, для Європи і Америки [7, арк. 7]. Тобто, оцінка масштабів будівництва покладалась на будівельну організацію і, за заявою, А. Бочкіна, "Укрводбуд" здійснював комунікацію із місцевими органами влади, якими на той час були Ради, на предмет отримання матеріальних фондів для будівництва (сюди не входило фінансове забезпечення будівництва, яке могло здійснюватися виключно через Міні-

терство фінансів СРСР) [7, арк. 13]. Важливу роль відіграла ініціативність у реалізації програм і проєктів в СРСР на місцевому рівні, проте не у питаннях фінансового забезпечення, котре могло здійснюватися винятково за вертикальним принципом через урядові фінансові органи. Слід відзначити, що відповідний принцип радянської командно-адміністративної системи давав змогу СРСР оперативно мобілізувати і централізувати значні обсяги фінансових фондів на реалізацію масштабних проєктів і для потреб військового будівництва, яке займало ключове значення у радянській бюджетній політиці.

Важливим питання є аналіз процесу розподілу фінансових ресурсів для реалізації проєктів. Так, у питанні будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів виділення фінансових ресурсів здійснювалося централізовано і оперативним розпорядником цих фондів була будівельна організація "Укрводбуд", котра ці фонди освоювала і оперативно про це звітувала. Так, у оперативній інформації про хід будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів у 1952 р., якою було охоплено також дані про хід будівництва у попередні роки, вказувалося, що у 1951 р. план освоєння капіталовкладень у виконання будівельно-монтажних робіт у 65 млн. рублів було виконано до 20 вересня 1951 р. [8, арк. 108]. До речі, у довідці про стан проєктно-пошукових і підготовчих робіт по будівництву Каховської ГЕС та Південно-Українського і Північно-Кримського каналів для Першого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова від Н. Сердюкова також присутня сума для "Укрводбуду" у 65 млн. рублів [9, арк. 1]. Ця цифра фінансування на 1951 р. дещо дисонує із цифрою, представленою у записці Й. Сталіну від Д. Коротченка і Л. Мельникова, у якій ці посадовці УРСР звертали увагу на недостатні обсяги фінансування будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. У цій записці було вказано на 1951 р. цифру фінансування у 100 млн. рублів [5, арк. 232]. Можливо припустити, що така різниця у сумі фінансування виникла із-за того, що безпосередньо "Укрводбудом" освоювалося лише 65 млн. рублів.

На 1952 р., за даними А. Бочкіна було заплановано освоєння 220 млн. рублів, із яких планувалося на здійснення будівельно-монтажних робіт вкладення у 150 млн. рублів, на придбання засобів виробництва і транспорту 62 млн. рублів і на інші витрати 3,8 млн. рублів. Варто у цьому контексті відзначити, що планом капітальних вкладень на 1952 р. було передбачено виділення Запорізькому облвиконкому 4,8 млн. рублів на забезпечення водопостачання міста [8, арк. 108]. Із наведених А. Бочкіним даних видно, що саме його організація здійснювала оперативне управління виділеними на будівництво фондами, у тому числі й для потреб міста Запоріжжя. У рамках фінансового забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів передбачалося як реалізація проєкту місцевого значення, комунального, фінансове забезпечення реалізації цього проєкту. При цьому видно, що розподіл цих фондів також здійснювався "Укрводбудом", котрий як профільна будівельна організація мав здійснювати виконання робіт, принаймні частково, на пайових засадах, із водопостачання Запоріжжя.

Проте, не зважаючи на плановані обсяги фінансування будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування півдня України і півночі Криму, плани фінансового забезпечення у повному обсязі жодного року не виконувалися. Від самого початку будівництва у 1951 р. виділення фінансових фондів планувалося у дуже малих обсягах. Так,

за даними, наданими у записці Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка і Першого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова на ім'я Й. Сталіна, у 1951 р. на будівництво було виділено 100 млн. рублів, у 1952 р. було виділено 220 млн. рублів, а на 1953 р. планувалося виділення 300 млн. рублів [5, арк. 232]. На фоні 12 млрд. рублів, які мало бути виділено до освоєння на будівництві Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, загальна сума, яку було виділено протягом 1951 – 1953 рр., фінансування було незначним. Фактично, воно надзвичайно відставало від запланованого графіка. Про це наголошувалося у зауваженнях до проєкту записки Держплану СРСР про будівництво Південно-Українського каналу за підписом Д. Коротченка і Л. Мельникова, яку було розіслано членам урядової комісії із розгляду питання вибору варіанту траси Південно-Українського каналу, що на його будівництво було виділено всього 5,5 % загальної суми при витратах на будівництво вже пройде 43 % часу [10, арк. 141]. Отже, відставання від графіку освоєння фінансових ресурсів на будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів було очевидним і, очевидно, усвідомленим на рівні загальносоюзного керівництва. Власне, це відставання не давало змоги "Укрводбуду" розгорнути будівництво головної траси каналу. І це відставання, можливо, було пов'язаним із постійним пошуком більш оптимального з фінансового погляду варіанту будівництва, оскільки до 1 січня 1952 р. відбувалося проєктування Південно-Українського каналу, а затвердження цього проєкту затягнулося із-за постановки питання академіком С. Жуком про більш оптимальний фінансово варіант машинного зрошування перед планованим самотічним варіантом.

Розглядаючи фінансове забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, слід звернути увагу на проблему дискусії щодо вибору варіанту зрошування, машинного або самотічного. Реалізація машинного варіанту зрошування передбачала відмову від будівництва Південно-українського каналу. Машинний варіант зрошування передбачав суму капіталовкладень на будівництво на 3,0-3,5 млн. рублів меншу ніж самотічний, що було основним аргументом академіка С. Жука і Д. Кузнецова, директора Українського відділу інституту Гідроенергопроєкт, які відстоювали саме цей варіант зрошування [11, арк. 38]. У ході урядового обговорення машинного варіанту зрошування, не зважаючи на те, що від вересня 1950 р. самотічний варіант мав підтримку Й. Сталіна і декларувався як його ініціатива, керівництво СРСР схиляється до його прийняття. Зокрема, доволі потужні лобістські зусилля були потрібні зі сторони прихильників самотічного варіанту в особі Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка і Першого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова та Заступника Міністра бавовництва СРСР А. Асоченського здійснювали спробу відстоювати самотічний варіант зрошування. Варто звернути увагу на не менш вагомий фактор у дискусії щодо питання вибору варіанту зрошування як його активне постання на початку року як 1952 р. так і на початку 1953 р. Слід звернути увагу, що у січні-лютому кожного року в СРСР відбувався бюджетний процес, готувався до прийняття державний бюджет СРСР на 1953 р. Тому питання зміни варіанту зрошування актуалізується у час, коли розгортається в Раді Міністрів СРСР дискусія щодо розподілу бюджетних фінансових ресурсів. Так і у 1951 р. протягом січня відбувалась активна дискусія в Президії Ради Міністрів СРСР щодо питання виділення фондів на будівництво

Каховської ГЕС і Південно-Українського та Північно-Кримського каналів.

Будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів передбачало фінансування у доволі значних обсягах, за обрахунками Міністерства бавовництва СРСР необхідно було освоїти капітальних вкладень у розмірі 12 млрд. рублів. Протягом перших років будівництва каналів на їх зведення фінансові ресурси виділялися незначні, що стримувало будівництво. Оскільки будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів здійснювалося на території УРСР і Криму (котрий на той час перебував у складі РРФСР), то через фінансуванням будівельної організації "Укрводбуд" ресурси освоюються також і на території Кримської області. Бюджетна система СРСР не давала змоги для належного спрямування бюджетних коштів до Криму із державного бюджету СРСР, з якого відбувався розподіл найбільших обсягів фінансових фондів. Тому реалізація масштабного будівельного проекту, який охоплював територію УРСР і Криму створює умови для надходження до Криму фондів із державного бюджету СРСР. Вже у 1952 р. постає питання корегування суми фінансових фондів на будівництво системи зрошування півдня України і півночі Криму в результаті зміни варіанту зрошування із самотічного на машинний. Це стримувало освоєння вже виділених на будівництво фінансових фондів та впливало на бюджетний процес в СРСР.

Питання коригування планів будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів потребує подальшого дослідження, оскільки воно має вагомe значення на процес реалізації програми господарського освоєння півдня України і півночі Криму як цілісного економічного регіону.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління, м. Київ, ф. Р-2, оп. 8, спр. 2379.
2. Центральний державний архів громадський об'єднань, м. Київ, ф. 1, оп. 24, спр. 235.
3. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 908.
4. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 2943.
5. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 1774.
6. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 235.
7. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 236.
8. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 1773.
9. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 905.
10. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 2893.
11. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 2893.
12. Шоломій Ю.М. Перспективи розвитку народного господарства в зоні Каховського гідробудівництва / Ю. М. Шоломій. – К.: Видавництво Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, 1952. – 35 с.
13. Зарубаев Н.В. Великие преобразования на юге Украины и в северном Крыму / Н. В. Зарубаев. – Ленинград: Ленинградское газетно-журнальное и книжное издательство, 1952. – 108 с.
14. Бочкин А.С. Водой как с огнем (рассказ гидростроителя) / А. С. Бочкин. – М.: Издательство "Советская Россия", 1978. – 190 с.

References

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy Ukrayiny, Kyiv, found P-2, opys 8, sprava 2379.
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv gromadskykh obiednan, Kyiv, found 1, opys 24, sprava 235.
3. Ibid, found 1, opys 24, sprava 908.
4. Ibid, found 1, opys 24, sprava 2943.
5. Ibid, found 1, opys 24, sprava 1774.
6. Ibid, found 1, opys 24, sprava 235.
7. Ibid, found 1, opys 24, sprava 236.
8. Ibid, found 1, opys 24, sprava 1773.
9. Ibid, found 1, opys 24, sprava 905.
10. Ibid, found 1, opys 24, sprava 2893.
11. Ibid, found 1, opys 24, sprava 2893.
12. SHOLOMIY, Y. M. (1952) *Perspektyvy rozvytku narodnogo hospodarstva v zoni Kakhovskogo hidrobudivnytstva*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskogo derzhavnogo universytetu imeni T. G. Shevchenka
13. ZARUBAEV, N. V. (1952) *Velikie preobrazovaniya na yuge Ukrainy i v severnom Krymu*. Leningrad: Leningradskoe gazetno-zhurnalnoe i knizhnoe izdatelstvo.
14. BOCHKIN, A. S. (1978) *S vodoj kak s ognem (rasskaz gidrostroytelja)*. Moskva: Izdatelstvo "Sovetskaya Rossiya"

Надійшла до редколегії 15.02.17

P. Satskyi, PhD in History, Associate Professor
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

FINANCIAL SUPPORT FOR CONSTRUCTION OF SOUTH-UKRAINIAN AND NORTH-CRIMEAN CANALS (1950 – 1953)

This paper is looking at the financial support for the construction of Southern-Ukrainian and Northern-Crimean Channels. It gained the status of "communism construction" and started in 1951 on the basis of the resolution of the Council of Ministers of the Communist Party of the Soviet Union from the 20th of September in 1950. The research of the financial support for the building of channels was made in the context of the analysis of the command-administrative system of the USSR of the late Stalinist period. In particular, there was also the analysis of the reasons for underfunding of the building and also the role of the Council of Ministers of the Communist Party of the Soviet Union in the supply of the process of building of Southern-Ukrainian and Northern-Crimean Channels considering the difficulties with the financial support. Thus, a particular attention has been paid to the fact that the financing of the building of Southern-Ukrainian and Northern-Crimean Channels was done together with the building of The Kakhovka Hydroelectric Station. However, in the beginning of construction works the financial resources, which were supposed to be spent on the building of channels, in majority were spent on the building of The Kakhovka Hydroelectric Station. In the author's opinion, it was related to the fact that during the initial stage of channel building the first constructions build were the buildings for the employees as well as social and transport infrastructure buildings surrounding the channel constructions. Thus, the exploration of the Southern areas of Ukraine and Northern areas of the Crimea has started the backgrounds for the active inhabitation of these regions has started, which was the main target of the constructions works. The research of the financial support of the building was done on the basis of the backgrounds of the budget system and the budget politics of USSR. We can conclude that the building of the Southern-Ukrainian and the Northern-Crimean Channels attracted the incoming investments for the construction sites built on the territory of the Crimea. This fact had a particular impact for the social-economic development in terms of ineffective economical system of USSR in the late Stalinist period. Moreover, this was a start of the Crimea's integration in the Ukrainian social-economical system.

Keywords: construction of the South-Ukrainian and North-Crimean channels, General Directorate "Ukrvodstroy" of Ministry of cotton USSR, State Planning Committee of the USSR, Council of Ministers of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine.

УДК 39+93/94:008

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.12>О. Сморжевська, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НЕОЯЗИЧНИЦТВО В УКРАЇНІ: ДУХОВНІ ПОШУКИ ЛЮДИНИ МІСТА

У статті на прикладі неоязичництва як яскравого зразка новітньої релігійності розглянуто духовні пошуки людини міста в Україні кінця XX – XXI ст. Акцентовано увагу на відмінностях у сприйнятті неоязичництва та оцінці його перспектив адептами рідновірського руху в 1990-х рр., на етапі його появи та певного поширення в Україні, та, починаючи з 2000-х рр. й по сьогодні, насамперед із популяризацією "віртуального світу" та доступністю інформації. Виокремлено основні тенденції цього процесу: з одного боку, збільшення кількості язичників-самостійників, особливо серед тих, хто долучився до руху на початку XXI ст; та занепокоєння представниками "старшого" неоязичництва такими прагненнями до самостійного язичницького шляху, з відривом від громади чи об'єднання. Прикметно, що саме мешканці міст України звертаються до дохристиянської минушини як актуального світогляду наприкінці XX – XXI ст. На думку сповідників неоязичництва, саме воно є необхідним для подальшого поступу людства, "потрібно повернутися назад, щоб рухатися вперед". Не маючи потужної матеріальної та фінансової бази, людських ресурсів, інформаційного впливу, тримаючись переважно на романтичному ентузіазмі його послідовників кінця 1980-х – початку 1990-х рр., сучасне язичництво зайняло свою нішу на конфесійній карті України, набувши різних форм та проявів, вийшовши далеко за межі суто релігійні.

Ключові слова: неоязичництво, постмодерна релігійність, рідновірський рух, рідновір'я, секуляризація, сучасне язичництво

Яскравим прикладом трансформаційних процесів у сучасному світі став релігійний постмодернізм. Однією з його характерних рис є формування нових релігійних систем і концепцій. Попри те, що "сучасна епоха видається, як ніколи раніше, пронизаною наукою, вона виявляє все більше рис, що споріднюють її з деякими, здавалося б, давно минулими віками історії. <...> Ці процеси відродження світоглядів і способів діяльності, характерних для далекого минулого, ніби натякають на нове, відмінне від сьогоднішнього дня, майбутнє, яке можна назвати новою магічною епохою". Не варто цього лякатися чи намагатися уникати, адже "нова магічна епоха в різноманітті її проявів відновлює права магії, як однієї з форм людського пізнання і дії". Така ситуація не є запереченням чи применшенням ролі й значення науки та розвитку загалом. Вона лише розширює межі пізнання дійсності й збагачує світ людини та людину в світі [6, с. 23, 40]. На початку третього тисячоліття в свідомості людства "на рівних співіснують наука, міфологія, герметизм, містеральні релігії, погляди Сходу (буддизм і індуїзм), гностицизм, архаїка і т. ін. По суті, у сучасну культуру повернулися всі найдавніші форми свідомості, включно з язичницькими" [16]. На такі тенденції, характерні для культурного розвитку людства ще з кінця XIX ст., вказує й американський дослідник А. Івахів [25]. Парадоксально звучить, але секуляризація, охопивши країни західного культурологічного кола ще кілька століть тому, зрештою призвела до звернення Людини до Бога. Але вже іншим змістом наповнюється і Людина, й Бог у свідомості постмодерної людини; "секуляризація покладає відповідальність за формування системи цінностей і проектування соціально-політичної дійсності на саму людину" [14, с. 219]. Сучасна секуляризація суспільства передбачає і присутність людини в тій чи іншій конфесії, й одночасно функціонування поза нею, навіть, як це не суперечливо, її критичну оцінку. Тобто, сучасній людині й надалі потрібна релігія, віра, система світоглядних настанов, але не нав'язаних суспільством, сім'єю, культурними традиціями, а обрана (або навіть придумана) особисто. Одним із різновидів таких духовних пошуків "нової магічної епохи" стало сучасне язичництво (неоязичництво, рідновір'я). Багато дослідників історичні духовні корені цього релігійно-духовного феномена знаходять ще у XVIII – XIX ст. [18, с. 26-28]. Не буду детально зупинятися на цьому питанні. Лише зазначу, що сучасне язичництво вже пройшло в своєму розвитку кілька "хвиль" різної інтенсивності та змістової наповненості в країнах поширення.

Щодо України, то мої дослідження історії сучасного язичництва дозволяють виокремити кілька етапів його розвитку [18, с. 46-47], останній з яких пов'язаний з Революцією Гідності та подальшими трагічними подіями в нашій країні. Окупація Криму Росією та АТО (війна на сході України проти російської агресії) кардинально вплинули на свідомість людей, зокрема й сучасних язичників.

У зв'язку з появою та поширенням неоязичництва на теренах України даний релігійно-культурний феномен розглядався дослідниками під різними кутами [18, с. 32-65]. Однак фактично відсутні наукові праці, присвячені вивченню сучасного язичництва як духовного шляху людини в умовах урбанізації та стрімкого розвитку інформаційних технологій. А вивчення неоязичництва саме крізь таку призму допоможе краще зрозуміти життя жителя сучасного мегаполіса, його прагнення та проблеми, доповнити знання з історії повсякденності новітнього періоду історії України. Тим паче, що міська ідентичність характеризується великим різноманіттям; "в результаті поширення інформаційних і комунікаційних технологій міські спільноти все більше "замикаються в собі", вибудовуючи кордони між собою та іншими" [15, с. 122].

Окремі аспекти вищезазначеної проблеми розглядали у своїх працях О. Гуцуляк, В. Кузнецов, М. Лесів [2, 12, 13]. Джерельною базою статті є, насамперед, анкети, заповнені рідновірами на моє прохання, листування з представниками рідновірської спільноти України, безпосереднє спілкування під час різноманітних заходів, організованих рідновірами, а також друківані та електронні тексти сучасних язичників.

Я вже писала в своїх працях про особливості появи, формування та поширення сучасних язичницьких громад та об'єднань на теренах України, акцентувавши увагу на українському рідновірському русі, згадуючи про рідновір'я російського походження [18, с. 7-9]. Нагадаю, що "з самого початку українські рідновірські об'єднання й групи ідеологічно базувалися на націоналістичній основі, що загалом узгоджується із загальними суспільними настроями в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., і це було необхідною умовою для розробки концептуальних засад діяльності" [18, с. 7]. Люди, які прагнули звернутися до світогляду далеких пращурів як до основи, на якій можна й потрібно вибудувати сьогоденні й майбутні духовні орієнтири, зацікавилися різними джерелами: літописами, фольклорними збірками, даними археології тощо. Однією з таких підвалин стала "Велесова книга", навколо якої й досі точаться суперечки щодо її автентичності; кілька років її навіть вивчали в

українських школах як оригінальний твір української літератури. Щодо рідновірського середовища, то за кілька десятиліть про "Велесову книгу" викристалізувалися дві основні позиції. Перша – це визнання її як автентичного джерела, якому "рідновіри надали <...> сакрального культового значення як одній зі збережених частин язичницького святого писма та почали використовувати її тексти як молитви в релігійних обрядах" [5, с. 2]. Друга – "Велесова книга" є фальсифікатом; і тому використання її рідновірами як священного писма є неправильним й викривленим розумінням суті рідної віри. Як написала письменниця Мирослава Горностаєва (Ольга Зуєнко), "особисто я на початку свого рідновірського досвіду сприйняла Влес Книгу як прекрасний поетичний твір. Який, до речі, привів до рідновірства багатьох людей. І мені абсолютно байдуже до суперечок на тему, чи автентична вона, чи ні. Вона передає дух епохи, і цього мені цілком досить. Вона надає прекрасні тексти для славлень – і цим треба користатись" [1].

Ще на початку 2000-х рр. стан розвитку неоязичництва в Україні надавав підстави дійти висновку про його здатність досягти успіху "в сфері пробудження інтересу громадян до духовних надбань наших прашурів, до архаїчних народних звичаїв та традицій"; при цьому акцентувалася увага на неможливості неоязичництва як релігійного руху набутти широкого поширення в соціумі та суспільстві [21, с. 15]. Якщо вести мову про поточний момент, то сучасне язичництво, не маючи потужної матеріальної та фінансової бази, підтримки владних структур, інформаційних ресурсів, зуміло зайняти свою нішу на релігійно-конфесійній карті України, вийшовши за межі релігійні, але говорити про широкий загальний не доводиться. Радше йдеться про покращення його "якості" (в силу різних причин), аніж про значне зростання кількості послідовників рідновір'я в масштабах понад 40-мільйонної країни. Та не можна не погодитися з думкою жерця Вогнедара (Вадима Шапошнікова), що процес знищення язичництва тривав віки, отож і повернення його в широкий вжиток – справа не одного покоління [9].

Також з появою та поширенням в Україні Інтернет-мережі, а особливо соціальних мереж, активізувалося "віртуальне язичництво". Віртуальний світ просто переповнений різноманітними сайтами, форумами, спільнотами відповідної тематики [4]. Значна кількість людей, які перебували в стадії духовних пошуків, саме завдяки Інтернет-мережі познайомилися та "розвіртуалізувалися", долучившись на практиці до рідновірських заходів: "<...> більшість учасників цих віртуальних дискусій, як і я [спогади Анни Нужиної (Хлади Радзієвської), кандидата біологічних наук, ентомолога, 1984 р.н., рідновірка з 2002 р. – О. С.], майже не спілкувалися з існуючими в реальному житті рідновірськими громадами і лише небагато з них мало бодай якийсь досвід участі в святах, обрядах. <...> Добре запам'яталася моя перша участь в обряді на Старокиївській горі. Особливого духовного екстазу все побачене, почуте й пережите у мене тоді не викликало, але як і все нове й загадкове, притягувало до себе й викликало бажання глибше пізнати. І з того часу я, образно говорячи, з головою занурилася в рідновір'я" [17]. Анну Нужну, як і багатьох представників її покоління, у рідновір'ї цікавили, насамперед, можливості духовного розвитку, самовдосконалення, "було цікаво дізнаватися, як впливають рідновірські погляди на повсякденне життя людини, як складаються стосунки в сім'ї, на роботі. Чи сильно змінилося життя після того, як людина усвідомила себе рідновіром, які труднощі виникають у житті в зв'язку з цим, як можна вирішити такі питання" [8]. У процесі своїх духовних пошуків Анна-Хлада відвідувала рідновірські громади різних на-

прямків, спілкувалася з однодумцями поза громадами, зокрема, під час зустрічей рідновірської молоді, які неформально називалися "Зустрічі вольних та нескорених", була ініціаторкою різноманітних рідновірських заходів. Зрештою, постала ідея просвітницького проекту "Грані традиції", який мав би перерости у лекції та програми Інтернет-радіо. Цей проект у вигляді лекцій та бесід на рідновірську тематику для всіх бажаючих реалізовувався протягом 2014 – 2016 рр. у Києві, в студії "Ноосвіт" на Подолі. Також для Анни-Хлади, як біолога, важливою є екологічна складова рідновірської діяльності. Вона мріє організувати екопоселення. Щодо різниці між язичництвом дохристиянським та сучасним, то, відповідаючи на мої запитання, Анна-Хлада зазначила: "Справа в тому, що ми не можемо впевнено сказати, яким було язичництво колись. Хоча дані і є, але вони все ж доволі фрагментарні, для цілісного уявлення недостатньо. Думаю, що насамперед тим [різниться – О. С.], що тоді це була неперервна містична традиція і керували всім дійсно підготовлені для такої місії люди, справжні волхви та жерці за покликанням, а не сумнівні особи, які себе волхвами та жерцями призначили (чи їх призначило керівництво "за лояльністю"). Але це тільки мої здогадки". Щодо доцільності структуризації рідновір'я (тобто створення громад з чіткою ієрархією, об'єднання на федеративних засадах, зібрання очільників руху у формі віча тощо), то, на думку рідновірки "зі стажем", "я за неформальні об'єднання. Зараз мені цікаві неформальні групи практикуючих, які збираються разом для виконання певних обрядів, де налагоджений нормальний діалог між усіма учасниками і панує взаємоповага" [7]. Неформальне спілкування, обмін думками й досвідом – такі форми розвитку рідновірського руху набувають все більшої популярності в Україні. Як зазначив ще один респондент, історик, художник, письменник Костянтин Р. (1979 р. н.), "ми, 1974 – 1989 років народження, вже просто пішли далі. Для нас це спосіб життя, а не самоціль – бути язичником. Люди з ерудицією не знайшли себе в громадах і тому, що громадам треба віддавати час. А як я сиджу, пишу з ранку до ночі, коли мені ходити? <...> Громади – це шлях до ізоляції від суспільства" [10]. У Костянтина Р. шлях до рідновір'я почався з сім'ї. Він ніколи не був християнином. Його прадід закінчив церковно-приходську школу, де йому розповідали про хрещення киян: "Це його вразило: "Вони бога скинули у річку, а люди бігли і топилися за свого бога...". І він відійшов від християнства. То перший язичник у родині, коваль і чаклун Кость Йосипович Шиш. У 1993 – 1995 я іноді малював і випалював Христа на подарунки, але християнином не став. А свідомо [рідновір – О. С.] з 1996 року. З першого курсу університету". Усвідомлення прийшло якось непомітно – з вивченням міфології, із спілкуванням з Станіславом Потшебовським та Шегором Расате [відомі діячі рідновірського руху Польщі і Болгарії відповідно – О. С.]. Це спілкування допомогло зрозуміти, що "бути язичником не суперечить соціалізації в суспільстві, кар'єрі, науці, що це не лише напівграмотні екзальтовані люди" [10]. Тернополянин Борис Явір (1985 р. н., педагог та митець за освітою, займається рекламним-поліграфічним бізнесом) язичництвом зацікавився ще в дитинстві: "Родичі у неділю йшли до церкви, а я хотів до лісу, на став. <...> А ще любив лежати у траві, спостерігати за хмарами на небі, допізна дивлячись на зорі вночі. Таке в мене було єднання з природою в дитинстві". Вже під час навчання в школі увесь вільний від уроків час проводив у бібліотеці, читаючи наукові журнали, історичну літературу, "і зрозумів, що монотеїстичні релігії не відповідають моему світовідчуттю та світорозумінню"; "я – за ті світогля-

ди, які найбільш адекватно передають існування світу, які найбільш природовідповідні". Борис разом зі своєю дружиною Юліаною виховує двох дітей. Дружина – його одностудія. Він цікавиться давніми городищами та святилищами, проводить екскурсії історичними місцями. Люди по-різному реагують на те, що він – язичник. Когось це насторожує, когось обурює, комусь цікаво дізнатися більше [20]. На духовний вибір Магури Чепурної вплив мали кілька людей: "Вихователь з дитячого санаторію, що ще в радянські часи розповіла нам про такі речі, як аура, енергетика, медитації тощо. Це було ніби і казково, і ніби таке реальне. Тоді мені відкрився увесь той духовний світ, про який взагалі ніхто ніколи не говорив. Ще на мене вплинула одна моя далека родичка, яка була сільською знахаркою, бабкою-шептучою. Вона намагалася навчити чомусь мою матір, але я навчилася більше, хоч тільки спостерігала. Також була в мене вчителька української мови, котра привила мені любов до народних свят. На жаль, вона була православна, і через це я деякий час блукала у хибному напрямку, вивчаючи основи християнства. Ці три особи вплинули на мене ще в дитинстві. Та остаточний вибір мені допоміг зробити мій наставник – кудесник Великого Вогню Хорс" [Великий Вогонь – слов'янська духовна течія, центр – у м. Житомир, очолює Геннадій Боценюк – О. С.]. З Хорсом Магура познайомилася в 2009 р. Також на формування світогляду Магури Чепурної значний вплив справила книга митрополита Іларіона (Огієнка) "Дохристиянські вірування українського народу". Деякий час Магура входила до Об'єднання рідновірів України (Київ), де й познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком, з яким згодом, відійшовши від Об'єднання, створила свою громаду. На думку Магури Чепурної, "більшість рідновірських конфесій живуть лише сьогодні, їх не цікавить, що буде завтра, тому їх лідери не заглиблюються у вивчення джерел та наукової літератури. І через їх невігластво страждає весь рух. Ми ж бажаємо збудувати конфесію на віки, яка повинна вистояти усі богословські та теологічні диспути з християнами та представниками інших неорелігій. Багато часу нам доводиться проводити за книжками, шукати відповіді на усі можливі та неможливі питання. Кожне твердження доводиться підтверджувати або спростовувати. Сподіваємося, в нас вийде створити потужну грецьку школу, яка існуватиме багато століть" [11]. Для одесита, аспіранта історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (ОНУ) Валентина Кузнецова (Ведослава Долгочуба) знайомство з язичництвом відбулося у 14-річному віці: "захопившись Рідновір'ям (як ще називають сучасне слов'янське язичництво) і пройшовши всі етапи становлення рідновірської ідентичності та язичницької самосвідомості", юнак дійшов висновку про необхідність ретельної перевірки та аналізу наявних в Україні язичницьких ідей та уявлень, "які випрацювало сучасне язичництво у робочому порядку розбудови чи самозахисту" [12, с. 3]. У своїй праці "Язичники атомного віку" В. Долгочуб намагається дати відповіді на питання: чому постало сучасне язичництво, чи закономірний цей процес, де шукати ідейні корені сучасного язичництва, які міфи панують у колі сучасних язичників, чи вони допомагають розвиватися рідновірському руху, чи, навпаки, ведуть до стагнації, кого взагалі варто вважати сучасним язичником, а для кого це – лише зовнішній антураж та спроби шокувати оточуючих, і наскільки це дискредитує рух загалом? [12]. Свої напрацювання він також виклав у праці "Пригадуючи майбутнє. Нариси з етнографії українського неоязичництва". В. Кузнецов розглядає неоязичництво як одну "з найбільших 'родзинок' у релігійному та етно-

культурному житті пострадянського простору з 1990-х років" [3, с. 3]. Після презентації неоязичницьких обрядових та релігійних практик, автор акцентує увагу на поза-релігійній діяльності сучасних язичників: політичні вподобання та переконання, неоязичницьке мистецтво, музика, інші види творчої реалізації, неоязичники в інформаційному просторі України [3]. Вже на прикладі двох вищезазначених праць бачимо, як сучасні язичники, особливо молоді його представники, прагнуть до формування позитивного іміджу про себе в суспільстві, в соціумі. Це, на мій погляд, позитивні зміни в рідновірському середовищі, які свідчать про перехід рідновірського руху на якісно новий щабель – від певної конфронтації до суспільства, християнства зокрема, до прагнення зайняти свою нішу в суспільстві, популяризуватися та вести конструктивний діалог зі своїми опонентами, насамперед представниками християнських конфесій України. У приватних розмовах рідновіри не раз згадували, що набридло "ховатися по лісах", адже нічого поганого чи кримінального в їхніх діях немає й бути не може. А є певні суспільні стереотипи, з якими варто боротися якраз шляхом відкритості себе, а не ховаючись, таким чином ще більше посилюючи язичнофобські міфи та уявлення.

Загалом для рідновірського руху України характерне постійне творення нових громад та об'єднань, лідери яких або вийшли з вже існуючих, або, самостійно займаючись духовними пошуками, дійшли потреби створити власну громаду однодумців. Такий "броунівський рух", на мій погляд, свідчить про наступне. По-перше, розпорошеність та фрагментарність джерельної бази щодо дохристиянського язичництва породжує бажання самостійно заповнити прогалини в даному питанні шляхом власних інтерпретацій та художнього домислу, що цілком прийнятно, якщо не є нав'язуванням своєї точки зору як єдино вірної. По-друге, в рамках громади може бути зацікавлено людям амбітним, з вираженими лідерськими якостями; тому вони прагнуть або піднятися по ієрархічній драбині всередині громади, або створити власну. Такий шлях – також цілком прийнятний в епоху безкінечних суспільно-соціальних пертурбацій. Але постійне творення нових громад та напрямків рідновірського руху породжує в середовищі самих рідновірів різні оцінки даного процесу. Зокрема, й негативні, сприйняття цього "язичницького протестантизму" як шляху до сектанства, профанації руху, навіть його дискредитації. Зокрема, рідновір-самостійник Борис Явір в одній зі своїх статей виокремлює ознаки рідновірського сектантства: брак освіти як лідерів громад, так і рядових вірян; оперття не на наявну наукову та джерельну базу, а на новітню міфотворчість на рідновірську тематику; обрядова практика, що суперечить сучасним морально-етичним нормам; культ особи лідера громади; впевненість у власній винятковості та єдиноправильності; суворе дотримання певних правил, приписів та норм; місіонерські тенденції; платні послуги за обряди, загалом комерціалізація діяльності. Автор підкреслює специфічність осіб, які входять до таких громад: "тусовщики" (молоді люди, які сприймають рідновір'я, як деяку субкультуру чи компанію, де просто можна "потусити" без заглиблення в її ідеологію), антихристияни (сприймають язичництво як антитезу християнству, часто фанатично паплюжать християнство, його носіїв, опускаючись до прямих образ і відвертих спроб принизити), "націонал-шовіністи" (для них язичництво – дуже невелика частина політики ненависті до іногородців, а духовні та обрядові практики їх не цікавлять), "великорусичі", "великі укри", "довбо-слави" (впевнені в першородності слов'ян та їх неймовірних досягненнях, які були вкрадені або викривлені, приписують слов'янам авторство пірамід, заснування

цивілізації, створення писемності, першомови, календаря і взагалі всього великого і нерозгаданого), "шизо-терики" (зосереджені насамперед на псевдо-древніх магічних практиках, складають обряди прямо на ходу, самі вигадують приводи і дати свят), "верховоди" (в силу якихось причин не реалізуються в повсякденному житті, тому шукають свою реалізацію в піддатних товариствах, в тому числі, в деяких громадах язичників)" [22]. Як впливає з вищеописаного, рідновірський рух України – досить таки строкатий та різновекторний. Я вже писала в своїх попередніх дослідженнях про спроби сучасних язичників об'єднатися, та загалом всі вони закінчилися або мертвонародженими спільнотами, або ще більшим розбратом. Ця ситуація певною мірою нагадує аналогічну в християнському середовищі України. Вірогідно, всі спроби до єднання призводять до розуміння, що краще кожному йти своїм шляхом, намагаючись максимально або толерувати інші погляди та вподобання, або вперто їх не помічати, або всіляко критикувати. Та прагнення до автономності або самостійності в рідновірському середовищі неоднозначно сприймається й самими рідновірами. Окрім яскраво вираженої тенденції до самостійних духовних пошуків, наявна протилежна – занепокоєність таким розшаруванням руху, його дробленням на окремі напрямки, громади та язичників-самостійників сприймається як занепад руху [19]. Прикметно, що побоювання щодо занепаду руху через його роздрібненість та зростання кількості язичників-самостійників висловлюють представники старшого покоління, які стояли біля його витоків наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., або долучилися протягом 1990-х рр. Тобто наявний "конфлікт поколінь", який, однак, на мій погляд, свідчить не про кризу всередині рідновірського руху. А, швидше, навпаки – про його новий щабель, про перехід зі стадії пошуку себе та свого місця на конфесійно-релігійній карті України у "відкрите море" суспільно-соціальних струсів, необхідних для гартування й подальшого просування неоязичництва як "бренда".

Отже, початок 2000-х рр. став для певної категорії людей поштовхом для власних духовних пошуків. Це було покоління, народжене або в роки агонії СРСР, або вже в Україні. Тобто в школі та поза нею вони отримували певні знання з історії України, української культури. Нічого дивного, що певний відсоток юнацтва зацікавився дохристиянською минувиною та можливостями застосування в повсякденні світоглядних засад пращурів. Для представників цього покоління пошуки відповідей на запитання, пов'язані з національною історією, вже не були такими актуальними, як це було в середовищі україноорієнтованої інтелігенції наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Вони мали можливість вивчати історію України, релігієзнавство, міфологію, фольклор без ідеологічних надбудов та заборон. За ними вже не волочився "хвіст" радянської ідеологічної спадщини. Тому для цієї когорти молодих рідновірів актуалізувалися інші питання, пов'язані з духовними пошуками. Насамперед, це можливості особистого духовного розвитку; спілкування з однодумцями на теми, пов'язані не лише з дохристиянським минулим нашого народу, а й з аналогічним історичним досвідом інших народів та культур; розв'язання екологічних проблем сучасності у відповідності з язичницьким світоглядом; точки дотику язичницького і наукового світосприйняття; налагодження діалогу з представниками інших релігійних впадбань. Наприклад, 26 лютого 2016 р. з ініціативи одеських рідновірів на базі одеської вальдорфської школи "Ступени" відбулася дискусія "Язичництво і християнство: диспут на перехресті". В обговоренні приймали уч-

асть: з боку християн публіцист, студент історичного факультету ОНУ Владислав Водько, прихожанин одного з православних храмів Одеси, учасник православно-молодіжного театру "Нарнія" Дмитро Салабаш, православна християнка, студента філософського факультету ОНУ Анжеліка Салабаш. Язичників у диспуті представляли: студент історичного факультету ОНУ, член клубу народних традицій "Лукомор'я" Кирило Клименко, студент історичного факультету ОНУ, діяч рідновірської громади "Мокоша" Валентин (Ведослав) Долгочуб, студент Національного університету "Одеська юридична академія", поет Роман Варецький. Під час дискусії увага була зосереджена на проблемах джерел вчення, релігії; на вченнях про людину та її цінності й місце у Всесвіті; на особистості (персоніфікації) Бога [24]. Прикметно, що в дискусії приймали участь зовсім молоді люди, які тільки вступають в активну фазу свого соціального життя. І прагнуть до якомога ширшого залучення себе в це життя шляхом різноманітних комунікацій, диспутів на актуальні для них теми, практичне втілення своїх прагнень та ідей.

Сучасне язичництво для міського жителя є своєрідним дауншифтингом, пошуком глибинного стрижня в умовах стрімкої втрати зв'язку з Природою, стресовим станом соціуму, тиску суспільства: "Як язичник, закликаю відмовлятися від посередників в усьому. Будуєш дім, роби це власними руками або найми будівельників напряму, без посередників. Хочеш екологічно чистої продукції – вирости сам або купи у того, хто вирощує – не користуйся послугами перекупників. Хочеш бути ближчим до Природи у місті – пересядь з автомобіля на велосипед, зведи до мінімуму вплив нафтових олігархів на твоє життя. Вони – посередники! Будь язичником не по кількості вишиванок у шафі і величині нагрудного оберега, а за змістом життя" [23].

У даній розвідці я на конкретних прикладах показала, що таке язичництво для сучасної людини, яка живе в місті, займається діяльністю, далекою від способу життя наших пращурів-язичників, користується всіма благами цивілізації, й при цьому прагне до світоглядних орієнтирів далекого минулого, про яке маємо досить-таки розмиті свідчення та уявлення. Тому сучасне язичництво – шлях ще й самореалізації, можливість людям амбітним та творчим, яким тісно в заданих культурно-прийнятних рамках, знайти себе, поєднавши давній світогляд та сучасні культурно-наукові здобутки людства, спробувати дати відповіді на нагальні питання, що постали перед людством в складну епоху постмодернізму.

Список використаних джерел

1. Горностаева М. Про внутрішні справи рідновірства [Електронний ресурс] / М. Горностаева // Facebook. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1809435979318226@id=100007555246207. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
2. Гуцуляк О. Явище "повернення варвара (язичника)" в цивілізаційному аспекті [Електронний ресурс] / О. Гуцуляк // Олег Гуцуляк: Поиски сокровенного царства. – 2010. – 27 листопада. – Режим доступу: primordial.org.ua/archives/740. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
3. Долгочуб В. Пригадуючи майбутнє. Нариси з етнографії українського неоязичництва / В. Долгочуб. – Одеса: [б. в.], 2015. – 135 с.
4. Долгочуб В. А. Стратегії самопрезентації неоязичників в українському інформаційному просторі / В. А. Долгочуб, Н. О. Петрова // Записки історичного факультету. – 2014. – Вип. 25. – С. 37-47.
5. Жрець Вогнедар. Святе Письмо українців / Жрець Вогнедар // За Рідну Віру! – 2005 (літа 7513). – Ч. 1. – С. 2.
6. Йонин Л. Новая магическая эпоха / Л. Йонин // Логос. – 2005. – № 5 (50). – С. 23-40.
7. Інтерв'ю з Анною Нужиою, кандидатом біологічних наук, ентомологом (Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАНУ). Запис розмови 23.12.2014 р. // Особистий архів О. Сморжевської.
8. Інтернет-листування з Анною Нужиою (Хладою Радзівєвською). Лист від 6 квітня 2015 р. // Особистий архів О. Сморжевської.
9. Інтернет-листування з жерцем Вогнедаром (Вадимом Шапошніковим). Лист від 18 листопада 2014 р. // Особистий архів О. Сморжевської.

10. Інтернет-листування з Костянтином Р., істориком, письменником, художником, 1979 р. н. Лист від 28 січня 2017 р. // Особистий архів О. Сморжевської.
11. Інтернет-листування з рідновіркою Магурою Чепурною. Лист від 20 грудня 2016 р. // Особистий архів О. Сморжевської.
12. Долгогуб В. Язичники атомного віку / В. Долгогуб. – Одеса: Громада "Мокоша", 2014. – 89 с.
13. Лесів М. Окрім політики: естетичне в українському рідновірстві [Електронний ресурс] / М. Лесів // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – 2016. – 17 грудня. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/lesiv-ridnovirya>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
14. Луц У. Феномен секуляризації: наближення до трансцендентного: Монографія / У. Луц. – Львів: Літопис, 2016. – 240 с.
15. Мусієздов А. Город как культурная форма / А. Мусієздов // Социологическое обозрение. Обзорно-аналитический журнал по социальным наукам. – 2013. – Т. 12. – № 3. – С. 121-132.
16. Наріжний Ю. Релігійозна сфера в епоху постмодерну [Електронний ресурс] / Ю. Наріжний // ПОСТМОДЕРН. – Режим доступу: <http://postmodern.in.ua/?p=1686>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
17. Радзівська Х. Особенности украинского "родноверия": взгляд изнутри [Електронний ресурс] / Х. Радзівська // Livejournal. – 2012. – 28 вересня. – Режим доступу: <http://hlada-kiev.livejournal.com/2012/09/28/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
18. Сморжевська О. Постмодерністські візії релігійності: сучасне язичництво у міській культурі. (Україна в загальноєвропейському контексті): Монографія. – К.: Видавель Олег Філюк, 2017. – 197 с.
19. Терновий І. Для обговорення. Що буде з язичництвом в Україні? Песимістична версія [Електронний ресурс] / І. Терновий // Рідна Віра України-Руси [Facebook]. – 2017. – 5 січня. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/ridnavira/permalink/1399445456755199>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
20. Тернопольянин Борис Явір дітей назвав за давнім язичницьким звичаєм [Електронний ресурс] // Проте.ua. – 2016. – 22 липня. – Режим доступу: <http://pro.te.ua/2016/07/22/ternopolianyn-borys-yavir-ditei-nazvav-za-davnim-yazychnytskyv-zvychaiem/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
21. Тупик О.О. Язичницькі традиції в духовній культурі українців (90-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Тупик О.О.; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 18 с.
22. Явір Б. Рідновірські секти – проблема, що заважає язичницькому відновленню / Б. Явір // Livejournal. – 2017. – 26 січня. – Режим доступу: <http://borys-javir.livejournal.com/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
23. Язичництво осоружне посередництво [Електронний ресурс] // Вісті рідновірів. Новини Руси-України [ВКонтакте]. – 2016. – 5 червня. – Режим доступу: https://vk.com/club16555361?w=wall-16555361_1195%2Fall. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
24. Язичество и христианство: диспут на пересечении. Відеозапис [Електронний ресурс] / Youtube. – 2016. – 2 березня. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=opkKGkDLYGOU>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
25. Ivakhiv A. The Resurgence of Magical Religion As a Response to the Crisis of Modernity: A Post-modern Depth Psychological Perspective / A. Ivakhiv // From Magical Religion and Modern Witchcraft / ed J. R. Levis. – [6. м.]: SUNY Press, 1996. – P. 237-265.

References

1. HORNOSTAIEVA, M. (n. d.) Pro vnutrishchni spravy ridnovirstva. Facebook. [Online]. Available from: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1809435979318226&id=100007555246207. [Accessed: 28th January 2017].
2. HUTSULIAK, O. (2010) Yavysheche "povernennia varvara (yazychnyka)" v tsyvilizatsiinomu aspekti. Olyeg Gutsulyak: Poiski

- sokrovyennogo tsarstva. [Online] November 27. Available from: <http://primordial.org.ua/archives/740>. [Accessed: 28th January 2017].
3. DOLHOCHUB, V. (2015) Pryhaduiuchy maibutnie. Narysy z etnohrafii ukrainskoho neoiazychnytstva. Odessa: [s. n.]
4. DOLHOCHUB, V. A., PETROVA, N. O. (2014) Stratehii samoprezentachii neoiazychnykiv v ukrainskomu informatsiinomu prostori. Zapysky istorichnoho fakultetu, 25, 37-44.
5. ZHRETS VOHNEDAR, (2005) Sviatye Pysmo ukrainsiv. Za Ridnu Viru!, 1, 2.
6. IONIN, L. (2005) Novaya magichyetskaya epokha. Logos, 5 (50), 23-40.
7. NUZHNA, A. (2014) Interview. O. Smorzhevskaya private archive.
8. NUZHNA, A. (2015) Letter, April 6. O. Smorzhevskaya private archive.
9. VOGNEDAR (SHAPOSHNIKOV, V.) (2014) Letter, November 18. O. Smorzhevskaya private archive.
10. KOSTIANTYN R. (2017) Letter, January 28. O. Smorzhevskaya private archive.
11. MAHURA CHEPURNA (2016) Letter, December 20. O. Smorzhevskaya private archive.
12. DOLHOCHUB, V. (2014) Yazychnyky atomnoho viku. Odessa: Hromada "Mokosha".
13. LESIV, M. (2016) Okrim polityky: estetychne v ukrainskomu ridnovirstvi. [Online] Ukraina moderna, December 17. Available from: <http://uamoderna.com/md/lesiv-ridnovirya>. [Accessed: 28th January 2017].
14. LUSHCH, U. (2016) Fenomen sekuliaryzatsii: nablyzhennia do transtendentnoho: Monohrafiia. Lviv: Litopys.
15. MUSIEZDOV, A. (2013) Gorod kak kulturnaya forma. Sotsiologicheskoe obozrenie. Obzorno-analiticheskii zhurnal po sotsialnym naukam, 12 (3), 121-132.
16. NARIZHNYI, Yu. (n. d.) Religioznaya sfera v epokhu postmoderna. [Online] POSTMODERN. Available from: <http://postmodern.in.ua/?p=1686>. [Accessed: 28th January 2017].
17. RADZIEVSKA, H. (2012) Osobennosti ukrainskogo "rodnoveriia": vzglyad iznutri. Livejournal [Online]. September 28. Available from: <http://hlada-kiev.livejournal.com/2012/09/28/>. [Accessed: 28th January 2017].
18. SMORZHEVSKA, O. (2017) Postmodernistski vizii relihiinosti: suchasne yazychnytstvo u miskii kulturi. (Ukraina v zahalnoevropeiskomu konteksti): Monohrafiia. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
19. TERNOVYI, I. (2017) Dlia obhovorennia. Shcho bude z yazychnytstvom v Ukraini? Pesymistychna versia. Ridna Vira Ukrainy-Rusy [Facebook]. [Online]. January 5. Available from: <https://www.facebook.com/groups/ridnavira/permalink/1399445456755199>. [Accessed: 28th January 2017].
20. Ternopolianyn Borys Yavir ditei nazvav za davnim yazychnytskym zvychaiem (2016). Prote.ua. [Online] July 22. Available from: <http://borys-yavir-ditei-nazvav-za-davnim-yazychnytskyv-zvychaiem/>. [Accessed: 28th January 2017].
21. TUPYK, O. O. (2002) Yazychnytski tradytsii v dukhovnii kulturi ukrainsiv (90-ti rr. XX st.). Unpublished thesis (PhD). Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.
22. YAVIR, B. (2017) Ridnovirski sekty – problema, shcho zavazhaie yazychnytstvom vidnovlenniu. Livejournal [Online]. January 26. Available from: <http://borys-javir.livejournal.com/>. [Accessed: 28th January 2017].
23. Yazychnytstvu osoryzhne poserednytstvo (2016). Visti ridnoviriv. Novyny Rusy-Ukrainy [Online]. June 5. Available from: https://vk.com/club16555361?w=wall-16555361_1195%2Fall. [Accessed: 28th January 2017].
24. Yazychyestvo i khristianstvo: disput na pyeresyechenii (2016). Youtube [Online]. March 2. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=opkKGkDLYGOU>. [Accessed: 28th January 2017].
25. IVAKHIV, A. (1996) The Resurgence of Magical Religion As a Response to the Crisis of Modernity: A Post-modern Depth Psychological Perspective. In: Levis, J. R. (ed.) From Magical Religion and Modern Witchcraft. [s. l.]: SUNY Press, pp. 237-265.

Надійшла до редколегії 15.02.17

O. Smorzhevskaya, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE NEOPAGANISM IN UKRAINE: SPIRITUAL QUEST OF A CITY DWELLER

The papers deals with the Neopaganism as a spiritual quest of city dwellers in Ukraine in the late 20th – the early 21st century. We focused on differences in perception of the Neopaganism in 1990s and assessing its prospects during his appearance and some distribution in Ukraine and, since the 2000s to nowadays, especially with the popularization of the "virtual world" and accessibility of information. Singled out the main trends of this process: on the one hand, increasing the number of Self-pagans, especially among those who joined the movement in the early 21st century; and concern by the "big" Neopaganism such aspirations to self-pagan way of separation from the community or association. Remarkably, it is Ukrainian city dwellers who is turning to pre-Christian past as the current outlook at the end of the 20th – the early 21st century. According to adherents of the Neopaganism, "we should go back to move forward", so to say for the further progress we should return to pre-Christians practices. Without a strong material and financial base, human resources, information influence, based mainly on the romantic enthusiasm of his followers from late 1980s – early 1990s, the modern paganism took its niche among different religions in Ukraine, acquiring various forms and manifestations, which sometimes go far beyond a pure religion.

Keywords: neopaganism, postmodern religion, pagan movement, native religions, native faith, secularization, modern Paganism.

УДК 94(477)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.13>Ю. Сорока, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НАСИЛЬНЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В УРСР У ПОВОЄННІ РОКИ

Досліджуються проблеми примусового переселення радянською владою українського населення з Чехословаччини в західні області УРСР у перші післявоєнні роки. Підняті питання висвітлення проблеми у сучасній українській історіографії. На основі джерел дається зміст і специфіка радянського насильницького примусу переселень, інспірованих міграційних процесів у другій половині 1940-х років. Розкриті основні чинники імміграційної політики тоталітарного режиму щодо України, висвітлені хід, особливості й трагічні наслідки переселення, визначені основні аспекти подальшого дослідження теми. Наведені дані про чисельний склад переселених із Чехії та Словаччини українців та чехів з УРСР. Показані матеріально-побутові, соціально-економічні і морально-психологічні умови проживання переселенців із ЧСР на західноукраїнських землях, наведені численні їх звернення до органів радянської влади з проханням про повернення на залишені землі в Чехії та Словаччині.

Ключові слова: українці, Чехословаччина, західноукраїнські землі, переселення, примус, протести.

Серед етнодемографічних процесів в Україні у перші післявоєнні роки важливе місце посідають міжнародно-депортаційні акції тоталітарного радянського режиму і так званий обмін етнічним населенням. Імперська позиція сталінізму щодо України виразно проявилася в імміграційній політиці радянської влади, у проведенні якої використовувалися всі фактори – політичні, економічні, духовні, етнопсихологічні, географічні і навіть родинно-сімейні. Прикриваючись гаслами загальноукраїнських та загальнодержавних інтересів та пріоритетів цілісності націй і народів, радянський режим уже в перші післявоєнні роки розгорнув масштабне повернення шляхом переселення українців в Україну із Чехословаччини, Румунії, Франції, Болгарії та інших країн. Розрахунок партійно-радянського керівництва здавалося був безпрограшним: десятки тисяч мешканців українських земель, які, тікаючи від національного, соціально-економічного, духовного гніту царської Росії, інших іноземних держав у XIX столітті та у 1920 – 1930-ті роки залишили батьківські землі, будуть задоволені правом повернутися у рідні краї. Як вагомий додаток до цього, проводилася масова і досить активна пропаганда за межами УРСР-СРСР переваг соціалістичного будівництва, особливо в галузі освіти, соціальної сфері, працевлаштування, успіхів колективного господарювання на селі тощо.

У контексті переселенських і депортаційних акцій радянського режиму стосовно західноукраїнського населення важливе значення має осмислення повернення в Україну українців з Чехословаччини. В історіографії проблеми важливе значення для розуміння складних суспільно- та етнополітичних процесів на західноукраїнських землях мають узагальнюючі праці з історії України та тематичні дослідження, зокрема С. А. Макаруча [2], І. Г. Біласа [1], І. М. Мищака [3], В. І. Сергійчука [4]. Окремі аспекти форсованої трансформації структури населення краю в повоєнний період висвітлено у працях П. Панченка, П. Когута, О. Луцького, І. Терлюка, С. Ткачова, В. Гулея. Незважаючи на наявну історіографію політичних, етнодемографічних, соціально-економічних і культурних процесів на західноукраїнських землях в післявоєнний період, спеціальних робіт, у яких би розглядалися причини, суть та наслідки переселення в західні області УРСР українців з Чехословаччини, не має. В новітніх дослідженнях увага і надалі

зосереджується на глобальних питаннях, дається загальна характеристика тогочасних суспільно-політичних подій, але без належного їх аналізу з погляду антропологічного підходу.

Одночасно залишається багато питань лише поставлених або недосліджених, зокрема, зміст і специфіка радянського насильницького механізму примусу до українського населення через примусові депортації, переселення, інспіровані міграційні процеси.

Потребує наукового узагальнення й осмислення організації, ходу, особливості й трагічні наслідки переселення українців з Чехословаччини в УРСР у післявоєнні роки.

Катастрофічні демографічні втрати західноукраїнського регіону в роки воєнного лихоліття, в період післявоєнних репресій призвели до значного зменшення виробничого потенціалу краю. Так, з однієї сторони радянська влада заповнювала ті масштабні демографічні прогалини, з іншої – імміграційні процеси сприяли розвитку асиміляційних та етнороз'єднуючих явищ, поступово зменшуючи співвідношення автохтонного етносу, ведучи потужну ідеологічну обробку населення з метою уніфікувати його життя в межах радянської системи.

10 липня 1946 р. в Москві була підписана угода між урядами СРСР і Чехословаччини про переселення громадян української, російської, білоруської національностей з території ЧСР, які оселилися тут до 1939 року та чехів і словаків із Радянського Союзу, в основному із західного регіону УРСР. Статті угоди також пропонували принципи добровільності переселення, відповідної матеріальної компенсації, забезпечення житлом тощо. Окремим пунктом було записано, що в разі не виконання пунктів угоди тим чи іншим переселенцям дозволяється в шестимісячний термін подати заяви на предмет повернення на залишені території [5, арк. 10, 13].

Згідно з угодою на території двох держав були утворені відповідні органи з переселення. В УРСР переселенням чехів і словаків займалися 8 райпредставництв, що діяли на території Волинської, Рівненської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Тернопільської областей. В даних областях було зареєстровано 10 395 сімей, з них 33 803 особи, які згодилися на виїзд в ЧСР. На 1 квітня 1947 року з території УРСР було відправлено 21 453 чехів і словаків [6, арк. 17].

По областях:

№ з/п	Назва області	Кількість сімей	Кількість осіб
1.	Волинська	179	5 738
2.	Житомирська	1 152	4 306
3.	Кам'янець-Подільська	251	962
4.	Рівненська	3 304	10 447
5.	Тернопільська	Дані відсутні	Дані відсутні

У звітах райпредставництв зазначалося, що чеське і словацьке населення залишило на Україні в належному стані господарства, будинки, в більшості своїм цегляні, фруктові сади та земельні ділянки [6, арк. 129-130]. Українцям з Чехословаччини було дозволено поселятися у Волинській та Рівненській областях. На початок 1948 р. у Волинській області налічувалося вже 670 сімей, а у Рівненській 1 839 сімей переселенців-українців з Чехословаччини [5, арк. 61-63]. Переселенці-українці ще при перетині кордону СРСР в м. Мукачеві зіткнулися з жорстокою реальністю радянського життя – у них було забрано весь запас картоплі з обіцянкою повернути при приїзді на місце проживання. Але на місцях розселення ніякої видачі не відбулося, в результаті чого проводити посадку під новий урожай було нічим. Незважаючи на те, що області і районні організації ще за два місяці були проінформовані про прибуття перших ешелонів з переселенцями, більшість з них ніяких заходів щодо зустрічі, перевезення і поселення не провели. Так, у наслідок того, що у Млинівському і Рівненському районах прибулих ніхто не зустрічав, переселенці знаходилися на станціях виваження від 3-х до 7-ми днів і змушені були наймати автотранспорт по 4-6 тис. крб. Ті сім'ї, котрі не мали грошей, розраховувалися борошном і зерном [5, арк. 65]. На місцях поселення з'ясувалось, що більшість будинків, залишених словаками і чехами, вже зайняті, а тому 80 % новоприбулих змушені були підселятися в оселі місцевих жителів і переселенців із Польщі. В селі Шклінь Горохівського району Волинської області 8 сімей українців із Чехословаччини були розміщені в 3-х колишніх чеських будинках: в одному будинку поселилися 3 сім'ї переселенців з ЧСР, 3 сім'ї переселенців із Польщі, тут-же був розміщений медпункт і мав квартиру дільничний уповноважений і акушерка. В другому будинку перебували: 2 сім'ї переселенців з ЧСР, сіл'рада і сім'я переселенців із Польщі.

Спеціально утворені в усіх районах комісії замість вирішення питань розселення новоприбулих в основному займалися розподілом будинків серед місцевих працівників і між собою. Значна частина переселенців на початок 1948 р. не отримала відповідних документів навіть на ту частину помешкань, де вже проживали, на передачу їм присадибних ділянок орної землі. Так штучно підігрівалася ворожнеча між українцями-переселенцями з Польщі і ЧСР, з однієї сторони, і переселенцями загалом і місцевим населенням – з іншої. Повсюдно затримувалася виплата грошових і матеріальних компенсацій за залишені в Чехословаччині майно, худобу тощо. З настанням холодів 203 дітей переселенців з 635 не пішли в школи у Волинській області із-за відсутності взуття та теплої одягу. Вже восени 1948 року райвійськомати Волинської і Рівненської областей розпочали призив у Червону армію переселенців 1928 року народження, а хто не з'являвся добровільно за повістками, під охороною озброєних солдатів силою доставляли на призовні пункти [6, арк. 156].

Ці та інші заходи викликали відповідний протест. Матеріально-побутові, соціально-економічні і морально-психологічні умови проживання переселенців з ЧСР виявилися настільки важкими, що ЦК КП(б)У і РМ УРСР змушені були наприкінці 1947 – початку 1948 рр. двічі приймати відповідні постанови, відряджати спеціальні бригади партійно-радянських працівників для покращення умов проживання новоприбулих.

До важких матеріально-побутових умов додалися ще й перші "радоші" масової колективізації на західно-українських землях. У всіх селах Волинської і Рівненської областей радянські органи при створенні колгоспів відірали цілі ділянки добротної орної землі переселен-

ців та виділяли гірші і віддалені землі з метою примусити селян вступити в колгосп. Незважаючи на методи примусу і розгорнутої широкої агітаційно-пропагандистської компанії, селяни-переселенці не хотіли вступати в колгоспи. Так, в селі Новосілки Горохівського району Волинської області під час проведення загальних зборів на запитання секретаря райкому партії М. Рудакової чому селяни відмовляються вступати у колгосп, колишній житель с. Малдер Кажмаринської округи Словаччини І. Мархевко відповів: "Я пройшов Болгарію, Польщу, Францію, Чехословаччину, знаю всі мови, але гіршого життя чим в СРСР я ніде не бачив, тут мені прийшлося їсти навіть траву. Тут багато голодуючих ходять з торбами, а причина цього – колгоспи. Навіщо ви демонструєте кінофільми про колгоспи, я свою сім'ю в колгосп не допущу. Коли я жив в Чехословаччині, саяв по 19 мішків пшениці, по 7 мішків жита, утримував декілька корів, відразу для всієї сім'ї купував по 11 пар взуття, а тут що? Нічого немає, всі мучаться. Попробуй що проти сказати, як відразу арештують. Якщо у кого побачать гарного коня, корову і в кімнаті чисто, відразу його в Сибір – куркуль. А у нас ще доплачували тим у кого добрі коні" [6, арк. 146].

Вже з перших днів перебування в УРСР переселенці масово почали звертатися до вищих органів влади з проханням про повернення на залишені землі в Чехії та Словаччині. Так, у листі жителів села Липи Теремнівського р-ну Волинської області на ім'я голови Президії Верховної Ради СРСР М. Шверника говорилось: "Настійно просимо Вас дати дозвіл на право повернення нас у Чехословацьку Республіку, так як ми маємо право протягом шести місяців вимагати пропуск на свою батьківщину ... Причинами цього є: чехословацьке населення не прижилося тут; велика скученість людей, в одному будинку живемо по 3-4 сім'ї. Ми не виявили бажання їхати в Західну Україну, але нам сказали, що якщо ми самі не поїдемо, то нас відправлять у примусовому порядку з дозволом взяти з собою лише 30 кг хліба і продуктів". У зверненні представників усіх населених пунктів Волинської і Рівненської областей від 22 січня 1948 р., де проживали переселенці з ЧСР, відзначалося: "... Ми вже кілька разів подавали прохання повернути нас додому в Чехословаччину, але до цих пір ніякої відповіді не отримали. Ми вже нічого не хочемо. Ми згодні всі розтрати відшкодувати, щоб отримати перепустку через кордон і вернутися на своїх власних підводах. Просимо дати нам відповідь до 15 березня" [5, арк. 14-16, 24-25].

28 лютого 1948 р. всі листи були переправлені з Москви до Києва з поміткою: "Товарищу Хрущову М. С. Направляю Вам на вирішення заяв опантів* з Чехословаччини. М. Шверник" [5, арк. 3].

Державне керівництво Української РСР вирішило проблему оригінально, в дусі сталінських часів. Сотні осіб, чії підписи стояли у зверненнях, були взяті під особливий нагляд органів держбезпеки з відповідною характеристикою на кожного. Ось деякі з документів: "Вільчик Петро Михайлович, 1893 р. народження, житель села Навини, Млинівського р-ну, Рівненської обл. Сім'я складається з 4 осіб, з них двоє працездатні. Є одним з ініціаторів нелегального виїзду через кордон в Чехословаччину; серед населення проводить антирадянську агітацію, направлену проти проведення відповідних заходів, заявляє: "що ніколи не збирався бути радянським громадянином і ніколи їм не буду. На займ не підпишусь, поїду назад в Чехословаччину. Мене об-

* Опант – той, що вільно обрав громадянство відповідно до договору чи іншого правового акту.

манули". Інший переселенець Папич Григорій Іванович, 1923 р. народження, житель с. Молодово-І Дубнівського р-ну, Рівненської обл. Він неодноразово організовував нелегальні зборища чеських переселенців, на яких проводив агітацію за повернення в Чехословаччину, а також збирав підписи і гроші для відправки "ходоків" в Москву з скаргою. Особисто сам їздив два рази в Москву в Президію Верховної Ради СРСР і Чехословацьке посольство. В даний момент Попич готується до виїзду в Чехословаччину на власних підводах".

За даними начальника Дубнівського райвідділу МДБ, мав місце факт, коли один з переселенців нелегально відвідав Чехословаччину, де мав зустріч з деякими членами опозиційних партій, від яких отримав завдання підняти всіх переселенців, направити їх до кордону, де їм буде надана допомога в переході кордону, після чого опозиція оголосить на весь світ про цей факт [7, арк. 80-84].

У кожному області також були надіслані комісії ЦК КП(б)У, які констатували грубі порушення органами влади на місцях в організації і проведенні господарського влаштування, масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед переселенців з Чехословаччини. За звітом комісії, яка працювала у Волинській обл., її членами була проведена наступна робота:

"1. Більшості переселенців із Чехословаччини роз'яснено про неможливість вирішення питання про їх повернення в Чехословаччину.

2. Виявлена велика кількість будинків, які потрібно звільнити від осіб, які незаконно поселені в них.

3. Підготовлено матеріал для обговорення на бюро обкому КП(б)У 28 квітня 1948 р. питання про усунення недоліків в господарському влаштуванні переселенців із Чехословаччини" [7, арк. 97-99].

Рішенням бюро Волинського обкому КП(б)У секретарі райкомів і голови райвиконкомів зобов'язувались посилити організаційну й масово-політичну роботу серед переселенців, виділивши для цього політично підготовлених агітаторів, які б роз'яснювали правильно радянські закони. Зобов'язано було облспоживспілку покращити постачання товарами ті села, де проживають переселенці, а облфінвідділу і райвиконкомам до 15 травня 1948 р. виявити всіх багатодітних матерів, які мають право на отримання допомоги та урядових нагород. У Луцькому районі, де були виявлені грубі порушення в господарському влаштуванні переселенців, секретарю райкому Сіробабі була оголошена догана.

У цьому ж рішенні бюро обкому констатувало, також, що "... до 1-го травня було переселено в кращі будинки 7 сімей. В області нині приступили до відселення осіб, які проживають в будинках переселенців з Чехословаччини. Всього необхідно відселити біля 400 сімей. Останнім часом більшість переселенців, які прибули з Чехословаччини передумали повертатися назад і енергійно приступили до сівби і домашнього влаштування. Для проведення агітаційно-масової роботи з переселенцями створені і послані в більшість сіл культбригади, а також кіно-передвижки для демонстрації кінофільмів. В 6-ти селах, де є клуби, 1-го і 2-го травня були підготовлені спектаклі" [7, арк. 99].

Незважаючи на подібного роду прийняті заходи становище більшості переселенців не змінилося на краще і в наступні роки. На початку 1952 р. сотні сімей все ще продовжували жити по 2-3 родини в одному будинку, а то й в землянках; до кінця не були проведені взаєморозрахунки з 177 господарствами у Волинській і 270 Рівненській областях. Продовжувалась практика розбазарювання будинків, які мали передаватися переселенцям. Тому не припинявся потік лис-

тів громадян з областей з проханням повернути їх назад у Чехословаччину [8, арк. 10-12].

24 червня 1952 р. ЦК КП(б)У змушений був прийняти постанову " Про незадовільне господарське влаштування переселенців з Польщі і Чехословаччини в Ківерцівському районі Волинської області", в якій зобов'язав всі обкоми західних областей України до 15 серпня доповісти про виконання даного рішення. Та по закінченню терміну виконання постанови, в тому ж Ківерцівському районі, ще 132 господарства вихідців із ЧСР проживали декількома сім'ями в одному будинку, а з 163 господарствами не було вирішене питання про взаєморозрахунки [8, арк. 4-5].

Ось так проходила ще одна, не менш трагічна акція переселення. Лише в часи так званої " хрущовської відлиги", на початку 1960-х років, було дозволено певній частині українців із Чехословаччини повернутися у свої краї. Переселення українців із Чехословаччини, як із інших країн, супроводжувалося тягарем масового насильного переміщення тисяч сімей, зміною місця проживання, розлученням цілих українських громад, сіл і містечок, важкими господарськими і незадовільними побутовими умовами, травмами морально-психологічного характеру.

Незважаючи на помітне зростання чисельності наукових праць, присвячених складним суспільно-політичним, соціально-економічним, культурним та демографічним процесам, що відбувалися в межах українського соціуму в період 1940-1950-х років, чимало проблем, пов'язаних з вимушеним переселенням українців з Чехословаччини, Румунії, Болгарії та інших країн, і досі залишаються малодослідженими. Поза увагою дослідників залишаються особливості облаштування переселенців з Чехословаччини на нових місцях поселення, їх адаптація до нових життєвих реалій та їх подальша доля. Корисними будуть наукові розвідки щодо зворотного повернення українців в Чехію та Словаччину у 1960-ті роки.

Список використаних джерел

1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: [у 2-х кн.] / І. Г. Білас. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
2. Макарчук С. А. Етнічна історія України / С. А. Макарчук. – К.: Знання, 2008. – 472 с.
3. Мишак І. М. Інкорпорація та радянська на західноукраїнських землях (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія / І. М. Мишак. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. – 509 с.
4. Сергійчук В. Український здви́г: [у 5-ти т.] / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – Т. 2: Волинь. 1939 – 1955. – 840 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ, ф. 1, оп. 23, спр. 2165: Облаштування евакуйованого населення, 172 арк.
6. Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 4352: Про переселення громадян української, російської і білоруської національностей із Чехословаччини в УРСР і громадян чеської і словацької національностей з території колишньої Волинської губернії в Чехословаччину, 158 арк.
7. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 1712: Довідка про переселенців із Чехословаччини, які проживають на території Рівненської області, 99 арк.
8. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 1713: Питання господарського облаштування переселенців з Польщі і Чехословаччини. Квітень-червень 1952 р., 210 арк.

References

1. BILAS, I. H. (1994) *Represyвно-karalna systema v Ukraini. 1917 – 1953: Suspilno-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz: [in 2 vol.]*. Vol. 1. Kyiv: Lybid.
2. MAKARCHUK, S. A. (2008) *Etnichna istoriia Ukrainy*. Kyiv: Znannia.
3. MYSHCHAK, I. M. (2010) *Inkorporatsiia ta radianizatsiia na zakhidnoukrainskykh zemliakh (1939 – pochatok 1950-kh rr.): istoriiohrafia*. Kyiv: Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy.
4. SERHIICHUK, V. (2005) *Ukrainskyi zdvyh: [in 5 vol.]*. Vol. 2. Kyiv: Ukrainka vydavnycha spilka.
5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, Kyiv, fond 1, opys 23, sprava 2165: Oblashtuvannia evakuiovanoho naselennia, 172 arkushi.
6. Ibid., fond 1, opys 23, sprava 4352: Pro pereselennia hromadian ukrainskoi, rosiiskoi i biloruskoi natsionalnostei iz Chekhoslovachchyny v

URSР i hromadian cheskoї i slovatskoї natsionalnostei z terytorii kolyshnoi Volynskoi hubernii v Chekhoslovachchynu, 158 arkushiv.

7. Ibid., fond 1, opys 24, sprava 1712: Dovidka pro pereselentsiv iz Chekhoslovachchyny, yaki prozhyvaiut na terytorii Rovenskoї oblasti, 99 arkushiv.

8. Ibid., fond 1, opys 24, sprava 1713: Pytannia hospodarskoho oblashtuvannia pereselentsiv z Polshchi i Chekhoslovachchyny. Kvitencherven 1952 r., 210 arkushiv.

Надійшла до редколегії 17.02.17

Y. Soroka, Dr. habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FORCED RESETTLEMENT OF UKRAINIANS FROM CZECHOSLOVAKIA TO UKRAINIAN SSR IN POSTWAR PERIOD

In this paper we are looking at the problem of Ukrainian's forced resettling from Czechoslovakia to Western Ukraine during the first after-war years. We bring under question sufficiency of research on this topic in the Ukrainian historiography. Based on primary sources we analyze and characterize the Soviet forced resettling of different nations in late 1940s. We also reveal the main drivers for such an immigration policy of the Totalitarian State in Ukraine, its course, peculiarities and tragic consequences for the people. The total quantity of Ukrainian and Czech migrants was found out. We described everyday life, social and economic conditions, psychological perception of migrants from Czechoslovakia to Western Ukraine based on their appeals to Soviet authorities to bring them back to Czech and Slovakia. It was only during the so-called Khrushchev's "The Thaw" ("Ottepel") at the beginning of 1960s that the part of forced migrant was ought to return to their homeland. In addition, it was important to us to outline several trends for the further research.

Key words: Ukrainians, Czechoslovakia, Western Ukraine, resettling, constraint, protests.

УДК 947(477)(093)"1917/1921"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.14>

В. Щербатюк, д-р іст. наук, проф.
Національна академія внутрішніх справ, Київ, Україна,
Ю. Орищенко, учитель історії та права
Гімназія № 257 "Синьоозерна" – навчальний заклад
I–III ступенів акредитації, Київ, Україна

ВІДОБРАЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ 1917 – 1921 РР. В УКРАЇНСЬКІЙ ДОРАДЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Присвячується сторіччю Української революції 1917 – 1921 рр.

Проаналізовано висвітлення селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр. в українській дорадянській літературі. Визначено здобутки дорадянських авторів, зокрема, у дослідженні селянського повстанського руху означеного часу. Виокремлено фактологічний матеріал щодо повстанства та здійснено узагальнення дослідницьких оціночних аспектів.

Зокрема встановлено, що в українській дорадянській літературі існувало небагато праць, у яких висвітлювався селянський повстанський рух 1917 – 1921 рр. Одними із перших таких спроб були науково-публіцистичні твори М. Грушевського, окремі праці І Крип'якевича, спогади Є. Чикаленка та ін. Особливу увагу на висвітленні долі селянства та його протестного руху зосередив видатний історик М. Грушевський, проте здійснив він це у контексті дослідження Української революції. Незважаючи на це його роботи стали вагомим джерелом у дослідженні селянського повстанського руху означеного часу.

Водночас доведено, що в українській дорадянській літературі робіт, в яких селянське повстанство розглядалось як безпосередній об'єкт дослідження або як цілісність у контексті Української революції, відсутні. Проте історіографічний аналіз праць показав, що вже на початковому етапі Української революції 1917 – 1921 рр. з'явилися перші твори, які можна розглядати як протоісторіографію селянського повстанського руху.

Ключові слова: селянський повстанський рух 1917 – 1921 рр., селянство, революція, дослідження, українська дорадянська література, історіографія.

Революція 1917 – 1921 рр. пробудила інтерес до історії України. Д. Дорошенко справедливо відзначав: "Відродження нашого національного життя з початком революції викликало нечуваний попит на українську книжку" [21, с. 212]. Цьому сприяла тогочасна лібералізація суспільно-політичного життя та посилення гласності, піднесення видавничої справи. Велике значення для зростання національної свідомості мали спогади, наукові та публіцистичні дослідження, де розкривались замовчувані проблеми історії України, окреслювались майбутні орієнтири українського народу. І. Крип'якевич у спогадах писав: "Революція підняла високо культурне життя України – появилось багато нових часописів, журналів, видавництв" [24, с. 114]. Додамо, що українські періодичні видання та книги почали друкуватися в усіх регіонах України, і навіть в окремих повітових містечках та за межами України. Так, у газеті "Звенигородська зоря" за 5 червня 1917 р. повідомлялось, що на травень 1917 р. лише в Росії читач одержував 16 газет та журналів українською мовою.

Досить часто з тогочасних періодичних видань, які вміщували полемічні або просто інформативні статті,

черпаємо конкретні відомості про селянський повстанський рух. Зокрема, на сторінках газети "Нова рада" [26; 30] наприкінці грудня 1918 р. та в перших числах січня 1919 р. вміщено листи Звенигородського повітового отамана М. Павловського та керівника селянського збройного повстання літа 1918 р. у Звенигородському повіті на Київщині Л. Шевченка. З полеміки авторів дізнаємося в загальних рисах про причини повстання, його хід та наслідки. Проте й ці скупи відомості дають підстави говорити про протест селян України щодо присутності та поведінки німецьких й австро-угорських військ, твердити про формування вже влітку 1918 р. невдоволення селянських мас гетьманським правлінням.

Попри те, що ідейно-політичне спрямування видань досить часто визначалось політичними поглядами видавців, у працях даного періоду простежувалась тенденція до викладу матеріалу в дусі об'єктивізму. Студії українських дорадянських авторів будувалися на наукових методологічних засадах та світоглядних орієнтирах. Сучасні вітчизняні дослідники у своїх працях підтверджують тогочасні їхні матеріали документами архівів [22; 32]. Так, обґрунтованими архівними документа-

ми є висвітлення дорадянськими авторами динаміки виступів селян та сільських робітників від соціально-економічних вимог початку ХХ ст. (збільшення заробітної платні, вирішення земельних питань, встановлення нормованого робочого дня тощо) [1, арк. 48, 83-88, 104; 2, арк. 89, 90] до політичних (підтримка Української Центральної Ради (УЦР), підтримка або засудження місцевих осередків політичних партій, заснування селянських спілок, осередків Вільного козацтва тощо) [3] та наростання активності селянства з 1917 р., що знайшло своє відображення у самовільних вирубках лісу [3, арк. 7], погромах маєтків [5, арк. 90] та збройних повстаннях [23; 31]. Однак з поширенням в Україні радянської влади посилюється вплив режиму на історичну науку, що значною мірою обумовило формування двох протилежних напрямів (марксистського (радянського) та національно-державницького) у дослідженні і висвітленні наукових проблем, в тому числі, й селянського повстанського руху 1917–1921 рр.

В науковій літературі відсутнє окреме дослідження в якому показано висвітлення селянського повстанського руху в Україні 1917 – 1921 рр. в українській дорадянській літературі. В цьому полягає актуальність досліджуваної теми. Заповнити цю прогалину в історіографії з урахуванням нових сучасних теоретико-методологічних надбань є метою даного дослідження. Її реалізація передбачає вирішення таких дослідницьких завдань: визначити здобутки українських дорадянських дослідників, зокрема, у дослідженні і висвітленні селянського повстанського руху; виокремити фактологічний матеріал щодо повстанства та здійснити узагальнення дослідницьких оціночних аспектів.

Незважаючи на складні тогочасні політичні та фінансово-економічні умови, які утруднювали вихід у світ книг та періодичних видань, з друку все ж виходила значна кількість історичних публікацій та окремих праць. Однак таких з їх числа, де серед інших питань окрема увага була приділена селянству та селянському рухові, в українській дорадянській літературі небагато. Водночас, у цій і так невеликій кількості праць питання селянського руху, автори розглядали здебільшого в контексті подій Української революції 1917 – 1921 рр.

В цілому в дорадянській літературі селянство та селянсько-повстанський рух років Української революції були представлені фрагментарно. Щоправда, деяким виключенням можуть бути тогочасні науково-публіцистичні твори видатного історика М. Грушевського. У них вчений звернув особливу увагу на висвітлення долі селянства та його протестного руху. Він наголошував, що селянство – головна соціальна база українського національного відродження, що воно готове силою зброї боротись за свої інтереси. Справедливо звертає увагу сучасний вітчизняний історик В. Масненко на ту соціальну і національну значимість селянства, про яку говорив М. Грушевський [13, с. 317], адже саме в ній видатний мислитель вбачав самобутність української історії від західних народів [13, с. 36] та відмінність політичних цілей в Україні від російської держави [17, с. 90]. Проте історія суспільного розвитку в Україні для М. Грушевського була органічною складовою частиною загальноєвропейського процесу [19]. В історичній концепції М. Грушевського одну з провідних позицій займало селянство. Дослідники виокремлюють бачення селянства М. Грушевським як практично єдиного репрезентанта української етнічності, що зберігся протягом всього історичного часу [27, с. 316].

У політичних публіцистичних творах 1917 – 1918 рр. М. Грушевський торкнувся питання селянства та його повстанської визвольної боротьби у контексті Української

революції. Для вивчення останньої та її складових, якою є селянський повстанський рух, ця публіцистика, як відзначив сучасний український історик В. Верстюк, "є надзвичайно потужним і цікавим джерелом..." [6, с. V-XVI].

У збірці статей "На порозі нової України: Гадки і мрії" [12], перше видання якої вийшло з друку 1918 р., М. Грушевський велике значення приділив селянству як в роки революції, так і в майбутньому. Зокрема, у розділі "Село" статті "Підстави Великої України" автор запевнив, що протягом ХІХ ст. українство і селянство стали ніби синонімами. Він конкретизував щодо селянства: "З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва...". Далі, покладаючись у подальшій боротьбі на цю принижену і обездолену найбіднішу верству суспільства, запевнив: "Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений в безодню п'їтми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, острижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон [читай селянство – В.Щ., Ю.О]" [13, с. 36]. Вчений вірив у суспільну вагу майбутнього культурного і політичного рівня селянства, заповнюючи, що роль селянства "буде першою дуже довго, а може – й завжди" [13, с. 38], переконував, що "в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина українського відродження і взагалі будучина України" [13, с. 36]. Збірка набула популярності особливо серед української молоді 1918 – 1920-х рр. та мала великий вплив на формування української свідомості й національного світогляду. Згодом вона була вилучена більшовицьким режимом з обігу і замовчувана, адже, за визначенням історика В. Сарбея, "У Грушевського, справді, йдеться тут про нову, тільки зовсім не Радянську Україну. Це концентрований вираз націоналістичних поглядів автора, який пишномовно назвав його своїм політичним заповітом" [28, с. 115].

Про підтримку новопосталої органу української влади – Української Центральної Ради "мільйонами уоруженого українського народу" йшлося в другому, доповненому виданні М. Грушевського "Хто такі українці і чого вони хочуть" [14, с. 15]. Для розуміння розвитку селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр. важливим є те, що видатний історик "уоруженістю" підтверджував не лише озброєність, тобто наявність зброї у широких верств тогочасного населення, а й готовність селянства збройно відстоювати свої інтереси.

У статті "Звідки пішло українство й до чого воно йде" [8] М. Грушевський висловив думку, що в боротьбі за "здобування прав для України, можливо, й не буде допомоги від інших народів та людності, що живе в Україні, особливо від тієї частини, яка зібралась у тогочасних містах із різних прихожих людей і всякого неукраїнського народу", які, на переконання вченого, звикли вважати себе за керманичів і провідників українського сільського народу. Автор запевнив, що, незважаючи на це, їм доведеться іти за селянами [8, с. 178]. Таким чином, історик виокремив вагоме значення селянства в суспільстві. Разом із тим у роботі "Велике діло" М. Грушевський висловив переконання і віру у спроможність селянських мас організуватись: "... кінець кінцем все чисто – і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна – залежить від того, чим буде наше селянство: чи розпошеною купою піску, котрий перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свободна, автономна, народна Україна... ...селянській Раді і місцевим організаціям селянським належить найважливіша роль..." [7]. З цього простежуємо важливий підхід у висвітленні селянства: показ не лише вагомості значення селянства у

суспільстві, а й значної ролі його біднішої частини, так званого, трудового селянства у революції.

У публікації "В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи" М. Грушевський також не полишає поза увагою селянство. Зокрема, говорячи про ідеї кирило-методіївських братчиків, які "серед безпросвітної пітьми тодішнього поневолення сміливо викликали на герць всі сили реакції і самовластя", історик зазначав, що українська політична думка і в 1917 р. виступила проти гноблення і безправ'я [15, с. 8–13] селянства. М. Грушевський подавав селянство як провідну силу в Україні та в Українській революції зокрема. Так, одні з перших відомостей про селянський повстанський рух в роки революції знаходимо у загальному дослідженні "Ілюстрована історія України", що вийшло у світ 1918 р. Вони представлені наприкінці шостої частини, яка має назву "Українське відродження" і починається з кінця XVIII ст. Ця частина подана в кількох виданнях зазначеної книги [10; 11]. У дослідженні автор відзначив, що селянство активно підтримало УЦР, яка, на переконання М. Грушевського, повною мірою могла розраховувати на його сили. Значилося, що Центральну Раду підтримував "озброєний український народ" [11, с. 546], переважну частину якого, як відомо, складало селянство.

Довівши виклад історичних подій до звільнення України від більшовицької окупації силами німецьких, австрійських та українських військ, дослідник негативно оцінив діяльність окремих повстанських загонів. Так, у ході подання відомостей про зазначене звільнення автор назвав "різних самочинних отаманів", а окремі загони гайдамаків і вільних козаків такими, що були "зложені з елементів не українських, реакційних", які "чинили бешкети й насильства над людністю, компрометуючи українську військовість всякими вибриками, націоналістичними шовіністичними викриками, погромами, розстрілами, самочинними контрибуціями" [9, с. 555; 10, с. 569].

Ставлячи автору в заслугу перші спроби висвітлення й аналізу подій Української революції, на заваді ретельного виокремлення як позитиву, так і негативу селянського повстанського руху ставала вимушеність подання останніх революційних подій нашвидкуруч та тогочасна складність політичного і військового становища в Україні. Зокрема, йдеться про селянський вільнокозацький рух, який із самих перших днів своєї діяльності заявив про відданість УЦР і відзначився досить високою організованістю та активним військовим спротивом вторгненню військ радянської Росії, виступив на захист державності України. Це свідчило про зростання свідомості селянства, яке було основним джерелом Вільного козацтва, посилення в селянському рухові національно-визвольного чинника поруч із соціальним [33].

Викриваючи стихійність у селянському рухові, М. Грушевський з вірою вказував на спроможність селян організуватись. Зокрема, у збірці "На порозі нової України", в "Ілюстрованій історії України" вказувалось на невичерпну силу селянства, а антигетьманське збройне повстання подавалось в позитивно-оптимістичному тоні, відмінному від оцінок селянських повстань і виступів окремих отаманів літа 1918 р.

Праці М. Грушевського пронизані власною концепцією історії українського народу. Нова модель української народності викристалізована як у загальних курсах, так і окремих спеціальних працях. Це засвідчується у його публікації "Звичайна схема "руської" історії й справа національного укладу історії східного слов'янства" [16, с. 82]. Нова концепція вченого передбачала не тільки самобутній шлях історичного розвитку українського народу, а й охоплювала, на його думку, усі періоди полі-

тичного, культурного, суспільно-економічного, релігійного та державно-правового розвитку. Вона знайшла втілення в багатотомній "Історії України-Руси" [18], виданнях "Ілюстрована історія України" [9–11], праці "Про старі часи на Україні" [20] та інших його роботах. Вагома роль у цій концепції відводилась селянству та селянському рухові.

Значення селянства в національній історії висвітлював й І. Крип'якевич у праці "Коротка історія України". Проте червоною ниткою крізь текст підручника, підготовленого в київському видавництві "Вернигора" і видрукуваного 1918 р. у Відні, проходило все ж минуле української державності [25].

На українського селянина як на доброго господаря звернув увагу визначний громадський діяч, видавець і публіцист Є. Чикаленко у своїх щоденникових спогадах. Він відзначив, що ця господарність з одного боку добре, а з іншого – це шкодило справі революції. На думку Є. Чикаленка, висловлену ним 1919 р., селянство ще не здатне було мислити національними та державницькими категоріями, світогляд селянина був обтяжений власним господарством. А тому, як він відзначав, селянин вороже ставився до будь-якої влади, окрім місцевої. Йому набридли всілякі війська: "Селянам так остогидли большевики, петлюринці, повстанці та денікінці, які забирають в них коні, худобу, хліб, що вони нікого не пускають і одбиваються від всякого війська" [29, с. 23]. Цим та анархічною ментальністю селянина Є. Чикаленко пояснював виникнення сільських республік та численних повстанських загонів, отамани яких не визнавали жодної влади.

Звісно, що були такі селяни та повстанці, яких змалює Є. Чикаленко, а були й інші, у яких з роками революції свідомість національно зростала, які ідейно відстоювали свою свободу і незалежність України. Тому можна дискутувати з позицією автора, що й було притаманним українській історіографії. Однак погодимося з відомим тогочасним діячем, що наявність певної анархічності в селянському середовищі дійсно сприяла безладдю. Така стихійність селянства та неспроможність українських урядів взяти її під свій контроль і спрямувати у потрібне русло, спрацьовувало проти національної ідеї.

Отже, в українській дорадянській літературі існує небагато праць, у яких висвітлюється селянський повстанський рух 1917 – 1921 рр. Одними із перших таких спроб були науково-публіцистичні твори М. Грушевського, окремі праці І. Крип'якевича, спогади Є. Чикаленка та ін. Особливу увагу на висвітленні долі селянства та його протестного руху зосередив видатний історик М. Грушевський, проте здійснив він це у контексті дослідження Української революції. Незважаючи на це його праці є вагомим джерелом у дослідженні селянського повстанського руху означеного часу. Водночас в українській дорадянській літературі робіт, в яких селянське повстанство розглядалось як безпосередній об'єкт дослідження або як цілісність у контексті Української революції, відсутні. Проте можемо переконливо твердити, що вже на початковому етапі Української революції 1917 – 1921 рр. з'явилися перші твори, які можна розглядати як протоісторіографію селянського повстанського руху.

Список використаних джерел

1. Державний архів Київської області, м. Київ, ф. 2, оп. 222, спр. 215.
2. Там само, ф. 183, оп. 1, спр. 2560.
3. Там само, ф.р. 1716, оп. 1, спр. 5.
4. Там само, ф.р. 1716, оп. 1, спр. 33.
5. Там само, ф.р. 2796, оп. 1, спр. 16.
6. Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського // Грушевський М. Твори: [у 50-ти т.] / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів:

Вид-во "Світ", 2007. – Т. 4. – Кн. І: Серія "Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918)". – С. V-XVI.

7. Грушевський М. Велике діло / М. Грушевський // Народна воля. – 1917. – 3 (16) червня. – С. 1-2.

8. Грушевський М. Звідки пішло українство й до чого воно йде / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: [у 50-ти т.] / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Вид-во "Світ", 2007. – Т. 4. – Кн. І: Серія "Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918)". – С. 166-179.

9. Грушевський М. Люстрована історія України. З додатком Нового Періоду Історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський. – Вінніпег: "Українська книгарня", "Канадійський Фармер". [б. р.]. – 558 с.

10. Грушевський М. Люстрована історія України / М. Грушевський. – К.: Друк. акц. т-ва "Петро Барський", 1918. – 576 с.

11. Грушевський М. Люстрована історія України / М. Грушевський. – К.: Друк. т-ва "Петро Барський", 1918. – 552 с.

12. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К.: Друк. акц. тов-ва "Петро Барський", 1918. – 120 с.

13. Грушевський М. Підстави Великої України / М. Грушевський // Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. – К.: Друк. акц. тов-ва "Петро Барський", 1918. – С. 36-54.

14. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Друк. акц. тов-ва "Петро Барський", 1917. – 16 с.

15. Грушевський М. С. В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи / М. С. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – 1917. – Т. LXVII. – Кн. 1. – С. 8-13.

16. Грушевський М. С. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: [у 50-ти т.] / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Вид-во "Світ", 2002. – Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори", 1894 – 1907. – С. 75-82.

17. Грушевський М. С. З політичного життя Старої України: Розвідки, статті, промови / М. С. Грушевський. – К.: [б. в.], 1918. – 127 с.

18. Грушевський М. С. Історія України-Руси: [в 11-ти т., 12-ти кн.] / М. С. Грушевський; [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1991 – 1999.

19. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Відень: [б. в.], 1921. – 328 с.

20. Грушевський М. С. Про старі часи на Україні. – К.: друк. Укр. Центр. Ради, 1918. – 160 с.

21. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага: Держ. друкарня, 1923. – 222 с.

22. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. П. Захарченко. – К.: ЗАТ "Нічлава", 1997. – 188 с.

23. Захарченко П. Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) / П. Захарченко. – К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1997. – 46 с.

24. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Ред. Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 959 с.

25. Крип'якевич І. П. Коротка історія України / І. П. Крип'якевич. – К.: Вернигора, 1918. – 87 с.

26. Лист отамана Михайла Павловського // Нова рада. – 1918. – 27 грудня.

27. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. В. Масненко. – Київ: Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

28. Сарбей В. Г. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 114-126.

29. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919 – 1920. – Київ: Нью-Йорк: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 640 с.

30. Шевченко Л. Лист до редакції [Відповідь М. Павловському – керівнику Звенигородського збройного повстання 1918 р.] // Нова Рада. – 1919. – 7 січня.

31. Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання / В. Щербатюк // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43-53.

32. Щербатюк В. М. Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917 – 1923 років (За матеріалами Державного архіву Київської області і Галузевого архіву Міністерства оборони України) / В. М. Щербатюк // Вісник Черкаського університету. Серія "Історичні науки". – 2008. – Вип. 133-134. – С. 114-120.

33. Щербатюк В. М. Становлення Вільного козацтва в контексті зростання національної свідомості українських селян (літо 1917 – весна 1918 рр.): сучасна історіографія проблеми / В. Щербатюк // Вісник Черкаського університету. Серія "Історичні науки". – 2008. – Вип. 182. – С. 45-54.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti, Kyiv, fond 2, opys 22, sprava 215.

2. Ibid, fond 183, opys 1, sprava 2560.

3. Ibid, fond r. 1716, opys 1, sprava 33.

4. Ibid, fond r. 2796, opys 1, sprava 16.

5. Ibid, fond 16, opys 276, sprava 733.

6. VERSTIUK, V. (2007) Doba Tsentralnoi Rady v publitsystychnii spadshchyni M. Hrushevskoho. In: Hrushevskiy, M. *Tvory: [in 50 vol.]*. Vol. 4 (I): Seria "Suspilno-politychni tvory (doba Ukrainskoi Tsentralnoi Rady, berezen 1917 – kviten 1918)". Lviv: Vydavnytstvo "Svit", pp. V-XVI.

7. HRUSHEVSKYI, M. (1917) Velyke dilo. *Narodna volia*. June 3 (16), 1-2.

8. HRUSHEVSKYI, M. (2007) Zvidky pishlo ukrainstvo i do choho vono ide. In: Hrushevskiy, M. *Tvory: [in 50 vol.]*. Vol. 4 (I): Seria "Suspilno-politychni tvory (doba Ukrainskoi Tsentralnoi Rady, berezen 1917 – kviten 1918)". Lviv: Vydavnytstvo "Svit", pp. 166-179.

9. HRUSHEVSKYI, M. (n. d.) *Iliustrovana istoriia Ukrainy. Z dodatkom Novogo Periodu Istorii Ukrainy za roky vid 1914 do 1919*. Winnipeg: "Ukrainska knyhamia", "Kanadiiskiy Farmer".

10. HRUSHEVSKYI, M. (1918) *Iliustrovana istoriia Ukrainy*. Kyiv: Drukarnia aktsionernoho tovarystva "Petro Barskyi".

11. HRUSHEVSKYI, M. (1918) *Iliustrovana istoriia Ukrainy*. Kyiv: Drukarnia aktsionernoho tovarystva "Petro Barskyi".

12. HRUSHEVSKYI, M. (1918) *Na porozhi novoi Ukrainy. Hadky i mrii*. Kyiv: Drukarnia aktsionernoho tovarystva "Petro Barskyi".

13. HRUSHEVSKYI, M. (1918) Pidstavy velykoi Ukrainy. In: Hrushevskiy, M. *Na porozhi novoi Ukrainy. Hadky i mrii*. K.: Drukarnia aktsionernoho tovarystva "Petro Barskyi", pp. 36-54.

14. HRUSHEVSKYI, M. (1917) *Hto taki ukrainsi i choho vony hochut*. Kyiv: Drukarnia aktsionernoho tovarystva "Petro Barskyi".

15. HRUSHEVSKYI, M. S. (1917) V simdesiati rokovyny kyrylo-metodiivskoi spravy. *Literaturno-naukovy vistyky*. LXVII (1), 8-13.

16. HRUSHEVSKYI, M. S. (2002) Zvychna skhema "ruskoi" istorii i sprava ratsionalnogo ukladu istorii skhidnogo slovianstva. In: Hrushevskiy, M. *Tvory: [in 50 vol.]*. Vol. 1 Seria "Suspilno-politychni tvory 1894 – 1907". Lviv: Vydavnytstvo "Svit", pp. 75–82.

17. HRUSHEVSKYI, M. S. (1918) *Z politychnoho zhyttia Staroi Ukrainy: Rozvidky, statyi, promovy*. Kyiv: [s. n.].

18. HRUSHEVSKYI, M. S. (1991 – 1999) *Istoriia Ukrainy-Rusy: [in 11 vol.]*. Kyiv: Naukova dumka.

19. HRUSHEVSKYI, M. S. (1921) *Pochatky hromadianstva (genetychna sotsiologiya)*. Vienna: [s. n.].

20. HRUSHEVSKYI, M. S. (1918) *Pro stari chasy na Ukraini*. Kyiv: drukarnia Ukrainskoi Tsentralnoi Rady.

21. DOROSHENKO, D. (1923) *Ohliad ukrainskoi istoriografii*. Prague: Derzhavna drukarnya.

22. ZAKHARCHENKO, P. P. (1997) *Selianska viina v Ukraini: rik 1918*. Kyiv: ZAT "Nichlava".

23. ZAKHARCHENKO, P. (1997) *Selianskyi ruh v Ukraini v konteksti antyhetmanskoho povstannia (osin 1918 r.)*. Kyiv: TOV "Mizhnarodna finansova agentsia".

24. ISAIEVYCH, Ya. (ed.) (2001) *Ivan Krypiakievych u rodynnii tradytzii, nautsi, suspilstvi*. Lviv: Institut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakievycha NAN Ukrainy.

25. KRYPIAKIEVYCH, I. P. (1918) *Kortka istoriia Ukrainy*. Kyiv: Vernyhora.

26. Lyst otamana Mykhaila Pavlovskoho (1918). *Nova rada*. December 27.

27. MASSENKO, V. V. (2001) *Istorychna dumka ta natsiotvorennia v Ukraini (kinets XIX – persha tretyna XX st.)*. Kyiv: Cherkasy: Vidlunna-Plus.

28. SARBEI, V. H. (1989) Do pytannia pro naukovu spadshchynu akademika M. S. Hrushevskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 10, 114-126.

29. CHYKALENKO, Ye. Kh. (2005) *Shchodennyk, 1919 – 1920*. Kyiv: New York: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy.

30. SHEVCHENKO, L. (1919) Lyst do redaktsiji. [Vidpovid M. Pavlovskomu – kerivnyku Zvenyhorodskoho zbroinoho povstannia 1918 r.]. *Nova Rada*. January 7.

31. SHCHERBATIUK, V. (2002) Zvenyhorodske zbroine povstannia. *Voienna istoriia*. 2, 43-53.

32. SHCHERBATIUK, V. M. (2008) Borotba selian Ukrainy proty bilshovytskoi agresii ta rezhymu 1917 – 1923 rokiv. (Za materialamy Derzhavnoho arkhivu Kyivskoi oblasti i Haluzevoho arkhivu Ministerstva oborony Ukrainy). *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seria "Istorychni nauky"*. 133-134, 114-120.

33. SHCHERBATYUK, V. M. (2008) Stanovlennia Vilnoho kozatstva v konteksti zrostannia natsionalnoi svidomosti ukrainskykh selian (lito 1917 – vesna 1918 rr.): suchasna istoriografiia problemy. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seria "Istorychni nauky"*. 182, 45-54.

Надійшла до редколегії 15.02.17

V. Shcherbatyuk, Dr. habil. (History), Professor
National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine,
Y. Oryshchenko, Teacher of History and Law
Gymnasium № 257 "Synyoozerna" – Educational institution of I–III degree
of accreditation in Podilsky district of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REFLECTION OF UKRAINIAN PEASANT INSURRECTIONARY MOVEMENT OF 1917 – 1921 IN UKRAINIAN PRE-SOVIET LITERATURE

Dedicated to the centennial of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921

In this paper we intend to analyze the image of the peasant insurrectionary movement (1917 – 1921) in Ukrainian pre-Soviet literature. The achievements of pre-Soviet authors, in particular, in the studies of the peasant insurrectionary movement of the stated period, have been defined. Factual materials concerning insurgent peasantry have been found and the research assessment aspects have been generalized.

As we have found out only few Ukrainian works from the pre-Soviet literature described the peasant insurrectionary movement of 1917 – 1921. Among the first works were those of M. Hrushevskyj, I. Krypyakevych, Ye. Chykalenko. Special attention to the life of peasantry and its protest movement was paid by the outstanding historian M. Hrushevskyj. He explored this subject in the context of the Ukrainian revolution studies. His works are an important source for the peasant insurrectionary movement studies.

At the same time we have stated the absence of works directly covering insurrected peasantry as an integrated force within the Ukrainian revolution. On the other hand, as the historiographic analysis has shown, these first works could be regarded as proto-historiography of the peasant insurrectionary movement as they were produced during the initial stage of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921.

Key words: peasant insurrectionary movement of 1917 – 1921, peasantry, revolution, research, Ukrainian pre-Soviet literature, historiography.

УДК 94(439)321.01:655.41"1976/1988"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.15>

М. Юнгер, здобувач
Міністерство закордонних справ України, Київ, Україна

РОЛЬ УГОРСЬКОГО САМВИДАВУ В АКТИВІЗАЦІЇ ОПОЗИЦІЙНО НАЛАШТОВАНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ (1976 – 1988 РР.)

Присвячено започаткуванню і розвитку самвидаву в Угорській Народній Республіці, який довгий час залишався єдиним способом здійснення опозиційної діяльності, сприяв розповсюдженню невідцензурної інформації, а відтак консолідації інакомислячих. Основними носіями опозиційного мислення були урбаністична та народницька групи. Для їхньої консолідації важливе значення мало застосування принципу "народного фронту", який мав глибокі історичні традиції в Угорщині, тобто об'єднання зусиль різних учасників, у роботі над збірником "У пам'ять Бібо". Його автори піддали сумніву легітимність системи державного соціалізму в країнах Центрально-Східної Європи, визначили програмними засадами досягнення політичного плюралізму, багатопартійної демократії. Відбувся позитивний вплив суспільно-політичного спадку філософа на ідеологічний розвиток урбаністичної групи. Реакція на збірник профільного відділу Центрального Комітету Угорської соціалістично-робітничої партії свідчить про глибоке розуміння причин зародження та перспектив розвитку опозиційного руху. Надається оцінка тематичних напрямів провідних самвидавських часописів "Бесейль", "Гірмондо", "Демократа", їхній внесок у консолідацію опозиційно мислячої частини угорського суспільства. Вперше в українській історіографії наводяться приклади відображення в угорському самвидаві подій та постатей дисидентського руху в Україні: В. Стуса, Л. Костенко, В. Чорновола.

Ключові слова: Угорщина, самвидав, урбаністична та народницька опозиційні групи, І. Бібо, Л. Костенко, В. Стус, В. Чорновіл.

Процес трансформації політичних систем у країнах Центрально-Східної Європи у 1989 – 1990 роках, зокрема в Угорщині, відбувся у мирний спосіб, в тому числі, завдяки започаткуванню діалогу між владою та опозицією. При цьому важливий внесок у формування опозиції, яка могла стати рівноправним партнером для досвідчених політиків з Угорської соціалістично-робітничої партії, вніс угорський самвидав. Без нього неможливо уявити як розповсюдження невідцензурної інформації, так і обмін думками щодо актуальної ситуації в країні, здійснення спільних акцій, а також розширення бази суспільної підтримки. Розгляд етапів розвитку самвидаву, аналіз його тематичних напрямів надає нам можливість краще зрозуміти сутність генези носіїв опозиційного мислення, представників народницької та урбаністичної груп.

Питання започаткування і розвитку угорського самвидаву ґрунтовно розглядається в роботах угорських вчених Е. Чізмадіа, А. Бозоки, Р. Тьокеша, окремі проблеми творення "другої публічності", такі, як цензура – у працях М. Гарасті, Б. Нове. В українській історіографії це питання ще не отримало свого наукового висвітлення. Не стала предметом вивчення угорських та українських вчених можлива наявність в угорському самвидаві повідомлень щодо подій та постатей українського дисидентського

руху 80-х років ХХ століття. Тому відповідна інформація, знайдена нами в архівах угорського самвидаву, може стати першим кроком у цьому напрямі.

Носіями критичної оцінки діяльності офіційної влади в УНР протягом 70 – 80-х років були дві групи: урбаністична та народницька. Перші: ліберальне, прозахідне населення Будапешту, прихильники реформ, які мали б, в першу чергу, вирівняти у правах представників титульної нації та релігійних і національних меншин. Народники – рух провінційної інтелігенції, яка мала за мету ліквідацію політичної, економічної та суспільної несправедливості, які були характерні для життя сільського населення. Основними елементами політичної програми були: проблематика земельної реформи, захист угорської національної меншини в сусідніх країнах. З цією метою створювали ідеологію "третього шляху" [17, с. 17-18]. Водночас, урбаністи більше уваги приділяли проблематиці прав людини та у своїй діяльності орієнтувалися на опозиційні рухи в країнах соцтабору: в Чехословаччині ("Хартія 77") та у Польщі (рух "Солидарність").

Першим текстом, що свідомо готувався як самвидав, тобто не передбачав існування політичної цензури як такої, був здійснений угорськими філософами Я. Кішем та Д. Бенце (майбутніми лідерами урбаністичної групи) у 1976 р. переклад з французької наукової

праці І. Селені, надрукованої у *Revue française de Sociologie*, до якої вони написали передмову [6, с. 103]. Її поява дала поштовх для здійснення однієї з перших спроб самвидавської діяльності, збірнику "Профіль". До його складу увійшли статті, дослідження, прозові твори, друкувати які відмовилися офіційні видання. Зразком для "Профілю" слугував польський самвидавський часопис "Запіс". Збір рукописів розпочався вже в 1976 р. Обсяг збірника досяг 1000 сторінок. Однак, за словами ініціатора та редактора, Я. Кенеді, він не відчув задоволення, тому що, на його переконання, збірник став свідченням бідності. "Ось так мало було нагромаджено у шухлядах? З цього аж ніяк не буде рукописної літератури, паперова маса якої в російському, польському та чехословацькому самвидаві вибухає в письмовому столі." [8, с. 214] Саме після появи першого збірника угорського самвидаву "Профіль" П. Кенде ухвалив рішення про заснування емігрантського часопису "Мадяр Фюзетек", який би виходив друком в Парижі [8, с. 34]. Характерною рисою "Профілю" було те, що він мав ознаки "народного фронту". Це означало, що в його реалізації взяли участь представники обох груп опозиційно налаштованої інтелігенції: народників та урбаністів.

Подальшим кроком на шляху розвитку угорського самвидаву та консолідації опозиційно мислячої громадськості стало створення самвидавського проекту "Напло". Автор ідеї, М. Корніш, в 1977 р. запропонував вести колективний щоденник, в якому документувати "сімдесяти, безнадійні роки". Він вважав, що завдяки цьому "отримаємо відповідь на запитання, яке так всіх турбує: як ми живимо, чому живемо саме так, як нам треба жити? Це створювало формат для цілковито відповідальної суспільної бесіди, можливої дискусії у вузькому колі друзів" [15, с. 9]. До появи у 1982 р. повноформатного часопису "Бесейльо", "Напло" був головним органом урбаністів. Поліція не вважала цю рукописну ініціативу самвидавом і не переслідувала її учасників.

Рукописна форма існування перших часописів самвидаву не давала можливості поширювати їх серед ширшої читацької аудиторії, що призводило до їхнього локального існування. Прикладом цього є діяльність групи авторів іншого самвидавського проекту, "Тулпартрол", яке було започатковано у 1979 р. Структура рукопису складалася з 39 інтерв'ю, які були відповідями на однакові запитання, а саме: демократія, табу, цензура-самоцензура, владна система, ситуація, в якій перебуває інтелігенція. Автори свій матеріал змонтували на зразок круглого столу. Загальний висновок видання: ситуація в країні негативна, щодо деяких питань немає єдиного розуміння (табу, самоцензура), відчутна безпорадність стосовно подальшої ролі інтелігенції, її можливостей. Складність самоідентифікації опозиційно налаштованої частини інтелігенції полягала в тому, що "в 1978 р. в Угорщині не існувало ні чеської, ні польської "ситуації". Не було публічно переслідуваних музикантів, не було змін до конституції та загрозливого зростання цін (Польща). Група дисидентів у 1978 р. шукала (виділення курсивом в оригіналі – М. Ю.) ті внутрішні фактори, за допомогою яких могла би змістовно наповнити свою діяльність, перейти від неприйняття до опозиційності. Однак такі внутрішні фактори було нелегко знайти" [6, с. 124].

До раннього періоду самвидаву в Угорщині слід також віднести машинописні часописи "Мадяр Фідельйо", який був спрямований на висвітлення подій в Угорщині та долі угорської меншини в сусідніх державах, а також "Келет-Европаі Фідельйо", який друкував здебільшого переклади самвидаву та емігрантської преси ("тамвидаву") країн радянського блоку [1, с. 99].

Одним з яскравих прикладів застосування принципу "народного фронту" дослідниками вважається організація роботи з підготовки до видання збірника статей "У пам'ять Бібо", який став одним із значних творів угорського самвидаву початку 1980-х років. Іштван Бібо (1911 – 1979) – видатний угорський правник, філософ, мислитель, відомий своїми критичними дослідженнями антиєврейських законів, ухвалених у 1938 – 1941 рр. під час регентства М. Горті. Після захоплення Будапешту радянськими військами 4 листопада 1956 року І. Бібо один з небагатьох офіційних представників уряду залишався в будинку парламенту. Закликав до мирного опору загарбникам, передавав відповідні політичні заяви від імені уряду до посольств іноземних держав. У 1958 році засуджений до довічного ув'язнення, звільнений за амністією 1963 року і до виходу на пенсію у 1971 році працював в бібліотеці Центрального статистичного бюро.

До збірника увійшли статті, есе, вірші 75 авторів. Крім членів редакційної колегії, це були праці І. Еорші, Д. Конрада, Ш. Радноті, М. Гарасті, М. Вайди, а також відомі письменники: Д. Йєша, Д. Фекете, І. Чурки, Г. Кейпеша, М. Мейсої, І. Ваша, Ш. Веореша, істориків, літературознавців, священнослужителів, побратимів І. Бібо по тюремному ув'язненню. З самого початку роботи над збірником він передбачався саме для офіційного друку та легального розповсюдження у країні [6, с. 196]. У кінці жовтня 1980 року рукопис обсягом в 1100 сторінок було передано Ф. Донатом до державного видавництва "Гондалот", перші контакти з редакцією якого засвідчили готовність видати книгу. Проте, згодом з'ясувалося, що умовою видання є вилучення зі збірника статей п'яти представників "непримиренної" опозиції: Ф. Доната "Іштван Бібо та основоположні питання угорської демократії", Я. Кіша, Д. Бенце "Обмежена революція, неповноцінна багатопартійна система, умовний суверенітет", М. Вайди "Громадянське суспільство та демократія", Т. Г. Міклоша "Республіканські роздуми", М. Гарасті "Бібо як символ".

У цих статтях автори підкреслювали високий інтелектуальний рівень наукових пошуків вченого та оригінальність його позиції як політика. Її головними рисами були: відмова від насильства, прагматизм, спрямованість на знаходження компромісу в складних політичних умовах. З огляду на поступове пожвавлення опозиційного руху в Угорщині такий збірник міг би стати важливим духовним сигналом для суспільства, що знаходилося у пошуках нових світоглядних орієнтирів. Саме тому Ф. Донат і члени редакційної колегії відмовилися вилучити статті, які несли основне ідеологічне навантаження [17, с. 191].

Після цього доля збірника вирішувалася у відділі Центрального Комітету Угорської соціалістично-робіничої партії з питань науки, середньої освіти та культури, а також у Комітеті ЦК з питань агітації та пропаганди. З огляду на це значний інтерес має оцінка, яка була дана як роботі над збірником у доповідній керівника цього відділу М. Корнідеса Комітету ЦК з питань агітації та пропаганди "Про книгу "У пам'ять Бібо", відомої як доповідна Корнідеса – Кноппа. [2, с. 120].

У доповідній наголошувалося на тому, що "виняткове місце І. Бібо на периферії руху народних письменників, його участь у діяльності Селянської партії, європейська освіченість, комплексне суспільствознавче бачення та культурність, громадянські, демократичні ідеї зробили його спадок таким, що може на опозиційній платформі подолати народницько-урбаністичні протиріччя" [2, с. 120].

Глибокої зацікавленості опозиційної угорської інтелігенції в творчості І. Бібо сприяло і те, що одним з провід-

них положень історичних досліджень І. Бібо було неприйняття "фальшованого" компромісу 1867 р., який призвів до створення дуалізму, Австро-угорської імперії. Він вважав, що компроміс був побудований на "первородній брехні", і ця брехня визначила розвиток Угорщини у наступному історичному періоді. Негативно оцінюючи компроміс, який був покладений в основу консолідації Кадара, опозиційна інтелігенція 70-х років XX століття знайшла в Бібо історичний принцип для розірвання фальшованого компромісу Я. Кадара. Це був той новіший, універсальний елемент, через який система поглядів І. Бібо, поряд з ідеєю захисту прав людини, замінила втрачений універсальний марксистський світогляд [2, с. 122].

Філософський та поведінковий спадок І. Бібо створював підстави до його різнопланового трактування. Якщо Я. Кіш та Д. Бенце знаходили у теоретичному спадку І. Бібо політичну програму близьку до потреб сучасної для них ситуації, то інші автори збірника, в першу чергу народники, найвище цінували у життєвому шляху мислителя саме його поведінку стосовно авторитарного режиму, етичний еталон [6, с. 199]. Політичну оцінку спадку філософа надав Ф. Донат: "виняткове відчуття реальної політики, яке мав Бібо, а також коло його суспільно-філософських пошуків складають той демократичний мінімум, який може об'єднати народників та урбаністів, антимарксистів та ревізіоністів, науковців, що належать до істеблішменту, та групу мислителів, яким заборонено офіційне працевлаштування" [14, с. 394].

У доповідній були поіменно названі особи, які належали до "непримиренної" опозиції: Д. Бенце, І. Еорші, Й. Галі, М. Гарасті, Я. Кенеді, Я. Кіш, Д. Конрад, П. Рейз, П. Салаі, Ш. Сіладі, Г. М. Томаш, М. Вайда. Як бачимо, це у переважній більшості представники урбаністичної групи. Узагальнюючи ідейну спрямованість збірки, автори доповідної відзначали, що І. Бібо змальований в ній як один з видатних політичних мислителів та гідний продовжувач демократичної традиції, яка бере свій початок від І. Сечені, Л. Етвеша, І. Деака. Такий підхід авторів збірки партійні аналітики оцінили як творення міфу та традиції. При цьому було зазначено, що роздуми авторів збірника були сконцентровані на трьох тематичних напрямках:

1. Оцінка легітимності системи державного соціалізму в регіоні Центрально-Східної Європи.

"Соціалістична система в Угорщині, але і в інших країнах Центрально-Східної Європи нелегітимна. Її легітимність була втрачена у рік повороту (1948 р. – прим. наша. – М. Ю.), тому що внаслідок путчу (за підтримки радянських багнетів) були знищені засади демократії і меншість силою заволоділа владою... За отриману владу партія та держава заплатили національною незалежністю та перешкоджала реалізації суверенного права народу на виборність керівництва... На думку деякого з авторів збірника визволення (від фашизму – прим. наша. – М. Ю.) таким і не вважається, проте між двома альтернативами – полюсами якої, вони вважають, є не соціалізм та капіталізм, а диктатура та демократія, – знову перемогла диктатура, та не вдалося, не могло бути втілено в життя пропонувані Бібо "третій шлях".

2. Оцінка подій 1956 р. в Угорщині.

"Опозиційні автори збірника реабілітують 1956 р. як революцію, як стихійне повстання народу, почуття власної гідності якого було глибоко ображено. На їхню думку, у 1956 р. відбулася спроба створення правонаступництва стану до 1948 р., відновлення демократичних інституцій та багатопартійної системи. Цю демократичну "революційну" спробу радянські війська втопили в крові, результатом їхньої інтервенції стало правління

Кадара, який, таким чином, є продовженням нелегітимного використання влади" [2, с. 124].

3. Програмні засади опозиції: політичний плюралізм, багатопартійна система.

"Спільною є позиція опозиційно налаштованих авторів і щодо програмного положення стосовно досягнення політичного плюралізму, а дехто безпосередньо називає і багатопартійну систему".

Стосовно статті одного з майбутніх лідерів народницької опозиційної групи, І. Чурки, то в документі виокремлено його думку про те, що "ігнорування Бібо є гріхом угорського суспільства, яке є стороною найновішого примирення, і в першу чергу, це гріх інтелігенції [2, с. 126]. Варто наголосити, що стаття І. Чурки не була віднесена авторами доповідної до проявів опозиційного мислення. Крім вищезазначених представників народницької опозиції тематику угорської національної меншини порушили у своїх статтях: Ч. Д. Кішш, І. Ковач, М. Дураї (Братислава), Д. Літван. Головними сигналами праць цих авторів вважалися: вирішенню проблеми національної угорської меншини в сусідніх країнах сприятиме політичний плюралізм; публіцистика, яка захищає права угорців у сусідніх країнах, не може зашкодити справі співробітництва народів Подунав'я; проблема національної меншини в регіоні ще не осмислюється в контексті демократії та свободи [2, с. 127].

Особистісна позиція І. Бібо, який після звільнення з тюрми у 1963 році за амністією не зробив спроби інтегруватися до системи, у моральному плані протиставлялася позиції значної більшості угорської інтелігенції та її лідерів. Окремо зазначалося в доповідній, що у значній кількості статей містилися антирадянські вислови. Інша тенденція була представлена декількома авторами, які критикували І. Бібо "з правого крила", заперечуючи його демократизм. Були також присутні, "у меншості," статті, в яких життєвий шлях та теоретичні основи І. Бібо були піддані суттєвій критиці. (Тобто, упорядники збірника, навпаки, зробили все залежне, що уникнути, як зазначили автори доповідної, творення міфу і створили умови для висловлення різних поглядів на життя і творчість І. Бібо, прим. наша – М. Ю.)

У підсумку автори доповідної наголошували на двох нових аспектах, які вносить у діяльність опозиційно налаштованих осіб підготовка збірника "У пам'ять Бібо". Перший, це – коаліційний характер роботи над збірником, тобто активна участь у ній представників різних опозиційних груп. Другий: виокремлюється той факт, що особливістю збірки стала колективна поява осіб, які брали активну участь у контрреволюції 1956 року (Ш. Балі, Ф. Донат, Й. Галі, А. Гьонц, Л. Гегедюш, Ф. Мереї).

Головним політичним висновком доповідної слід вважати думку про те, що "раніше, включно з акціями щодо збору підписів на підтримку, опозиція не спромоглася досягти такого широкого єднання". Водночас, зверталася увага на те, що у політичному сенсі створення "коаліції" не відбулося, точніше, що "коаліційна" платформа, яку відображає збірник, одразу почала руйнуватися... Більшість опозиційних авторів наполягають на створенні самостійного суспільного руху з відповідною програмою, інші (Д. Конрад) вважають, що немає нічого небезпечнішого за змову передової групи інтелігенції, навіть якщо вона виступає "проти" створення передової групи. Зокрема він вважає за доцільне залишатися "партизаном друкарської машинки" [2, с. 130].

Другий політичний висновок – "автори, які належать до опозиційних груп... на передній план виносять безпосередньо внутрішньополітичні питання, більше того, питання влади та основні питання політичної лінії партії – оцінка розвитку соціалізму, однопартійної системи,

контрреволюції 1956 р., питання відносин з СРСР ... успіхи тактики польської опозиції однозначно надихають їх на подальшу політичну радикалізацію ... все активніше порушують проблематику профспілок, ... наголошують на важливості автономних від влади організацій, рухів як найважливіших умов формування політичного плюралізму" [2, с. 130].

Комітет ЦК УСРП з питань агітації та пропаганди підтримував, практично, усі пропозиції доповідної, головні з яких були – забезпечити контроль УСРП стосовно недопущення видання інших праць авторів збірника у партійних та державних видавництвах, у політичному сенсі – вжити заходів з метою розколу авторського колективу збірника. Двох авторів статей, членів УСРП Л. Берталана та Е. Бойтара примусити відмежуватися від збірника, який у цьому форматі слугує ворожим політичним намірам, та від концепції опозиційно налаштованих організаторів. Тих авторів збірника, які працювали у державних установах, звільнити. Ця пропозиція була підтримана частково: М. Г. Томаша (співробітника кафедри історії філософії Будапештського університету ім. Л. Етвеша) було звільнено з університету, А. Халду (директора студентського гуртожитку) залишили на посаді, про звільнення П. Рейза з посади редактора інформація відсутня. Слід додати, що збірник "У пам'ять Бібо" було видано в Угорщині у 1984 р. в самвидавському виданні "Мадяр Октобері Кіадо". Інформація щодо репресій проти авторів збірника або його видавців – відсутня, що свідчить про значну динаміку (порівняно з 1980 р.) у лібералізації позиції УСРП стосовно опозиційної діяльності.

Таким чином, підготовка до видання збірника мало низку позитивних наслідків суспільно-політичного характеру для розвитку опозиційного руху в Угорщині.

Перший з них – поширення статей представників "ядра" урбаністичної групи та їхня ідеологічна сміливість. Вони наполягали на тому, що система угорського соціалізму не є легітимною і має бути змінена. Засобом її зміни є відновлення суверенного права народу на виборність керівництва країни через участь у виборах за зразком західноєвропейської представницької демократії. Шляхом до формування такої демократії має стати максимальна активізація суспільного життя в країні, створення громадських рухів, запровадження політичного плюралізму, багатопартійної системи, яка існувала у 1945 – 1947 рр. Події 1956 р. в Угорщині кваліфікувалися як народне повстання, "революційна" спроба повернення демократичних інституцій 1947 р. Таким чином, змістовну направленість цих статей збірника слід оцінити як теоретично радикальну, оскільки статті не формували програмні положення або програму дій.

Другий – організаційний. Відбулася успішна спроба застосування принципу "народного фронту" у справі дискусії з режимом Кадара. Звичайно, не слід перебільшувати саме політичне значення цього "народного фронту", оскільки участь представників різних груп (урбаністів, яких було більшість, декількох представників покійних учасників революції 1956 року та декількох представників народників) у редакційній колегії ще не означає об'єднання саме політичних зусиль.

Робота над підготовкою самвидавського видання стала особливо важливою для розвитку урбаністичної групи, оскільки актуалізувала освоєння ідеї І. Бібо щодо обмеженої та планованої революції. Слід зазначити, що ця ідея була викликана ситуацією, що склалася в Угорщині в 1945 р., і мала на меті свідоме керування суспільними процесами заради виведення країни з кризи, а саме – консолідацію суспільства та здійснення радикальних реформ. Такий підхід І. Бібо вважав можливим

поширити і на соціалістичний рух в країні. При цьому він наголошував на тому, "що завданням є не те, щоб протилежні речі робити одночасно і без плану, а точно і конкретно треба визначити ті сфери, де будуть застосовуватися соціалістичні рішення, і такі сфери, де – капіталістичні" [4]. Я. Кіш та Д. Бенце саме цей розподіл вважали найважливішою думкою І. Бібо і цей підхід хотіли застосувати для розподілу діяльності опозиції в сфері відносин з партією та у сфері відносин із суспільством, ще точніше: у сферах державного права та правих засад розвитку громадянського суспільства.

Більшість дослідників погоджуються з тим, що найзначущим виданням угорського самвидаву став часопис, "Бесейльо", поява якого стала "епохальною подією" [6, с. 209]. Глибоко символічною є етимологія його назви – бесейльо. Так на тюремному жаргоні називається приміщення в тюрмі, розділене на дві частини ґратами, через які відбуваються зустрічі з ув'язненими.

За своєю структурою "Бесейльо" свідомо повторював радянський часопис "Хроніка поточних подій". Це було зроблено з двох причин: у часопису були відкрито зазначені імена, адреси та телефони членів його редакції, а головною метою було поширення нецензурованої інформації. Водночас, на противагу "Хроніці", в якій не було редакційних статей та програмних заяв, у "Бесейльо" вони з'являлися доволі часто. Перший тип повідомлень містив інформацію, яку не розповсюджували державні угорські ЗМІ через її цензурну заборону. До другого – належали авторські статті Я. Кіша та інших членів редколегії, які були зразками політичної публіцистики високого рівня. Вважалося, що кількість читачів "Бесейльо" на початку 80-х років коливалася від 7 до 15 тис. громадян Угорщини. Крім читачів часопису існувала ще й аудиторія передач радіо "Вільна Європа" угорською мовою, яка сягала 2 млн. осіб. Головною метою видання часопису була ліквідація монополії держави на інформацію [17, с. 192].

Кредо часопису було сформульовано вже в редакційній статті першого числа: "Бесейльо" буде розповідати про небуденні події: одна чи декілька осіб разом порушили визначені правила спілкування між владою та підлеглими, протидіяли злочинному наказу, послалися на свої права, тиснули на керівників ... Ми хочемо дізнатися, що змусило їх відмовитися від рутинної поведінки. Дізнатися, які засоби застосовує начальство, щоб загнати їх у назад до безвідмовно діючої системи. Як відбувається конфлікт між двома сторонами. Ми хотіли б, щоб цей досвід не зник, щоб люди, які були учасниками таких історій або могли ними стати, більше дізналися один про одного. Ясна річ, ми розкажемо і про ті події, які в Угорщині називають діями опозиції ... Але наша мета інша, ніж створити такі собі Відомості опозиції. Відповідно до наших можливостей хочемо допомогти тому тихо вируючому натовпу людей, над яким дві карликові меншини – опозиція та керівництво країни – голосно сперечаються одна з одною, сформулювати про себе правдиву картину" [13, с. 11-12] (виділення в оригіналі – М. Ю.).

У 1992 р. Я. Кіш так оцінив події 1981 р. "Заснування "Бесейльо" було справою етичною ... Обрана назва часопису – "Бесейльо" – і тут вказувала на подвійність сенсу: у цьому приміщенні засуджений перебуває за ґратами, але все ж таки може вільно звертатися до близьких ... Ми не були ні реформаторами, ні революціонерами. Ми розуміли, що наш час в Угорщині не був часом революцій. Ми вважали, що подальший розвиток лише тоді буде можливим, якщо влада не тільки надасть перевагу, яку завжди може відмінити, але буде створена суспільна автономія, яка захищена правами.

Водночас, це, як нам думалося, неможливо отримати згори, як подарунок. Права можна вибороти лише правосвідомими діями. Це було найголовнішим політичним сигналом демократичної опозиції... З точки зору тактики, спільним підходом демократичної опозиції було переконання в тому, що, якщо нам вдасться реалізувати свою справу, то і для інших ширшими стануть межі можливої непокори. На протиположній позиції, ми наполягали на тому, що військовий путч у Варшаві 13 грудня 1981 р. не завершив новий період бродіння в регіоні, як це було 4 листопада 1956 р. та 21 серпня 1968 р., а розпочав всеосяжну кризу світової радянської системи. І головним питанням ми вважали, як підготуватися Угорщина до кульмінації кризи" [13, с. 5-6].

У часопису були надруковані стратегічні аналітичні матеріали урбаністичної групи, зокрема, "Суспільний договір" (1987 р.), що заклав основи для формування позиції опозиції під час проведення Національного круглого столу у 1989 р. Активно висвітлювалась тема захисту прав угорської національної меншини в сусідніх країнах. Протягом 1981 – 1989 рр. було видано 27 чисел журналу.

Високо оцінив роль часопису та діяльність членів його редакції Г. Демські: "те, що стосовно національно-народницької системи цінностей з'явилася інша альтернатива, це, безумовно, заслуга цієї групи... Те, що Бібо та Ясі стали живою традицією, без цього гуртка інтелігенції було б неможливим. У цьому історична заслуга засновників "Бесейль" [8, с. 338].

Крім "Бесейль" угорський самвидав був представлений низкою часописів, серед яких найцікавішими ми вважаємо такі.

У листопаді 1983 р. побачило світ перше число часопису "Гірмондо", який до 1988 р. вийшов у 26 числах. У редакційній статті першого числа було зазначено, що часопис буде присвячено "висвітленню таких східно-європейських зусиль, які ставлять за мету демократичне оновлення країн регіону" [3, с. 1]. З цією метою здійснювався передрук статей з нелегальної преси Польщі, а також з емігрантських журналів: "Frankfurter Allgemeine Zeitung" (ФРН) та "Die Presse" і "Gegenstimmen" (Австрія). Ці публікації розповідали про ситуацію в Румунії, Польщі, Чехословаччині та Угорщині. Серед іноземних авторів частіше всього зустрічались статті А. Міхніка та В. Гавела. Також у центрі уваги часопису були події, які проходили в Югославії (публікації Д. Кішша) та в СРСР. Зокрема, друкувалися інтерв'ю з радянськими дисидентами, які виїхали на Захід. Нашу окрему зацікавленість викликала наявність низки публікацій "Гірмондо", які присвячені українському дисидентському руху.

Так, у 11 числі за 1984 р. розміщено передрук повідомлення з "Neue Zürcher Zeitung" про те, що члену Української Гельсінської групи М. Горбалу, який вже очікував звільнення після відбуття 5-річного строку ув'язнення, було пред'явлене нове обвинувачення у "наклепі на СРСР". У тому ж розділі повідомлялося, з посиланням на джерела з посольства США в СРСР, про те, що в одному з радянських таборів "помер український поет Юрій Литвин. Всього провів у тюрмах 25 років. (Взагалі, який злочин міг скоїти поет?). Нібито, він наклепав на себе руки". Третя публікація цього ж числа розповідає про українського дисидента, В. Марченка. Після короткої розповіді про його правозахисну діяльність повідомляється, що судді засудили його до 15 років ув'язнення, не зважаючи на тяжку хворобу. Помер у Ленінградській тюрмній лікарні. Йому було 37 років" [9, с. 58-59]. За 1986 р. знаходимо 2 числа, в яких йдеться про українських дисидентів. У числі першому надруковано розпо-

гу статтю українського письменника М. Фішбейна "Людська доля в Україні" (передрук з "Neue Zürcher Zeitung"), яка розповідала про життя і творчість Л. Костенко та В. Стуса [10, с. 90-91], а у числі другому, у замітці "Волю представникам прав людини" поряд з іншими радянськими дисидентами, Ю. Орловим, А. Корягіним, В. Петкусом, А. Шаранським згадується і М. Руденко як голова Української Гельсінської групи, засуджений у 1977 р. на 7 років ув'язнення та 5 років заслання за статтю "антирадянська агітація та пропаганда" [11, с. 88-89]. У 1987 р. часопис подав передрук з часопису "Kultura", що виходив у Парижі, про відкритий лист В. Чорновіла до М. Горбачова, в якому поет вимагав дозволу на створення опозиційної партії та видання "Українського вісника". Повідомлялося, що "Український вісник" почав виходити під редактуванням В. Чорновола у 1968 р., за що поет був засуджений на 6 років тюрми, які були продовжені 5 роками заслання. У 1980 р. були засуджені до різних термінів ув'язнення тодішні редактори "Українського вісника" Олександр та Віталій Шевченки, а також С. Хмара. Угорський читач був поінформований про те, що були звільнені з таборів: член Української Гельсінської групи М. Горинь, де відбував покарання загалом 17 років та 5 років заслання, а також К. Семенюк, вперше засуджений у 1952 р., загалом провів у таборах 10 років та співпрацював з В. Стусом [12, с. 105].

Ще один друкований орган угорського самвидаву, часопис "Демократа" виходив протягом 1986 – 1989 років. Нараховується 41 число цього видання. Керівником редколегії був Й. Надь. Особливістю видання було те, що більшість публікацій були анонімні, а редакційна політика передбачала відмову друкування "фашистських, расовонетерпимих та шовіністських статей, а також таких авторів, які вважають можливим застосування насильства як засіб внутрішньополітичної боротьби" [7, с. 1]. Редакція часопису не мала наміру бути суперником вже існуючим виданням ("Бесейль", "Гірмондо", "Ейгтайок кьозьот"), а ставила собі за завдання доповнювати ті принципові положення, які викладалися в аналітичних статтях, дослідженнях, що друкувалися в цих часописах. На відмінність від "Гірмондо", цей часопис був зосереджений на угорських актуальних подіях, для його коротких повідомлень були характерні "жорсткий стиль та суб'єктивні коментарі." [5, с. 11].

Часопис "Ейгтайок кьозьот" був започаткований у 1984 р. як видання суспільних наук філологічного факультету Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша. За легальних підстав було видано 6 чисел та одне окреме як літературний випуск. Через цензурні перепони його автори у жовтні 1985 р. перейшли на друкування на машинці текст, а у листопаді – на ротاپринт. Саме у цьому форматі до 1989 р. було надруковано 13 чисел. Поряд із зображенням поліцейських заходів залякування (виклики до поліції, вимоги співпраці, обшуки, конфіскації накладу нелегальної літератури), часопис багато уваги приділяв висвітленню життя засуджених, долі "пошматованого угорства". Специфікою часопису було те, що його автори вирішили зосередитися на пошуках способу життя альтернативного загальноприйнятому. Відкидаючи опозиційний mainstream – орієнтацію на велику політику, пропонували замість партійної демократії створювати умови для розвитку громадянської демократії [5, с. 13].

Усі вищезгадані часописи у своїй ідеологічній, суспільно-політичній складових так чи інакше орієнтувались на урбаністичну групу з її ліберально демократичною концепцією розвитку угорського суспільства.

Крім періодичних видань урбаністична група та ідеологічно близькі до неї особи здійснювали книговидавництво. Першим і найпродуктивнішим стало "АВ Фюгетлен Кіадо" Г. Демські, яке розпочало свою діяльність у 1982 р. і видало низку творів як угорських авторів – Д. Фалуді, так і класику демократичної літератури другої половини ХХ століття: "Колгосп тварин" Д. Орвелла, п'єси В. Гавела та романи М. Кундери. Видавництво "ABC Press" надрукувало "Ніч ополудні" А. Кестлера та біографію Р. Валленберга. Видавництво "М.О. Фюгетлен Кіадо" познайомило угорських читачів з романом Д. Крашшо "56", збірником нарисів "Угорський щоденник" польського журналіста В. Ворошильського, "1984" Д. Орвелла. Поруч з вищезгаданими видавництвами активно діяла низка менших: "Арамлот", "Каталізатор Ірода", "Алулнейзет", "Сабадідо",

Спроби народників заснувати свій власний часопис не увінчалися успіхом. Так, ще за життя неформального лідера групи, видатного угорського письменника Д. Ійеша, в листопаді 1982 р. до ЦК УСРП було подано заявку на створення часопису "Гітел". Влада повідомила, що з огляду на наявну структуру вже існуючих часописів, немає можливості для заснування нового журналу. Перше число часопису побачило світ лише за рік до зміни режиму, у листопаді 1988 р.

Загалом, протягом 1976 – 1988 рр. доробок самвидаву склав до 300 книжок та до 20 періодичних видань. Як зазначає Б. Нове, цей доробок був, звичайно, не такий багатий та універсальний, як радянсько-російський та не мав такого ефекту мобілізації, як незалежна польська преса. Проте дві особливості угорського самвидаву гідні згадки: інтелектуальна сила та його радикальне спрямування до правди і справедливості [16, с. 329].

Таким чином, зміст нашого дослідження дає підстави для таких висновків.

Протягом 1976 – 1988 рр. самвидав в Угорщині у своєму розвитку пройшов всі традиційні для цього виду суспільно-політичної активності стадії: від рукописного журналу до регулярних ротапринтних видань часописів та друкованих в типографії видань літературних творів. Більшість самвидавних видань здійснювалася членами урбаністичної опозиційної групи, або особами ідеологічно наближеними до неї. Представники народницької групи активно співпрацювали, надаючи свої твори та дослідження до часописів урбаністів. Однією з провідних подій угорського опозиційного руху та, зокрема самвидаву, стала робота з підготовки та видання збірника статей "У пам'ять Бібо", яка засвідчила можливість та продуктивність об'єднання зусиль обох опозиційних груп, урбаністичної та народницької, шляхом застосування принципу "народного фронту". Опозиційна до режиму Кадара спрямованість більшості статей збірника отримала своє продовження та актуалізований розвиток у статтях, що друкувалися в часописах "Бесейльо", "Гірмондо", "Демократа", пропаганда альтернативного способу життя, що призводить до автономізації особистості від репресивного суспільства – в "Ейгтайок кьозьот". Поширення демократичних ідей сприяло виданню у видавництвах угорського самвидаву творів видатних представників європейського письменництва анти тоталітарної спрямованості Д. Орвелла, А. Кестлера, В. Гавела, М. Кундери. Розумінню комплексної кризи соціалізму радянської моделі сприяло інфор-

мування угорської аудиторії про дисидентський рух в країнах соцтабору, СРСР та в Україні зокрема. Загалом, обговорення табуованих тем – революції 1956 р., причин кризової соціально-політичної ситуації в Угорщині, захисту прав угорської національної меншини в сусідніх країнах, перспектив переходу до багатопартійної парламентської демократії сприяло підготовці усього угорського суспільства до позитивного сприйняття невідворотності політичних змін.

Список використаних джерел

1. Нове Б. Дебаты о цензуре / Б. Нове // Журнал польского института международных дел. – 2009. – Т. 9. – № 1 (30). – С. 97-140.
2. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási, és Kulturális Osztálynak jelentése az Agitációs, és Propaganda Bizottságnak a Bibó-émlékkönyvről // A magyar demokratikus ellenzék (1968 – 1988). Dokumentumok / Összeállította Csizmadia Ervin. – Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. – 511 old.
3. Beköszöntő // Hirmondó. – 1983. – November.
4. Bibó I. A magyar demokrácia válsága [Електронний ресурс] / I. Bibó. – Режим доступу: <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/171.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.01.2017.
5. Bozoki A. A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus / A. Bozoki // Politikatudományi Szemle. – 2010. – № 2. – P. 7-45.
6. Csizmadia E. A magyar demokratikus ellenzék (1968 – 1988). Monográfia / E. Csizmadia. – Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. – 551 old.
7. Demokrata. – 1986. – № I-II.
8. A magyar demokratikus ellenzék (1968 – 1988) / Készítette Csizmadia Ervin. – Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. – 381 old.
9. Hirmondó. – 1984. – № 11.
10. Hirmondó. – 1986. – № 1.
11. Hirmondó. – 1986. – № 2.
12. Hirmondó. – 1987. – № 3.
13. Kis J. Lapunk elé / J. Kis // Beszélő: Összkiadás 1981 – 1989 / Szerkesztette H. Fanny, J. Kis. – Budapest: AB-Beszélő, 1992. – P. 11-12.
14. Kenedi J. Bibó időszertülségéről / J. Kenedi. // Bibó – emlékkönyv. – Századvég Kiadó – Európai Protestáns Szabadegyetem Kiadó, 1991. – P. 385-402.
15. Kornis M. A Napló, 1977 – 1982. (Válogatás) / M. Kornis. – Budapest: Minerva Kft., 1990. – 226 old.
16. Salamon K. A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944 – 1987 / K. Salamon. – Budapest: Korona Kiadó, 2002. – 343 old.
17. Tőkés R. A kialakított forradalom / R. Tőkés. – Budapest, Kossuth kiadó, 1998. – 472 old.

References

1. NOVE, B. (2009) Debaty o tsenzure. *Zhurnal polskoho instituta mezhdunarodnyh del*. 30 (1), 97-140.
2. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási, és Kulturális Osztálynak jelentése az Agitációs, és Propaganda Bizottságnak a Bibó-émlékkönyvről (1995). In: Csizmadia, E. (ed.) *A magyar demokratikus ellenzék (1968 – 1988). Dokumentumok*. Budapest: T-Twins Kiadó.
3. Beköszöntő (1983). *Hirmondó*, November.
4. BIBÓ, I. (n. d.) A magyar demokrácia válsága. [Online]. Available from: <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/171.html>. [Accessed: 28th January 2017].
5. BOZÓKI, A. (2010) A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*. 2 pp. 7-45.
6. CSIZMADIA, E. (1995) *A magyar demokratikus ellenzék (1968 – 1988). Monográfia*. Budapest: T-Twins Kiadó.
7. Demokrata (1986). I-II.
8. CSIZMADIA, E. (ed.) *A magyar demokratikus ellenzék (1968 – 1988)*. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995.
9. Hirmondó (1984). 11.
10. Hirmondó (1986). 1.
11. Hirmondó (1986). 2.
12. Hirmondó (1987). 3.
13. KIS, J. Lapunk elé. In: Fanny, H., Kis, J. (eds.) *Beszélő: Összkiadás 1981 – 1989*. Budapest: AB-Beszélő, 1992, pp. 11-12.
14. KENEDI, J. (1991) Bibó időszertülségéről. In: *Bibó – emlékkönyv*. [s. l.]: Európai Protestáns Szabadegyetem Kiadó, pp. 385-402.
15. KORNIS, M. (1990) *A Napló, 1977 – 1982. (Válogatás)*. Budapest: Minerva Kft.
16. SALAMON, K. (2002) *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944 – 1987*. Budapest: Korona Kiadó, 2002.
17. TÖKÉS, R. (1998) *A kialakított forradalom*. Budapest, Kossuth kiadó, 1998.

Надійшла до редколегії 15.02.17

M. Junger, PhD student
Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE ROLE OF THE HUNGARIAN SAMIZDAT IN INTENSIFYING OF OPPOSITION-MINDED PUBLIC (1976 – 1988)

The paper reviews the origins and development of samizdat in the Hungarian People's Republic. The samizdat for a long time remained the only way of doing opposition activities. It contributed to the spread of uncensored information and dissident's consolidation. The main opposition groups were urban and populist. The principle of the "popular front", which had deep historical roots in Hungary, meant joint efforts of various actors. It played an important role for their consolidation during the work on the collection of papers "In Memory of Bibó". The authors questioned the legitimacy of socialist states in Central and Eastern Europe. They had also written a program for achievement political pluralism, multi-party democracy. There was a positive impact of the political legacy of the philosopher to the ideological development of the urban group. The reaction of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party to the "In Memory of Bibó" testified a deep understanding of the causes of origin and prospects of the opposition's growth. Thematic areas of the leading samizdat journals "Beszélő", "Hirmondó", "Demokrata", their contribution to the consolidation of opposition-minded part of the Hungarian society were estimated. In this paper for the first time in the Ukrainian historiography we gave an account on the image of the Ukrainian dissident movement in the Hungarian samizdat.

Keywords: Hungary, samizdat, urban and populist opposition groups, I. Bibó, L. Kostenko, V. Stus, V. Chornovil.

УДК 94 (477:474.5)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.16>

S. Jazavita, PhD student
Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuanian

ILLUSION AND REALITY OF STATEHOOD: THE SEARCH FOR PARALLELS BETWEEN THE LITHUANIAN ACTIVIST FRONT AND THE ORGANISATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS

The present article analyses the relationship between the Lithuanian Activist Front and the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and their activity parallels in order to reach the Lithuanian and the Ukrainian independence in 1941. The research focuses on the attempts of the OUN and the LAF leaders to project the future Lithuanian and Ukrainian states in the 'New Europe' headed by Germany. Reaching for counterbalance against the USSR and the Communist ideology, the LAF and the OUN organizations aimed at taking into consideration the military and political power of Germany, while Škirpa, the leader of the LAF, coordinated his activities with the OUN leaders, Stetsko, Yaryi, and Bandera. Fanatical chiefs of the Third Reich manipulated with the Lithuanians and Ukrainians' feelings of revenge against the Bolsheviks and the will to feel Europeans; however, they involved a part of Lithuanians and Ukrainians to the massacre of Jews rather than allowed to contribute to Wehrmacht fight against the USSR. Important lesson here that Lithuania and Ukraine did not obtain any independence but just became a part of the Third Reich, which controlled the so called 'New Europe' at the time.

Key words: The OUN, the LAF, Kazys Škirpa, Stepan Bandera, 'New Europe,' German policy in Central Eastern Europe during WWII, Antisemitism

Introduction. Since the beginning of the war in Ukraine in 2014, this country has received special attention in political life in Lithuania, which has been one of the most energetic and noticeable its supporters. In the Lithuanian public opinion, historical past is one of the main denominators for expressing support for Ukraine. The trust in civilizational commonness between Lithuania and Ukraine is also expressed by the main strategist of foreign policy, President of the Republic of Lithuania Dalia Grybauskaitė, who states very clearly that 'If Ukraine is sold today, we'll betray ourselves because it will be our turn after it' [1]. Some influential Lithuanian politicians and public actors relate these events with historical reminiscences of the Grand Duchy of Lithuania, i.e. a common past in this state; they also revive the concept of 'antemurale,' which was popular in the Lithuanian-Polish Commonwealth and which refers to the former Eastern border of that country as a boundary between the Western and the Eastern Civilization, or, to put it simply, the boundary between Europa and Russia; therefore, it is considered that support for Ukraine is not only the Lithuanian, but also the European interest [2]. On the other hand, one cannot maintain that this position has been influenced only by a military conflict in Ukraine as ex-President Valdas Adamkus clearly expressed the motive to make Lithuania the center of the East European region in his foreign policy, first referring to the former lands of the GDL; Lithuania had to encourage their integration to the Euro-Atlantic space [3- p. 283-285]. The war in Ukraine added one more dimension to the public life in Lithuania: some opinions in the media have been expressed that the events of recent years have formed a new political nation in

Ukraine [4] and that they have inflamed patriotism in Lithuania, which was fading [5].

The present article aims at discussing the events at the beginning of WWII from a historical perspective, taking into consideration the fact that there were similarities between Lithuanians and Ukrainians at that time, which have some impact on the present-day life. One of such similarities is a resolute struggle for independence and the attempts to gain (in the case of the Ukrainians) or reestablish (in the case of the Lithuanians) their statehood in 1940-1941. Therefore, the present article compares the activities of the Lithuanian Activist Front (subsequently, the LAF) and Orhanizatsiya Ukrayins'kykh Natsionalistiv (the Organisation of Ukrainian Nationalists; subsequently, the OUN), which attempted to create the independent states of Lithuania and Ukraine in 1941, from several perspectives.

The present research is topical not only because of contemporary events but also because of a historical controversy as it was attempted to reach independence in the context of fierce fight between Germany and the Soviet Union. This fight required support from one of the fighting sides and had tragic consequences because the bloody WWII required many lives. On the other hand, it was these organizations which aimed to gain their state independence and, thus, more or less contributed to the sovereignty idea. Even though now, after 75 years, the idea of Lithuanian and Ukrainian independence seems to be different, its significance may be doubted now if it had not been fought for in 1941.

It should be noted that the present article is a comparative research in the sense that it directly does not compare all ideology forms of the LAF and the OUN, and

archive documents are used only from the Lithuanian perspective, while the Ukrainian perspective is presented as a possibility of representing a more global process. The analysis of archive documents mainly employs the documents of the Lithuania Central State Archive (subsequently, LCSA). The funds used in the present research are the following: 648 (the Lithuanian Legation in London) and 671 (the Lithuanian Legation in Berlin), as well as R-952 (Tomas Remeikis's Fund). Mainly, this is the material of mutual correspondence; however, there are also many secret documents which are not devoted for public use. The main published source is the memoirs by Kazys Škirpa, which should be evaluated with caution [6]. The attitude of Germany, which dominated in Europe at that time, is revealed by Adolf Hitler's, the main policy planner's table conversations, which explain some political nuances of the Third Reich policy [7]. This topic is represented by a sufficient number of historiographical sources.

The sources on the LAF and the OUN should be distinguished. A part of contemporary historians are particularly critical on the OUN. German historian Grzegorz Rossolinski-Liebe should be emphasised, who wrote a PhD on one of the main Ukrainian underground actors Stepan Bandera. As Bandera is particularly negatively depicted in the dissertation, the cycle of lectures by this historian in 2012 provoked a political storm, and the only place where the lectures were held was the German Embassy in Kiev. On the other hand, the book tells about the relationship between the OUN and Lithuania, Germany, and other states, which is very important in the present research [8] [9]. A similar and very critical attitude is also expressed in the works by famous Ukrainian historian John Paul Himka [10] [11]; nevertheless, they also provide much useful information on the circumstances in 1941. The evaluations by Canadian historians David R. Marples and Paul R. Magosci are more neutral ideologically, and their syntheses provide a comprehensive picture on what was going on at the beginning of the 20th century in Ukraine [12] [13]. Much work has been done by Swedish historian Per A. Rudling, who attempts to find the answers to the questions on what the OUN ideology was, how it changed, and how these events have been reflected in the works by historians [14]. Ukrainian historian Serhy Yekelchuk still has remained the most famous in Lithuania as his solid synthesis of Ukrainian history has been translated into Lithuanian [15]. His research is distinctive in the sense that it demonstrates what torments the Ukrainian nation had to suffer during Holodomor and how it suffered from Stalin's repressions; therefore, the OUN activities may be analysed taking into consideration a full context. On the other hand, some historians provide a more idealized image of the OUN. Among them, Ukrainian historian Taras Hunczak should be mentioned [16] [17]. Nevertheless, after working in the archives of various countries, this historian has also noted the OUN cooperation parallels with Lithuania.

As for Lithuanian historiography, it is sufficiently abundant; therefore, it is necessary to discuss the most significant research. The synthesis by Alfonsas Eidintas 'Lietuvos žydų žudynių byla' ('The Case of Lithuanian Jews Massacre') should be mentioned [18]. He collected a wide variety of various authors' attitudes on the most controversial questions of the Holocaust in Lithuania. The problem is that this book appeared in 2001; thus, many changes have been introduced. Among them, the works by Christoph Dieckmann and Saulius Sužiedėlis or Liudas Truska and Vygantas Vareikis [19] [20] are worth mentioning, which have been ordered by 'The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania.' A slightly

different perspective is provided by Sigitas Jegelevičius in his article on the driving forces of the June Uprising, which is important in the sense that it reveals the real attitude of Lithuanian citizens towards Wehrmacht and to what extent it could/could not coincide with the attitudes of the LAF actors [21]. The people who would like to find out more about the life and former activities of the LAF establisher Škirpa can find this in a previous article by this author on Škirpa's diplomatic activities in Poland in 1938 [22]. Considering the problematics of the whole region, Alexander Statiev's work has remained significant, which discusses the events from a different perspective, i.e. through the activities of repressive structures of the USSR in the territories of Lithuania and Ukraine [23]. The German policy towards Eastern Europe is revealed by Christopher Browning in his solid work on the tragic destiny of European Jews [24]. In a general sense, Timothy Snyder's works could also be viewed as synthesising, which have received considerable attention and various evaluations; therefore, they still arouse discussions [25].

The aim of the present article is to compare the attempts of Lithuanian and Ukrainian resistance organizations to regain/establish the statehood of their countries in 1940-1941.

In order to reach the aim, the following objectives have been formulated:

1. to identify the common features of the LAF and the OUN activities in 1940-1941;
2. to analyse the relationship between Kazys Škirpa, the Chief of the LAF, and Ukrainian resistance fighters;
3. to determine the reasons which hindered reaching the main aim, i.e. the Lithuanian and Ukrainian statehood, and turned it into an illusion rather than reality.

With respect to structure, it should be noted that the introduction of the article discusses the beginning of communication between the Lithuanians and the Ukrainians in the first half of the 20th century and their subsequent interactions during the interwar period. Hopefully, these similarities will help to understand the present-day position of these independent states. Nevertheless, the chronological basis is from June, 1940 when Lithuania was occupied by the USSR to June, 1941 when the German army invaded the territory of the USSR in order to focus on the most complicated period. Thus, the present investigation comprises the period when Lithuania and Ukraine belonged to the USSR and active political movements of both countries aimed at changing the established status quo by all means. On the other hand, only a relative comparison of the OUN and the LAF is possible as the former organization aimed at establishing while the latter aimed at regaining statehood. It should also be stressed that further relationship between German structures and local governance (e.g. the Lithuanian temporary government) are not discussed in greater detail. This issue could be a part of a separate research. Finally, it should be emphasized that the LAF and the OUN were the organizations which aimed at representing Lithuanians and Ukrainians; however, this does not mean that they managed to implement their ideas. The attitudes and actions of the LAF and the OUN were visible very well, but they did not represent each Lithuanian or Ukrainian.

The Genesis of the Relationship between the Lithuanians and the Ukrainians in the 20th century.

One of the first people to start collegial cooperation between the Lithuanians and the Ukrainians was the future President of Lithuania Antanas Smetona, who published an article in the newspaper Viltis titled 'Artikimės su ukrainiečiais' ('Let's Get Closer to the Ukrainians') in 1909. This article critically discusses the attempts of Polish

national revival actors to reestablish the Lithuanian-Polish Commonwealth; as a contrast, the common idea of the Grand Duchy of Lithuania is presented, dissociating Lithuania from Poland [26 – p. 291]. From Smetona's point of view, the rising national movement of Ukrainians surpassed Lithuanians; therefore, when formulating the aspirations of our nation, we could use their example [26 – p. 291]. It should be noted that this idea was produced by Mykhailo Hrushevsky, one of the leaders of the Ukrainian national revival, who raised the question of possible cooperation among Lithuanians, Byelorussians, and Ukrainians in the newspaper 'Literaturno – Naukovii Vistnik' in January, 1909. However, the future President of Lithuania was the person who published Hrushevsky's article in Viltis with his own commentaries and entitled it 'Friends of the Lithuanians. The last Smetona's commentary was really powerful: This voice is a real brother's voice. You can respond to with an echo. And they will do. And we'll come to our senses. And then it will be much easier for us to fight [26-p. 289]. Even though the events changed their direction soon, one can note very easily that at the beginning of the 20th century historical reminiscences from the common past played an important role in looking for better future perspectives.

During WWI, a part of Lithuanians dispersed in the wide territory of the Russian empire and also reached the Ukrainian land. On March 26, 1917, local Lithuanians gathered in the Kiev University premises, discussed new events in the front with hope, and even sent a greeting to the head of the temporary government of Russia at that time Alexander Kerensky. The Lithuanian soldiers and officers gathered in the meeting supported the idea of establishing a national legion actively [27]. In the 19th century already, the Kiev University was an important place for the Lithuanian national revival to develop as Vilnius University was closed for Russification purposes. One of the Lithuanians who studied medicine at Kiev University was Bronė Neniškytė, who later became the wife of the future Chief of the LAF [28]. Kazys Škirpa himself, who served as an officer of the Lithuanian army being created at that moment, was sent as a commissioner by the Council of Lithuania in 1918 to bring Gen. Silvestras Žukauskas to Lithuania, who soon became the Chief of the Lithuanian Army [29- p. 132].

The end of WWI had different consequences for the Lithuanians and the Ukrainians. Lithuania managed to strengthen its independence in 1919-1920, while geopolitical circumstances were harsh for the Ukrainians, and this nation remained divided mainly by Poland and Soviet Russia. Naturally, this influenced the possibility to look for allies elsewhere. The Ukrainians placed hopes on Germany, which was the main powerful state at that time. Therefore, there is no wonder that the first relationship between the Ukrainians and the Germans were formed in 1921 when Richard Jaryi had established relationship with the people who became famous later on, such as Alfred Rosenberg, Hermann Göring, and Ernst Röhm [30 – p. 223]. Since the main body of the OUN organization originated from Western Ukraine, which belonged to Poland at that time, the organization focused much of its activity on the fight with this state, and this corresponded to Lithuania's interests. The USSR was the only state which officially proclaimed that Vilnius belonged to Lithuania; therefore, the latter avoided supporting the Ukrainians in their anti-Soviet fight. On the other hand, Lithuania always tended to support them in the fight against Poland, which was viewed as the main and often the only threat after Vilnius occupation in 1920.

Therefore, there is no surprise that Evhen Konovalts, one of the main fighters of the Ukrainian national movement, was the Lithuanian citizen and would frequently visit the building of Lithuanian Riflemen's Union in Kaunas, which is reminded by a memorial board on this building. This person played an important role in the Ukrainian resistance movement since WWI when he established military divisions of Ukrainians, serving for the Austrian-Hungarian army in 1915 [12, p. 293]. This is very similar to the activities of General Staff Colonel and diplomat Kazys Škirpa, one of the most important military actors in Lithuania, who came up with the idea to establish national military units, serving in the Russian army in 1915. It should be noted that they were of a similar age as well [31]. In 1929 already, Konovalts became the chief of the newly-created OUN movement, which mainly aimed at the establishment of the independent state of Ukraine. Due to the fact that this organization became an important opponent of Poland, the Lithuanian intelligence soon established relationship with it [32, p. 95]. Kaunas was the point which was used for Ukrainian fighters' correspondence with Berlin [32, p. 107]. In the temporary capital of Lithuania, their newspaper Surma was published, which was disseminated in Western Ukraine. Furthermore, the OUN representative Ivan Reviuk-Bartovych also resided in Kaunas. Taking all this into consideration, it is understandable why after Konovalts's murder in Rotterdam in 1938 by NKVD, the Lithuanian consul went to his funeral [12, p. 95].

Even though after Konovalts's death his duties had to be performed by his comrade Andrii Melnyk, who supported more modest measures, a large part of the fighters followed the representative of a 'strict arm' Stepan Bandera, who became especially famous for organizing Bronisław Pieracki's, the Minister of the Interior of Poland, murder in 1934; therefore, he attracted the fighters who sought to reach their aim by all possible methods, including terror. It should be emphasized that not only Bandera and his supporters were convicted but also the Polish court attempted to involve Lithuania. It was accused of supporting the OUN: as it did not have its own terrorist organization, it supported the foreign one in order to harm Poland [8, p. 136]. A part of these accusations were right as, being alone in the conflict with significantly larger Poland, Lithuania was desperately looking for allies based on the principle 'my enemy's enemy is my friend.

The Factor of the Ukrainians in Škirpa's Diplomatic Activities. In order to determine the connection between Kazys Škirpa, the first Lithuanian army volunteer, and the Ukrainian underground, the circumstances of becoming a diplomat should be presented. In 1926, he was a Chief of General Staff in the left-wing government; however, on December 17 of the same year, during the coup d'état, he stood against its organisers in order to maintain a democratic system. This way, he was unfavoured by the new political and military regime and sent to a diplomatic service in Germany. This was a usual 'punishment' for influential political opponents in interwar Lithuania. Serving as a military attaché in Berlin in 1928-1937, Škirpa established connections with many Ukrainian fighters. In 1937, he was sent to work as an envoy to the League of Nations, and to Warsaw after the Polish ultimatum on establishing diplomatic relationship in 1938. Only when Germany had started evidently pressing Lithuania at the end of the year, he came back to Berlin as an envoy. On the occasion of coming back, at the beginning of 1939, he talked to Werner von Grundherr, the adviser for the Baltic countries of the German Ministry of Foreign Affairs and claimed the following:

When I was a military attaché, I had a similar conception of Lithuania's relationship with Germany for many years, <...> i.e. to align to Germany first, but I was too "small" at that time so that I could fulfill my idea [32, 1.9].

It was an attempt to arouse Germany's interest, which was viewed as an equally serious threat. Attention should be drawn to the fact that soon after his statement he was visited by one of the OUN leaders, Richard Yaryi, whom Škirpa described as an old acquaintance <...> who had close relationship with NSDAP institutions, gen. staff and other "springs of the German expansion dynamism" [33, 1.22]. This person maintained relationship with Admiral Wilhelm Cannaris, the Chief of Abwehr and provided information to Škirpa with his or another German officer's agreement that Germany did not aspire to press Lithuania about Klaipėda as it aimed to deal with Poland and after that it would use its force against the USSR and destroy it. In both cases, the Nazis were planning to do this with the help of the Ukrainians, who were harmed in both countries [33, 1.23]. However, according to Yaryi, Lithuanians could also be more active and win substantially from the situation, especially taking into consideration the fact that Germany would not take Klaipėda from Lithuania and it could enlarge its state in the East as the Germans were considering whether to establish the Byelorussian state or to incorporate it to Lithuania [33, 1.24]. At that time, Škirpa was establishing a certain group of people, who aimed to maintain Klaipėda in the territory of Lithuania and to fit into the pro-German geopolitical orientation. Georg Leibbrandt, the Director of the Eastern Department of NSDAP Office of Foreign Affairs, was negotiating with Škirpa on Lithuania joining the Anti-Comintern Pact [34, 1.18]. Nevertheless, Lithuania did not agree at least to consider such ideas. However, the Germans seem to have appealed to the Lithuanians and the Ukrainians using the territorial prism, hoping to influence the aspiration for freedom of small nations and to destroy the USSR; this conception was formulated by Hitler, who was looking for allies for the Anti-Comintern Pact [35, p. 26]. Lithuanian leaders could not agree with this because they feared violating strict neutrality and receiving criticism from other states. Therefore, political elite opposed to closer relationship with Berlin because they felt a significant threat and did not cherish support. Meanwhile, the OUN fighters did not have anything to lose and could negotiate more actively with the Germans. This was not a great secret. It seems that these plans were known in Poland very well. They were also reported to his authorities by Anthony Drexel-Biddle Jr., who served as the USA ambassador in this country. In his report in December, 1938, he wrote that the Germans were planning to destroy Poland totally, using Vilnius region as a certain bait for Lithuania. At that time, the plans of Nazi authorities were not based on the racial basis entirely; therefore, the idea of 'Great Ukraine, which had to become a German 'granary' and an effective mechanism to control Russia, was usual in Berlin intelligence and diplomatic circles [36 – p. 260]. It is more shocking that Škirpa himself transmitted this information to the American, working as an envoy in Poland, with whom he got on very well. After being withdrawn from Warsaw and preparing to move to Berlin, in December, 1938, Škirpa told Biddle that the possibility of an agreement between Germany and the USSR was very high [37 – 1.155]. He claimed that Drang nach Osten conception would be implemented first by an attack to Poland [37 – 1.156]. Half a year remained to the attack against Prague and the famous Hitler's speech in Reichstag where he attacked Poland. Therefore, Škirpa foresaw the German strategy very well or simply knew it because of his connections [22, s. 107-112].

The events started changing quickly after the beginning of WWII. Škirpa was doing everything what he could so that Lithuania would support the Germans and would march to regain Vilnius, while Ukrainian fighters conflicted with each other. Thus, the interests of both countries were sufficiently similar. However, both the Lithuanians and the Ukrainians had some disappointments. Škirpa with more radical officers and students was not supported by the state political elite and was involved in constant arguments with his authorities, whose decision to take Vilnius from Soviets' hands Škirpa considered to be a mistake; on the other hand, a large part of Ukrainian ethnos ended up in the territory controlled by the USSR, which started looking for and destroying 'the people's enemies, i.e. everyone who did not support the Communist ideology.

The Soviet Occupation in Lithuania and the Changes Influenced by It. In September, 1939, the USSR occupied almost all territory inhabited by the Ukrainians, and the same situation arose in Lithuania, in June, 1940. In the territories occupied, the destruction of the old norms started very quickly, while the suspects of resisting to the NKVD were repressed immediately. In this situation, the OUN ideas were spreading in a wider part of Ukraine, especially in Western Ukraine. Naturally, the number of Bandera's supporters was increasing. Even though this resistance movement did not avoid terror in its activities, this was acceptable for a large number of fighters due to the fact that their main and most important aim was the independent state of Ukraine, and they were ready to do absolutely everything because of this idea [12 – p. 101]. On the other hand, it should be noted that the activists of the parties which had been operating earlier (before the Soviet occupation) and socialist supporters of Ukrainian sovereignty were sufficiently quickly eliminated by the NKVD, while the OUN supporters were saved by their ability to survive in the underground [38 – p. 18]. In addition, until spring, 1941, there was an open conflict between Bandera and Melnyk supporters, and they even divided themselves into two groups: the OUN-B and the OUN-M. The internal conflict paralysed the possibilities of the organization to resist to the Soviet terror [15 – p. 212]. A similar conflict between different groups could also be observed in Lithuania; nevertheless, political means were used in this case, and they never turned into a physical fight. Undoubtedly, this was influenced by the experience of the Lithuanian statehood as the elite of diplomats, politicians, military officers, and intellectuals could be identified, which in fact made decisions in the authoritarian state. Still, President Smetona remained the main strategist of foreign policy, who was considering that in the case of choosing a German or a Soviet occupation, it was worth becoming the victim of the latter. In this case, the President was choosing from two evils; he only believed that the Soviet occupation would provide more possibilities to protect the country from assimilation, which was more favourable than to become a part of the German culture [39 – p. 44]. The largest part of the political and intellectual elite also supported his idea as it usually viewed the USSR as a counterweight to Poland [40 – p. 61]. This may be one of the most important reasons why there was no armed resistance against the Soviet occupation in June, 1940. The loss of statehood changed the situation. In Berlin, Škirpa was trying to unite the people who viewed the possibilities of statehood reestablishment through cooperation with Germany; however, a large part of other diplomats, such as Bronius Kazys Balutis in London, Povilas Žadeikis in Washington, and ex-President Antanas Smetona believed in support from Great Britain and the USA and hoped that the recovery of statehood depended

on the will of these countries [41 – p. 431]. Nevertheless, these countries were trying to reach their own interests and did not show much enthusiasm in fighting against the Soviet Union, which had occupied Lithuania. Naturally, Škirpa's idea was understandable to most Lithuanians, who were experiencing the occupation. It should be stressed that not too many people trusted the Germans; however, there was no other solution in this situation. For instance, Petras Klimas, an envoy in France famous for his anti-German attitude, claimed that Škirpa believed in the victory of Germany and was living in illusions, concerning regaining Lithuania's independence with Hitler's help. Even though he stated that Škirpa was the only diplomat to hold these ideas because others did not trust in the good will of Germans, Klimas admitted that there were no more realistic alternatives at that time [42 – p. 166]. The assumption dominated that the enemy of my enemy was my friend; therefore, everyone was enthusiastically waiting for Wehrmacht movement. Naturally, Škirpa famous for his pro-German geopolitical orientation received more attention from the Lithuanians supporting his ideas. An additional incentive could have been provided by a letter to Škirpa from a group of more radical officers, the so-called 'voldemarininkai' [43], who expressed their loyalty to him; however, talking about the German Reich, they expressed very clearly that we have to show a complete disposition to him [44 – 1.120] in the future fight for Lithuania's liberation from Soviets.

The situation of the Ukrainians was even more complicated as they did not have any other alternatives. Lithuania had envoys in Washington and London, who had been approved by the local states, and they also adopted the policy of renouncing the occupation of Lithuania. Meanwhile, the territory of Ukraine was viewed as an integral part of Russia or Poland in a long perspective, and no one supported the ambitions of the OUN fighters. Active diaspora of the Ukrainians in Canada started raising these questions only in 1942, and this was related to Anthony Hlynka's activities in the Canadian Parliament [41 – p. 260-269]. What could be said about the Ukrainians, who did not have their state, or Lithuanians, who lost it, if Marshall Gustav Mannerheim, the Chief of the Finnish Army, described Finnish foreign policy in 1940-1941 the following:

Our scope of foreign policy was very narrow if it was possible to speak about any scope at all. In fact, all our foreign policy and, as one can note, the existence of Finland as an independent state depended on the relationship with Germany [45 – p. 418].

If Finland, which had preserved its independence after the Winter War, was implementing this policy, one can perceive why the LAF and the OUN fighters tended to cooperate with the Third Reich, desperately seeking for counterbalance against the USSR.

However, at least in the case of Lithuania, it should be noted that political management from Berlin did not play as important role as it is often believed. According to historian Jegelevičius, programme texts prepared by Škirpa and the LAF did not disseminate in the underground widely [21 – p. 125]. Resistance and the June Uprising in 1941 were first spontaneous processes caused by anger against Soviet repressions, especially deportations a week ago. Therefore, anti-Soviet uprising of Lithuanians did not surprise famous Russian dissident Alexander Solzhenitsyn, who justified the behaviour of the Lithuanians, Ukrainians, and other nations, which rebelled against the Soviets, as influenced by the brutality of Bolsheviks [46 – p. 101]. The repressions shocked all Lithuanian society and affected not only Lithuanians but also minorities. Juozas Venckevičius, one of the youngest

uprising participants, who was only 14 at that time, remembered the advent of the German army the following:

Everyone was waiting for them because everyone despised the Russians. It was because of deportations, which started on June 14. If the war had started at least 10 days earlier, before massive deportations, maybe the relationship between Lithuanians and Russians would have been different. And then, during the days of the uprising, thousands of armed people started driving the Russians away (bold mine – S. J.) [47].

This conclusion is worth highlighting in order to remind that until the occupation in June, 1940, the USSR was considered to be a lesser evil than Germany, and this contributed to the state policy at that time. Many participants of the June Uprising greeted Wehrmacht in 1941 because it was the force which drove away the NKVD terror rather than because they were supporting the Third Reich policy [21 – p. 130].

This was the reason why a large society part considered the Germans to be a lesser evil or even liberators. Even considering the Jewish ethnic group, they had heard many facts about the anti-Semitic German policy; however, genocide activities were not performed in the Third Reich before the operation 'Barbarossa.' Thus, a large part of Jews did not expect mass massacres from Germans.

It should be remembered that the Lithuanians did not ask the Germans' permission to rebel against the USSR, either Škirpa in Berlin or the citizens of occupied Lithuania. The aim was to demonstrate that the Germans entered the independent state of Lithuania rather than a part of the Soviet Union. In addition, the situation was more serious after the deportations in 1941 and the massacre in Rainiai, Pravieniškės, and other places in Lithuania carried out by the Red Army and/or NKVD at the beginning of the war. It was these cruel repressions that caused the feelings of grievance and revenge rather than the occupation itself. The LAF encouraged these feelings, and this corresponded to the German interests.

The situation was similar in the territory of Ukraine: after Wehrmacht's invasion, mass gravesites were found where the NKVD was killing political prisoners. This caused fierce anger and the feeling that the Soviets had been and would be the main enemy of Ukrainians [48 – p. 11]. At the beginning of the war, the main Jewish pogroms in Lvov took place near the locations where the NKVD was massively killing political prisoners [10 – p. 211]. In total, the NKVD killed from 15,000 to 40,000 people in Volyn and Galicia [13 – p. 624]. A more important problem was that the feeling of revenge was addressed at the abundant Jewish community, which had suffered from the Soviets, rather than the real collaborators and occupants, who retreated to the USSR. Only more radical Jews, who did not cherish community traditions and religion, collaborated with the occupants. However, everyone was blamed because of their nationality. This preconditioned the tragedy of 1941 when absolutely innocent people were suffering, and the main perpetrators managed to escape the punishment for people's anguish. When trying to defuse the situation, the rebel leadership warned that it is strictly forbidden to do justice themselves. Everyone... who is guilty against the Lithuanian nation will be punished on the basis of the court decision [49 – p. 1]. This way, attempts were made to manage spontaneous anger and revenge, hoping not only to maintain statehood but also the status of a legal state. On the other hand, the above-mentioned quotation reveals that the main attention was focused on Lithuanians from an ethnical rather than civic perspective.

Retrospectively, the perspective of the Ukrainian state seemed to be more favourable. On May 9, 1941, Alfred

Rosenberg, who had become a special Hitler's representative for the occupied countries in the East, proposed a project which suggested to provide a limited independence to Ukraine. Rosenberg hoped that he would collect four million soldiers to Wehrmacht from the territory of Ukraine in return for independence [12 – p. 119]. Naturally, then the status of Ukraine in the 'New Europe' would not be much different from German satellites, such as Slovakia or Croatia. This factor should be focused on and analysed in greater detail what real circumstances and possibilities were and why they did not turn to reality.

Attempts to Get into the "New Europe". Attention should be drawn to the fact that one of the most important roles both in the LAF and the OUN programmes were paid by the 'New Europe' motive, which was especially used by the Germans. It had to make the European countries to support the side the Third Reich. On June 30, Stetsko addressed Hitler, hoping that Germany would tend to develop the 'New Europe' to the East [8 – p. 217]. This was one of the strongest motives, which led to the attempts to trust the Germans. Both the Lithuanians and the Ukrainians considered that only joining European nations led by a powerful European state could save them from the Soviet repressions that they had experienced before. This is also supported by the following Škirpa's quotation: Lithuania <...> will contribute to the formation of new and better Europe, the creator of which is already standing on a firm path [50 – 1.115].

Germany was also liked because of its technological and economic advantages. This conditioned even such broad generalizations like the following: Lithuania will have all best chances to use the creative sources and various experiences of new Germany in order to reach progress in all areas of state and nation life [50 – 1.116]. The same motive was repeated that the SSRS was perceived as a part of underdeveloped Asia, and everything which is westward was a part of progressive Europe. Attention should be paid to the fact that Škirpa did not feel special hostility to the Russian nation as such. The main evil, in his opinion, was disseminated by the Bolshevik ideology. The fight against it had to become a unifying factor for the nations of the 'New Europe.' Lithuania had to contribute as much as it could, with weapons as well under necessity, in order to destroy the Communist ideology forever [51 – 1.60]. This attitude could be viewed as a certain reminiscence of the common past in the Grand Duchy of Lithuania when this state considered itself to be the 'watcher' of the European border. Škirpa also viewed Lithuania as a shield, protecting Western Europe from Asia and explained that in history Lithuania resisted fiercely against the surge of the Slavs and Asians to Western Europe [52 – 1.115]; therefore, it was ready to continue this work this time as well. His attitude could not be clearer: Lithuania is the first avant-poste against the Russian-Asian Communism and barbarism [53 – 1.135]. A sufficiently colourful detail is the fact that in his introductory lecture during the establishment of the LAF he believed in this 'New Europe' very sincerely. This is proven by the following quotation, which would remind the speech of a nowadays politician, holding Eurofederalist views. Talking about the European countries, Škirpa claimed:

In the future, contrary to now, the nations will aim at developing the welfare of Europe together, with joint efforts rather than trying to exterminate each other. <...> The New Europe has to be the connector of creative attempts of all nations rather than the basis of conflict for all nations living here [53 – 1.131].

Therefore, geopolitically, Škirpa aspired for a strong union of the European states where the most

technologically and economically advanced state would play the leading role. He had appointed this role to Germany. The main architects of the OUN tended to think the same. The fighters of both organizations were craving for feeling Europeans so much that they did not always thought about the price needed to be paid.

The Question of Antisemitism in the Activities of the LAF and the OUN. Naturally, the orientation towards Germany caused the adaptation of some of their activity features. Undoubtedly, the anti-Semitism phenomenon was the most painful one as in Middle and East Europe, there were many Jews living, unlike in Germany. As has been noted by historian Sužiedėlis, the Western culture was not a panacea and did not protect the Nazis from inhuman behaviour [54 – p. 294]. Of course, the main remaining proof of this is the Holocaust crime. This suggests that the people who trusted in the Germans, were programmed to contribute to this to a certain extent. In the LAF and the OUN writings, Antisemitism was clearly felt. These organizations were based on ethnic rather than civic traditions; therefore, all national minorities were mistrusted, while the organizations expected to complete their territorial programme in such a way that in the future Lithuanian and Ukrainian states there would be as few foreigners as possible. Special attention was paid to the Jewish people, litvaks, who had lived in these areas for a long time. At the beginning of the war, the LAF cancelled the hospitality provided to the Jews by Vytautas the Great and indicated that their final aim was to expel them from Lithuania, as has been indicated in the LAF's proclamation [55 – 1.102 – 104]. Škirpa himself believed that Russian occupants and their Jewish collaborators were guilty for all evil that happened in Lithuania in 1940-1941 [52 – 1.56]. In such a case, a scapegoat was necessary, and the Jewish people became one. The myth created by the German Propaganda Minister Joseph Goebbels and exploited in the German army was that all Jews were communists and it was they who were responsible for all the cruelties performed by the Soviet system. The LAF did not take it into consideration that many Jews, citizens of Lithuania, were among the Soviet victims. Among them, the people should be noted who participated especially actively in the civic life of Lithuania, also the members of the right-wing Zionist organizations, which dreamed about the trip of all Jews to the Promised Land. Many Jewish people, who participated actively in social activities, were against the USSR occupation. However, in the LAF's opinion, 90 percent of the members of the Lithuanian Communist party were the Jews [56 – 1.182]. However, even if this had been true, underground Communist party had only several thousands of supporters, while there were more than 200,000 Jews in Lithuania. The LAF made a mistake, thinking in national stereotypes and adapting to the German anti-Semitic policy as they viewed all Jews to be guilty about the activities of some infamous NKVD staff, such as Nachman Dushansky. Therefore, all nation was considered to be responsible, even such Jews who viewed the Communist utopia fearfully and demonstrated loyalty to the Lithuanian state became 'Bolsheviks' because of some individual activities [57]. The situation was analogical in the case of the OUN. For instance, in April, 1941, the OUN decided in their congress in Krakow that the Jews were the most loyal supporters of Bolsheviks and Moscow imperialism in Ukraine; however, the OUN attempted to direct attention to the fact that Moscow was the main enemy [17 – p. 40]. One of the main ideologists, Stetsko, always emphasized that the main enemy of the OUN was the USSR, which he referred to as the Moscow Empire, even though he did not avoid harsh anti-Semitic speeches

[12 – p. 102]. The same views were held by the organization ideologist Dmytro Dontsov [9 – p. 25]. He, as well as Škirpa, blamed the Jews for serving Moscow. Nevertheless, different opinions were held by different OUN-M and OUN-B actors. For instance, one of the OUN-M ideologists Mykola Stsymborskyi had been married to a Jewish girl [9 – p. 26]. The OUN-B group viewed this as a betrayal and always mentioned this to its opponents. It is also surprising that the wife of one of the most influential OUN-B actors and Škirpa's acquaintance Yaryi was a Jew as well; therefore, Melnyk supporters blamed Bandera supporters for double standards [8 – p. 155].

Taking all this into consideration, an idea arouses to what extent was anti-Semitism deep or more conjunctural in this organization, i.e. formed because of a will to orient towards Germany. It is strange that the organization whose leaders were married to Jews suddenly attacked all nation. Here attention should be drawn to the fact that since the times of the Russian Empire, the Jews in Ukraine tended to identify with Russia rather than Ukraine, and this hurt the Ukrainians, who started viewing the Jews as a potential 'fifth column' in the context of the fight with the USSR [58 – p. 95]. The LAF leaders shared similar opinions [56 – p. 1.182], who did not notice the fact that both during the fights for independence and later many Jewish citizens fought for the Lithuanian state. On the other hand, Škirpa's earlier activities did not have any features of antisemitism; rather, he was very close to the Popular Peasants Party, which shared center left-wing ideas and, therefore, viewed the Jews positively. Some of them, for instance, Kazys Grinius interceded the persecuted Jews during WWII and, therefore, suffered from the Germans. In Škirpa's case, the situation changed after his visit to Kaunas at the end of June, 1940, when he had attempted to check what happened half secretly. In Škirpa's opinion, most of the Jews were afraid of the Reich and supported the Communists, went to the demonstrations, and this encouraged anti-Semitic ideas in society [59 – p. 95]. In the case of the Ukrainians, the Lithuanians were insulted by the Russian language used by the Jewish people, which reminded them of Tsar times [59 – p. 95]. However, here one can also notice Škirpa's attempts to analyse the situation and to try and perceive what happened. One should remember that the environment of the total war distorts attitudes and encourages paranoid mixture of real and imaginary enemies, and the situation of 1941 is an extreme example of this. In order to reconstruct the thinking of that period, one should note that a part of the OUN fighters believed that the NKVD directs the Ukrainians' anger towards the Jews, aiming to contrapose nations and to direct anger away from the real culprit [8 – p. 159].

Attention should be drawn to the fact that domestic anti-Semitism penetrated society; however, antisemitism per se does not encourage massacre and even does not guarantee approval [19 – p. 21]. Apparently, the decision on killing all Jews was made by the chiefs of the Third Reich. Even if a part of the LAF or the OUN supporters contributed to this, they did not have any possibility to change this decision; meanwhile, the Germans continued the tactic divide et impera more actively, which had already been used by the Soviets and which had to set the nations at variance. This might be noted in the interrogations of Einsatzgruppen members during the Nuremberg Tribunal where they confirm that this was done on purpose and that this was not always easy for the Germans to do [17 – p. 42].

The Beginning of the Nazi – Soviet War and its Main Controversies. On June 22, 1941, the German army moved to the West, and the Lithuanians and the Ukrainians were the first to meet it because the Red Army was

retreating in a wide front. However, the main aim of both the Lithuanians and the Ukrainians was neither help the Germans nor kill local Jews. The aim was an independent state at least on such a basis as it was understood by the LAF and the OUN fighters. Because of this reason, the OUN fighters sought to occupy as much territory as they could before the Germans appeared [8 – p. 162]. Škirpa had also formulated the same aims.

In order to reach this aim, Škirpa aimed to receive the Germans' support, but he clearly aimed to reach the heads of Wehrmacht. His idea was that the Lithuanian nation cannot change the situation by using only its small powers [59 – p. 97]. Therefore, naturally, the main ally had to be the German military forces. A part of refugees who reached Berlin in 1940-1941 suggested him to maintain relationship with security institutions, while Pranas Meškauskas-Germantas suggested introducing him to Reinhard Heydrich, the Chief of Gestapo and acting through this influential institution [6 – p. 114]. However, German security offices seemed to be unreliable to Škirpa not only because of personal dislike but also he did not see any possibility how they could liberate Lithuania. On the other hand, it was seemingly easier to contact military officers as he was an officer himself and had many good acquaintances among them [6 – p. 114]. Škirpa mentioned the surnames of the people who visited him at his flat when he was working as a military attaché: Wilhelm Keitel, Walter von Brauchitsch, Wilhelm Cannaris, Friedrich Olbricht, and Alfred Jodl [6 – p. 110-111]. It might be observed that some of them were not loyal Nazis and even participated in anti-Hitler activities especially Cannaris, Olbricht and another good Škirpa's acquaintance, Ludwig Beck. Škirpa believed that the Ministry of Foreign Affairs and its military forces (Wehrmacht) were favourable to Lithuania, while the National Socialists Party (NSDAP) and the repressive structures (Gestapo) were not favourable; however, he believed that the former ones would settle more in the case of a war. All misfortunes in cooperation with Germany were considered to be intrigues of the latter part.

It should be admitted that in the case of an uncompromising fight, considerable sacrifices are often needed. In critical situations, when the existence of millions of people is risked, the theory that the aim justifies the means often turns into practice. Famous Ukrainian thinker Dmytro Dontsov was one of the ideologists of this approach, who had major influence on the underground [9 – p. 11]. Bandera also believed that even millions of sacrifices may be required by a high aim [14 – p. 4]. Meanwhile, the LAF was inspired by one of its members, philosopher Antanas Maceina, who did not hold a very radical attitude and opposed Škirpa to a certain extent; he even doubted during the meeting of the LAF establishment if the Third Reich was willing to act independently regarding the small states [60 – p. 1.138]. Apparently, the role of this person should not be over-estimated because Škirpa tended to dictatorship and made the most essential choices himself. He also held the attitude that the aim justifies all means:

Fighting and the activities seeking for the noble ideas of freedom of the nation and making blood sacrifices are always historically evaluated as 'causa noble' [6 – p. 553] (bold mine – S. J.)

Even though the LAF and the OUN had sufficient similarities, one of the main differences should also be discussed. Ukrainians nationalists aimed at creating their state, while the Lithuanians aimed at using the historical statehood experience. One of the main arguments was history. As Škirpa put it:

There shouldn't be any doubts about the maturity of the Lithuanian nation for state life <...> this maturity is proven by the noble history of Lithuania <...>. It preconditions an undebatable right of our nation to have our own state without even mentioning its, as well as of any other nation's, natural right of existence, provided to us by God and equal to the rights of other nations to exist, no matter the nation is big or small.. [51-1.55] (bold mine – S. J.)

Škirpa believed that the Third Reich would take into consideration the ethnographic principle when creating the 'New Europe' and the attempts of the Eastern European countries to help in the fight against the Bolsheviks, and this would guarantee statehood to every country.

The Attitude of Germany towards the Position of Lithuania and Ukraine in the "New Europe". Even though the Lithuanians and the Ukrainians were not only passive observers of the historical processes, the main role was played by two especially powerful forces, which managed to mobilise almost all civilization's potential of their states and were fighting in a decisive battle for domination: National Socialism in Germany and Communism in the Soviet Union. As in 1940-1941 the LAF and the OUN oriented themselves to the former force, modelling its states in the utopian 'New Europe,' it should be discussed how the architects of this idea, German National Socialists, could have evaluated the perspective of these countries to exist in the 'New Europe.'

They did not see any meaning in incorporating Lithuania and Ukraine to the 'New Europe' as independent states. Hitler himself stated soon after invading the USSR that it was the Germans who created the Baltic States and Ukraine in 1918; however, the independence of these states was not useful for them in 1941. In addition to that, he aimed at fighting against Christianity in these states because it encouraged the unity of local residents [7 – p. 34]. Ordinary German soldiers and administration viewed local residents as uncivilized and unable to develop Western values, and this motive affected their thinking from the occupation experience during WWI [24 – p. 252].

Because of the German policy, the LAF and the OUN leaders were isolated. Both Škirpa, who was not allowed to leave Berlin and return to Lithuania, and Stetsko and Bandera were experiencing a certain honour arrest in Germany because they were not prohibited to send letters and various political proclamations. After the arrest, Škirpa sent letters to Juozas Ambrazevičius, the Prime Minister of the Provisional Government, where he gave instructions how to behave, concerning the relationship with the Reich [6 – p. 456]. The leaders of the OUN sent messages to the fighters in Ukraine, where they did not want to give up the Independence Act signed on June 30 [16 – p. 6]. In this case, the main position of both Bandera and Škirpa have clear similarities concerning the position not to negotiate about the independence. Škirpa was sufficiently surprised and emphasised that the Germans had not promised anything to the Ukrainians, who had been earlier lured by the most favourable promises [6 – p. 479]. This is understandable as, being a realist, he perceived the greater significance of Ukraine to the German war machine as it had significantly more residents than Lithuania. Therefore, the fact that the Germans did not show any pleasant gesture to the Ukrainians undoubtedly irritated him. One should understand that both independent Lithuania and independent Ukraine were not useful for the Germans. That is why when the war between Germany and the USSR started neither Škirpa, nor Bandera were allowed to leave for their homeland and were arrested by Gestapo. They doublecrossed interests of the Third Reich.

Taking this into consideration, there is no surprise that the LAF and the OUN coordinated their activities at the end of June, 1941 [11 – p. 241]. Škirpa himself perceived a similar situation of the Lithuanians and the Ukrainians [6 – p. 478]. At that time, Stetsko met with Škirpa in Berlin. There Stetsko also met with Japanese ambassador Gen. Hiroshi Oshima even twice [8 – p. 247]. Škirpa was very close to this ambassador. When they both were military attaches, they would go to diplomatic receptions in one car in had lunch with families [6 – p. 239]. Oshima was one of the rare diplomats who attended personal Hitler's receptions. It is likely that Škirpa could have helped organising a meeting for the Ukrainians with the ambassador influential and respected by National Socialists. One more fact could be added that the Japanese were interested in the problems of Ukrainians in the composition of the USSR [25 – p. 52]. Oshima was a very close friend of Admiral Wilhelm Cannaris, who was the Chief of the Germany military intelligence Abwehr [61-p. 149]. Differently from ideological fanatics, NSDAP leaders, both Oshima and Cannaris were politicians-pragmatics, who thought that the liberation fight of Eastern European nations could weaken the USSR. This office was the only one which provided real help for the OUN and the LAF. In addition, Cannaris was a good acquaintance of the leaders of both organizations. As was found out later, Abwehr attempted to remain ideologically neutral and concentrated only on the anti-Soviet fight because Cannaris hated Hitler and his regime policy fiercely. Therefore, Abwehr seemed to be a reliable ally for most LAF and OUN fighters. Undoubtedly, Oshima had some idea about the problems of the Baltic countries and Ukraine. Even in 1943, he would remind the officials of the Third Reich that the rise of the independent Baltic countries and the Ukrainian state would have facilitated life for the Germans themselves [62 – p. 748]. During one meeting, he even reproached Hitler for his strict policy regarding the Baltic countries and Ukraine [63 – p. 83].

In reality, Hitler never thought of independent Ukraine. According to Timothy Snyder, he did not doubt that the Bolsheviks impoverished Ukraine, but he himself could make it the country where milk rivers flow [25 – p. 40]. On the other hand, he compared the significance of Ukraine to Germany to the significance of India to the British Empire. He viewed Ukraine, Byelorussia, and the Baltic countries to be fertile and full of resources, but their agriculture system did not receive the best of them; however, he expected to use industrial methods and create an inexhaustible granary for his empire. Heinrich Himmler himself had to become the main industrialist [7 – p. 128]. It was also well-known that Hitler was adverse to the existence of Kiev University [7 – p. 34]. Apparently, the Germans hated Kiev because they established the capital of Reichskommissariat in a small town called Rovno [15 – p. 230]. A cynical attitude of the German Führer is revealed by the fact that, in his opinion, it would be enough for Eastern Europeans to know road signs and that the Reich capital is Berlin, which should be visited at least once in a life time [7 – p. 588-589]. They could read and write in German, while it was not necessary to know mathematics at all. However, it was the consequence of a long-term attitude of Germans towards Eastern Europe rather than the policy of National Socialists [64]. This was also clearly noticeable during WWI when the locals were viewed as underdeveloped and unable to develop political life [65]. The ideas discussed above in 1936-1938 were an exception because then Germany did not feel strong and it needed a geopolitical buffer against the USSR, and both the Baltic countries or Ukraine could take this role.

As for the Baltic countries, in Hitler's opinion, they could be in the 'New Europe' only if they were colonized by the

Germans, the Dutch, the Norwegians, or other 'true' Aryans [7 – p. 16]. The Baltic Sea had to become an internal lake of Germany and other related nations. If the General Plan OST of Germans was fulfilled, the Lithuanians (as well as the Latvians and the Estonians) had to inhabit the area of Archangelsk and Onega Lake. At least this was suggested by Reishsführer and SS Chief Himmler, and, taking into consideration the fact that his influence was increasing during the war years, this plan could be implemented in the case of German victory.

Despite all LAF and OUN's hopes, real decisions in the region were made by the Germans. Lithuania became a part of Ostland Reichskommissariat, while a large part of Ukraine became Reichskommissariat instead of an independent state. Paradoxically, Galicia, the basis of the OUN, was subordinated to the General Province and, from an administrative perspective, belonged to the same territory as in 1939, Poland, just this time being controlled by the Germans. Apparently, there could be no place for Lithuania or Ukraine in the 'New Europe.' The Germans needed diligent collaborators rather than patriots of their own countries; therefore, the Temporary Government, which was working only for six weeks in Lithuania and was headed by well-known intellectual Ambrazevičius instead of isolated Škirpa, was dispersed by the Germans at the beginning of 1941. In Ukraine, in July, 1941, the Ukrainian National Council was established, which was created by respectable people in society, such as Metropolit Andrei Sheptytskyi and Kost Levitskyi; the office was operating until the summer, 1942, even though it was not appointed any real authority. This institution was dispersed after Sheptytskyi demonstrated his strong will, denounced the massacre of Jews, and even wrote about it to Himmler [13 – p. 627]. Besides, Gestapo started shooting the representatives of the OUN-M group [15 – p. 232]. The soldiers of the Red Army, both Lithuanians and Ukrainians, were kept in terrible conditions in war prisoners' camps. Only the military situation on September 8, 1941, caused the Germans to release all Lithuanians, Latvians, Estonians, Ukrainians, and Byelorussians from war prisoner's camps and appoint them some task [66 – p. 16]. This supports the fact once again that the policy of Reich was similar, regarding these countries. These territories were necessary for the German in order to obtain resources, while the residents were doomed to help doing the hardest works, and the Holocaust was the most tragic example of this. One should understand that the leaders of the Third Reich, ideological fanatics, aimed at involving the nations of the Central Eastern Europe to the Holocaust crime rather than attain that the soldiers of these nations would join Wehrmacht and this way tried to change the balance of forces in the Eastern Front.

On the other hand, the initiatives of the LAF and the OUN demonstrate that these movements were ready to pay a huge price if they got to the mythical 'New Europe' [57 – p. 132-133]. Only after perceiving that the Germans became occupants and their aim was to use human and economic resources the LAF and the OUN changed their mind. According to historian Alexander Statiev, the Lithuanians and the Ukrainians started distancing from belief in the Germans in the same 1941 [23 – p. 61]. Purposefully, in March, 1942, Joseph Goebbels, the Propaganda Minister of the Third Reich, mentioned that the national movements in the Baltic States and Ukraine seemed to be more audacious than they had expected [68 – p. 114]. The Lithuanians, following the LAF's direction, and the Ukrainians, following the OUN's direction, remained alone in their fights with much more powerful forces. It did not take much time for brighter minds to

perceive how cruelly the German National Socialists misled the ones who sought to become their allies in the 'New Europe.' Therefore, after a short period, unarmed resistance started against the Germans in both countries; in Ukraine, in some places it changed into an armed fight [23 – p. 75]. The reason for the Lithuanians never fighting with arms against the Germans and the Ukrainians not avoiding such actions might be that the Germans considered the Slavs to be lower (Germ. *untermensch*) and behaved crueler with them. Still, resistance never became a priority to the Third Reich because of two reasons. First, even though the Germans did not fulfill the aspirations, it was hoped that their policy could change and their regime could soften and, eventually, a possible separate peace could be signed with the Western allies. Second, when choosing between National Socialist Scylla and Communist Charybdis, the main threat was still considered to be the USSR by most Lithuanians and Ukrainians mainly because of Communist ideology, which was a foreign body because it destroyed such important components as religion or private property. It seems likely that important actors of the Third Reich understood this perfectly well, and this might have contributed to their decision not to do anything [68 – p. 77]. Still, Goebbels, the Propaganda Minister, admitted at least in his diary that the Germans were not able to use the fact that the Ukrainians had met them as liberators from Bolshevism and managed to turn them into enemies [68 – p. 185]. Naturally, this applied to the Lithuanians as well.

Even though the LAF and the OUN were united by common enemies and a sufficiently similar worldview, their main similarity was orientation towards Germany noticeable in 1940-1941; however, it faded quickly when the Germans started controlling the territories of Lithuania and Ukraine and started their repressions. The leaders of the LAF mentioned that the Ukrainians, the Byelorussians, the Latvians, the Estonians, and Caucasus nations aspired to break the Soviet power, and demonstrated that these countries tended to look for allies [69 – p. 1.193]. When preparing to fight against the USSR in 1935, the OUN formulated its aims to expect the Byelorussian underground as well as help from Lithuania, Latvia, Estonia, and Finland [14 – p. 9]. The reason which was not less important was that the LAF and the OUN movements and resident groups living in the present-day territories of Lithuania and Ukraine were isolated geographically. The Polish underground Armia Krajowa viewed the Germans as the most important enemy, even though it was adverse to the Soviets; in addition, there was its natural contraposition with Lithuanian and Ukrainian national resistance, which did not trust Poland as well and had viewed it as the main threat until 1939. In Byelorussia, there was no national movement contradicting to the pro-Soviet direction as Stalin had exterminated practically all intelligentsia; therefore, geopolitical orientations were different, and there were no fighters among Byelorussians similar to the LAF and the OUN members [23 – p. 50, 60]. Taking all this into consideration, it becomes clear that a friendly relationship between the Lithuanians and the Ukrainians, especially noticeable during the war in Ukraine, was programmed not only because of reminiscences about GDL but also painful experiences in fights for statehood in the 20th century. The main parallel between the LAF and the OUN is very clear: it is the attempt to protect themselves against the East (the USSR) and to find support in the West (Germany). This was a tragic experience because the Germans looked down on the Lithuanians and the Ukrainians, did not consider them to be equal partners, and wanted to use them for their own purposes. Here the proverb might be used that one should beware of untrue friends even more

than of enemies. The LAF and the OUN attempts to 'integrate' to the 'New Europe' created by the Third Reich had very painful consequences. Their mistakes should be evaluated critically in order to avoid repeating such history in the future. On the other hand, these mistakes do not diminish the meaning of fights for freedom in order to reach Lithuania and Ukraine to be independent states.

Conclusions. 1. There were many common features in the LAF and the OUN world view. Both organizations embodied the aspiration of their aim: to fight for the Lithuanian and the Ukrainian statehood by all means. In their activities, they were both forced to orientate to Germany, which was viewed as the main enemy of the Soviet Union, which controlled the territory of Lithuania and Ukraine, and was the only force which could eliminate Soviet domination. Here the LAF and the OUN fell under the influence of the Germans and propagated Antisemitic ideas in their ideology. Support for Germany had to ensure the possibilities for the states to gain statehood and to have a suitable place in the 'New Europe' dominated by Germany. On the other hand, it is difficult to determine to what extent the attitude towards the Third Reich was based on the ideological influence or conjunctive in order to reach a counterbalance for Communism and the USSR influence. This describes a tragedy for the nations of Central East Europe as well as there were no other possibilities in the deadly fight between Communism and National Socialism.

2. One of the most important personalities in reaching for contact between the Lithuanians and the Ukrainians was Škirpa, the inspirer and leader of the LAF organization. Being one of the creators of the Lithuanian army, he visited Kiev in 1918 and maintained relationship with the Ukrainian underground, working as a Lithuanian military attache in Germany. The highest OUN leaders were among personal Škirpa's acquaintances: Konovalts, Yaryi, Bandera, and Stetsko. Škirpa met with the latter several times at the end of June, 1941. Probably, they were shaping a common policy and acted through common acquaintances, trying to convince the leaders of the Third Reich that independent states of Lithuania and Ukraine are purposeful. From the point of view of the LAF and the OUN leaders, Germany did not have to interfere in the reestablishment of the Lithuanian state and the establishment of the Ukrainian state because of its own interest as this way it would ensure that these states would become active allies in the fight against the USSR.

3. The main reason which prevented the LAF and the OUN from implementing their programme and ensure the existence of independent Lithuanian and Ukrainian states in 1941 was Germany's opposition to these plans. The Germans needed the Lithuanian and the Ukrainian national movements in order to conquer the USSR more quickly and to direct against the numerous Jewish national minority, which lived in Lithuania and Ukraine. This could have been reached manipulating the aspirations of national freedom and revenge against the Soviets for fierce repressions. In this way, part of Lithuanians and Ukrainians contributed to the Holocaust, and this could have been influenced by Antisemitism propagated by the LAF and the OUN actors in addition to other reasons. The Germans perceived that real statehood of Lithuania and Ukraine would inhibit them from reaching their aims. It was more important for the ideological fanatics, the leaders of the Third Reich, to have the Lithuanians participating in the extermination of Jews rather than joining Wehrmacht in the fight against the USSR. Meanwhile, the territories of the present-day Lithuania and Ukraine were necessary for the Germans to obtain the important resources, and in the case of success in the war, they had to become a part of the 'New Europe' dominated by the Germans with a vague

perspective for the Lithuanian and the Ukrainian nations, at least living in the territories of present-day Lithuania and Ukraine. In the deadly fight between National Socialism and Communism, the LAF and the OUN chose the former because they believed that Communism would be more dangerous for the nation and state existence. Attempts were made to join the structures of the future 'New Europe,' however, it appeared that Germany, the creator of this project, was not a reliable ally and caused existential threat. This parallel should be perceived as a lesson for the future because false ally could be as dangerous as open enemy. Nevertheless, it does not deny the idea of Lithuania and Ukraine as independent states, for which the LAF and the OUN activists had the right to fight.

References

1. GRYBAUSKAITĖ, D. (2015) Po Ukrainos būsime mes. *Delfi.lt*. [Online] February 7. Available from: <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/d-grybauskaitė-po-ukrainos-būsime-mes.d?id=67111888>. [Accessed: 28th January 2017].
2. Representative examples: LANDSBERGIS, V. (2015) Ukraina keistoje Europoje, arba neišduokime patys savęs. *Delfi.lt*. [Online] October 4. Available from: <http://www.delfi.lt/news/ringas/politics/v-landsbergis-ukraina-keistoje-europoje-arba-neišduokime-patys-savęs.d?id=69180662>. [Accessed: 28th January 2017]; AŽUBALIS, A. (2016) Derybos ES: ar leisime parduoti Ukrainos suverenitetą? (2016) *Delfi.lt*. [Online] March 7. Available from: <http://www.delfi.lt/news/ringas/politics/a-azubalis-derybos-es-ar-leisime-parduoti-ukrainos-suverenitetą.d?id=70622452>. [Accessed: 28th January 2017].
3. JOKUBAITIS, A., LOPATA, R. (2014) *Lietuva kaip problema*. Vilnius: Tyto Alba.
4. KASČIŪNAS, L. (2014) Ką laimėjo ir ką pralaimėjo Kremlius Ukrainoje. *Delfi.lt*. [Online] October 2. Available from: <http://www.delfi.lt/archive/l-kasciunas-ka-laimėjo-ir-ka-pralaimėjo-kremlius-ukrainoje.d?id=66011360>. [Accessed: 28th January 2017].
5. MAŽEIKIS, G. (2014) Kovoje už vizijas ir vertybes, o ne už struktūras. *Delfi.lt*. [Online] December 18. Available from: <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/g-mazeikis-kovoje-uz-vizijas-ir-mirstama-uz-vertybes-ir-vizijas-o-ne-struktūras.d?id=66709022>. [Accessed: 28th January 2017].
6. ŠKIRPA, K. (1973) *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*. Washington: [s. n.].
7. Hitler's Table Talk 1941 – 1944. His Private Conversations (2000). New York: Enigma Books.
8. ROSSOLINSKI-LIEBE, G. (2014) *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart: ibidem-Verlag.
9. ROSSOLINSKI-LIEBE, G. (2015) The Fascist Kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism. *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*, 2402.
10. HIMKA, J. P. (2011) The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. *Canadian Slavonic Papers*. 53 (2-3-4), 209-243.
11. HIMKA, J. P. (2008) Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-Communist Eastern European Narratives. *Canadian Slavonic Papers*. 50 (3/4), 359-372.
12. MARPLES, D. R. (2007) *Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine*. Budapest; New York: Central European University Press.
13. MAGOSCI, P. R. (1996) *A History of Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press.
14. RUDLING, P. A. (2011) The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in Manufacturing of Historical Myths. *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*, 2107.
15. YEKELCHYK, S. (2009) Ukraina. Modernios nacijos gimimas. Vilnius: Baltų lanku leidyba.
16. HUNCZAK, T. (2006) OUN-Between Collaboration and Confrontation with Nazi Germany. *Ukrainian Quarterly*. 62 (2).
17. HUNCZAK, T. (1986) Ukrainian – Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations. In: Boshyk, Yu. (ed.) *Ukraine during World War II: History and its Aftermath*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, pp. 39-57.
18. EIDINTAS, A. (2001) *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Vilnius: Vaga.
19. TRUSKA, L., VAREIKIS, V. (2004) *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje: XIX a. antroji pusė-1941 m. birželis = Preconditions for the Holocaust : anti-semitism in Lithuania : second half of the 19th century – June 1941*. Vilnius: Margi raštai, 2004.
20. DIECKMANN, C., SUŽIĖLIS, S. (2006) *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*. Vilnius: Margi Raštai.
21. JEGELEVIČIUS, S. (2006) Birželio sukilimo varomųjų jėgų klausimu. *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*. 29, 121-139.
22. JAZAVITA, S. (2015) Diplomatic Activities of Kazys Škirpa, the First Lithuanian Envoy to Poland, in March – December, 1938. *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. 6, 91-117.

23. Statiev, A. (2010) *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*. Cambridge: Cambridge University Press.
24. BROWNING, C. R. (2007) *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press; Jerusalem: Yad Vashem.
25. SNYDER, T. (2011) *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius: Tyto Alba.
26. SMETONA, A. (1990) *Rinktiniai raštai*. Kaunas: Menta.
27. J. P. (1917) Iš Kijevo lietuvių gyvenimo. *Lietuvių balsas*. April 13.
28. George Economos Dies (1994). *The Washington Post*. February 17.
29. BALKELIS, T. (2013) From Imperial Soldiers to National Guardians: German and Lithuanian volunteers after the Great War, 1918 – 1919. In: Arieli, N., Collins, B. (eds.) *Transnational soldiers: foreign military enlistment in the modern era*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 127-144.
30. PIOTROWSKI, T. (2000) *Genocide and Rescue in Wolyń: Recollections of the Ukrainian Nationalist Ethnic Cleansing Campaign Against the Poles During World War II*. [s. l.]: McFarland & Company.
31. ANUŠAUSKAS, A. (2014) *Lietuvos žvalgyba 1918 – 1940 metais*. Vilnius: Versus aureus.
32. Lithuania's minister in Germany K. Škirpa report to minister of foreign relations J. Urbšys, 1939, January 4. In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 671, ap. 1, b. 15, l. 9.
33. Lithuania's minister in Germany K. Škirpa report to minister of foreign relations J. Urbšys, 1939, January 12. In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 671, ap. 1, b. 15, l. 22.
34. Lithuania's minister in Germany K. Škirpa report to minister of foreign relations J. Urbšys, 1939, January 20. In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 648, ap. 1, b. 39, l. 18.
35. BOYD, C. (1982) *The Extraordinary Envoy. General Hiroshi Oshima and Diplomacy in the Third Reich, 1934 – 1939*. Washington: University Press of America.
36. CANNISTRARO, V., WYNOT, E. D. (eds.) (1976) *Poland and the Coming of the Second World War. The Diplomatic Papers of A. J. Drexel Biddle Jr., United States Ambassador in Poland 1937 – 1939*. Columbus: Ohio State University Press.
37. USA ambassador in Poland A. Biddle report to secretary of state C. Hull, 1938, December 06. In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. R-952, ap. 1, b. 66.
38. KRAWCHENKO, B. (1986) Soviet Ukraine under Nazi Occupation. In: Boshyk, Yu. (ed.) *Ukraine during World War II: History and its Aftermath*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, pp. 15-38.
39. TRUSKA, L. (2002) Kas traukė į Rusijos glėbį. Geopolitinė Lietuvos orientacija 1918 – 1940 metais. *Darbai ir dienos*. 30, 39-48.
40. KASPARAVIČIUS, A. (2004) Shared Destiny: Lithuanian State and Diplomacy between the two World Wars. *Lithuanian foreign policy review*. 13/14, 48-70.
41. Lithuania's minister to USA P. Žadeikis sent letter to state secretary of USA Cordell Hull, mentioning, that both USSR and Germany are occupants and Lithuania is orientated to USA and Great Britain, 1941, September 03. In: Dapkute, D. (ed.) *Antano Smetonos korespondencija 1940 – 1944 m.* Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1999.
42. KLIMAS, P. (1991) *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje 1919 – 1940 m.* Vilnius: Mintis.
43. "Voldemarininkai" group consisted of young military officers, mainly aviators, who were upset against A. Smetona regime and believed in his former friend and prime minister Augustinas Voldemaras. "Voldemarininkai" was known for their sympathies to Germany.
44. Former "Voldemarininkai" report to K. Škirpa, 1940, August 28. In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 648, ap. 2, b. 582.
45. MANNERHEIM, C. G. (2012) *Legendinio maršalo atsiminimai. Iš anglų kalbos vertė Virginija Martinkienė*. Kaunas: Obuolys.
46. SOLZHENITSYN, A. (2002) *The Gulag Archipelago 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation*. New York: Harper Perennial Modern Classics.
47. LUKAS, D. (2006) Kauno radijo stotis mena istorinius išbandymus [journalist interview with 1941 June uprising fighter Jonas Venckevičius]. *Delfi.lt*. [Online] June 9. Available from: <http://www.delfi.lt/verslas/medija/kauno-radijo-stotis-mena-istorinius-isbandymus.d?id=9821376>. [Accessed: 28th January 2017].
48. SUBTELNY, O. (1986) Soviet Occupation of Western Ukraine, 1939 – 41: An Overview. In: Boshyk, Yu. (ed.) *Ukraine during World War II: History and its Aftermath*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, pp. 5-14.
49. LAISVĖ, I. 1941, June 24.
50. K. Škirpa's 1940 July project "Memorandum to Lithuanian Nation". In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 648, ap. 2, b. 582.
51. K. Škirpa, Fight! Efforts to save Lithuania, Part I. In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 648, ap. 2, b. 581.
52. K. Škirpa's 1940 July project "Memorandum to Lithuanian Nation". In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 648, ap. 2, b. 582.
53. K. Škirpa, lecture "Sketches of Lithuanian activist front platforme", 1940, November 17. In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 648, ap. 2, b. 582.
54. SUŽIEDĖLIS, S. (2001) Penkiasdešimtmečiai metų praėjus: lietuvių tautos sukilimo ir laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai. In: Eidintas, A. (ed.) *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Vilnius: Vaga.
55. Lithuanian Activist Front memorandum "Brothers and sisters Lithuanians", 1941, June. In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 1398, ap. 1, b. 1.
56. Lithuanian Activist Front memorandum "Cancellation of hospitality to Jews". In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 648, ap. 2, b. 582.
57. TATARŪNAS, L. (2009) Žydai Lietuvoje pirmosios sovietinės okupacijos metu (1940 – 1941 metais). *Istorija*. 73.
58. LOWER, W. (2005) *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
59. GUDAITIS, L. (1990) Lietuvos aneksija. 1940 metų dokumentai. Vilnius: Periodika.
60. Protocol of Lithuanian Activist Front constituent assembly, 1940, November 17. In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 648, ap. 2, b. 582.
61. WALLER, J. H. (1996) *The Unseen War in Europe: Espionage and Conspiracy in Second World War*. New York: Random House.
62. WEINBERG, G. L. (1995) *A World at Arms. A Global History of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press.
63. BOYD, C. (1993) *Hitler's Japanese Confidant: General Hiroshi Oshima and Magic Intelligence, 1941 – 1945*. Lawrence: University Press of Kansas.
64. LIULEVICIUS, V. G. (2000) *War Land on Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
65. TAUBER, J. (2015) The Wild East: German Impressions of Lithuania, 1915 to 1918. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*. XXXI, 171-183.
66. VAREIKIS, V. (2009) Antrojo pasaulinio karo pabaiga Rytų Prūsijoje: faktai ir istorinės įžvalgos. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*. XVIII, 87-108.
67. DIECKMANN, Ch. (2007) Savivaldos politikos galimybės vokiečių okupuotoje Lietuvoje. In: Anušauskas, A. et al. *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. LII, pp. 125-134.
68. LOCHNER, L. P. (ed.) (1948) *The Goebbels Diaries 1942 – 1943*. New York: Book Club edition.
69. Lithuanian Activist Front authority's memorandum "Indications for Lithuania's liberation", 1941, March 24. In: *Lietuvos centrinis valstybes archyvas, Vilnius*, f. 648, ap. 2, b. 582.

Надійшла до редколегії 21.02.17

C. Язавіта, асп.

Університет Вітовта Великого, Каунас, Литва

ІЛЮЗІЯ ТА РЕАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОСТІ: ПОШУК ПАРАЛЕЛІЙ МІЖ ЛИТОВСЬКИМ ФРОНТОМ АКТИВІСТІВ ТА ОРГАНІЗАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Аналізуються відносини між Литовським фронтом активістів та Організацією Українських націоналістів (ОУН) та їх паралельні дії задля досягнення незалежності Литви та України у 1941 р. У фокусі дослідження знаходяться спроби лідерів ОУН та ЛФА змодельювати майбутнє Литовської та Української держав у «Новій Європі» на чолі з Німеччиною. Військова та політична сила Німеччини, на думку ОУН та ЛФА, мала урівноважити комуністичний СРСР. Шкірпа, лідер ЛФА, координував свої дії з лідерами ОУН – Стецьком, Ярієм та Бандерою. Фанатичні очільники Третього Рейху, у свою чергу, маніпулювали почуттями литовців та українців, які бажали помститися більшовикам та відчутти себе справжніми європейцями. Однак німці радше залучали литовців та українців до вбивств євреїв, ніж до безпосередніх дій Вермахту проти СРСР. Це стало важливим уроком для Литви та України: вони не здобули цим незалежність, але стали лише частиною Третього Рейху, який на той час контролював так звану «Нову Європу».

Ключові слова: ОУН, ЛФА, Казис Шкірпа, «Нова Європа», Степан Бандера, німецька політика у Центрально-Східній Європі у Другій Світовій війні, антисемітизм.

РЕЦЕНЗІЇ

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.17>

А. Папакін, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕВАНШ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ: КАНІВ, 1662 Р.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

Бабулін І. Б. Каневская битва 16 июля 1662 г. –

М.: Фонд "Русские витязи", 2015. – 88 с.

Рецензується опубліковане у 2015 р. у Москві дослідження авторства І. Бабуліна, присвячене одному з епізодів російсько-польської війни 1654 – 1667 рр., що відбувся в Україні під час Руїни за гетьманування Юрія Хмельницького. Видання містить ряд дискусійних тверджень, які піддаються аналізу в даній рецензії. Звертається увага на заполітизованість автора і його викривлені оцінки подій давнини. Піддається сумніву авторська оцінка бойового зіткнення війська Московської держави з козацьким військом Ю. Хмельницького в районі Канева у 1662 р. як найбільша перемога у російсько-польській війні 1654 – 1667 рр. Аналізуються причини перебільшення значення, яке надав автор перемозі російського війська під Каневом у 1662 р.

Ключові слова: рецензія, російсько-польська війна 1654 – 1667 рр., Руїна, Ю. Хмельницький, Московська держава, козацьке військо.

Події в Україні в останні роки не сходять зі шпальт російських новин та книжкових полиць. Не стали винятком і окремі аспекти української історії сивої давнини, що теж тішаються популярністю в російського читача, не в останню чергу через паралелі до сучасних подій, які на-в'язуються їм авторами і маркетологами. Так, у новій серії військово-історичних книжок "Ратное дело", що почала виходити в Москві, з'явилося два дослідження авторства Ігоря Бабуліна, що стосуються нашої історії. Перше з них було видане у 2015 р. під промовистим заголовком "Борьба за Украину" [2] (саме ці три слова, виділені великим шрифтом, перш за все кидаються в очі покупцю), під грифом Інституту російської історії РАН і є науковим виданням. Другу книжку І. Бабуліна з серії "Ратное дело" – "Каневская битва 16 июля 1662 г." [3] можна назвати науково-популярною. Підзаголовком назви на обкладинці є фраза "Забывая победу", яка чомусь не потрапила ані на титул, ані у бібліографічний опис праці. Проте, саме ця фраза є лейтмотивом всього дослідження І. Бабуліна, що присвячене одному з епізодів російсько-польського протистояння 1654–1667 рр. та, водночас, одній з подій української Руїни. До значення, якого автор надає цій події, ми повернемося нижче.

Книжка І. Бабуліна складається з вступної частини, п'яти розділів і висновків. Автор розкриває питання організації і кількісного складу сторін конфлікту (ліво- і правобережних козацьких полків, російського і польського контингентів), що брали участь у кампанії 1661–1662 рр., воєнних подій осені 1661 – літа 1662 рр. в районі Переяслава, бойового зіткнення супротивників на лівобережжі Дніпра навпроти Канева, походу російського війська і козаків В. Золотаренка на Правобережжя, а також відходу російської армії до Лубнів. В заключній частині підводяться підсумки кампанії російської армії 1662 р. в Україні.

Видання, як і вся серія, є і багато ілюстрованим, що характерно для науково-популярного видання (на жаль, лише чорно-білими ілюстраціями; на 1–3 сторінках обкладинки є, тим не менш, три кольорові малюнки-реконструкції, мапа і фотографія), але, разом з тим, містить повноцінний науковий апарат (прикінцеві примітки). Це можна лише вітати: за посиланнями можна простежити джерела інформації, поданої автором у тексті; видно також масштабну дослідницьку роботу, проведenu автором у російських архівах. Ілюстративний матеріал книжки не позбавлений помилок: так, малюнок ротмістра татарської хоругви авторства Б. Гембажевсь-

кого з видання Т. Корзона 1923 р. підписаний як "малюнок 1660 р." (с. 26), а гравюра Дж. Фуджерона "Habit of a Tartarian Prince" з британського видання 1759–1760 рр. – як "Польська гравюра середини XVII ст." (с. 64). Викликає також подив сучасний малюнок-реконструкція на другій сторінці обкладинки: російська кіннота атакує списками... вози. Зазначимо, що про жодну атаку копійників на укріплений табір Ю. Хмельницького у тексті не йдеться. В цілому ж, ілюстративний матеріал адекватний зображенням у тексті книжки подіям. Окремо слід позитивно відзначити, що відомості про козацьке військо проілюстровані тогочасними зображеннями – малюнками з мапи Г. Л. де Боплана і печаткою Війська Запорозького (щоправда, вони вміщені чомусь у підрозділі, що стосується складу і кількості польського контингенту в Україні), тому обійшлося без пізніших романтичних зображень, що спотворюють вигляд козацького війська. Винятком з загальною добре підібраного ілюстративного матеріалу є хіба що малюнок козацького табору з праці Є. Разіна "История военного искусства" (с. 50). На жаль, майже всі ілюстрації з видання "Каневская битва" були вже використані автором у попередній праці з цієї ж серії [2], що зменшує їх цінність, проте це не дивно, враховуючи обмеженість іконографії східноєвропейського регіону середини – другої половини XVII ст.

Текст також не позбавлений огріхів. Так, на нашу думку, автор занадто захоплюється російським діловим стилем XVII ст., вставляючи у авторський текст фрази на кшталт "Василий Золотаренко извещал князя Григория Ромодановского", "черкас Ромодановский велел порубить", "велел быть у него полковнику Я. Лесли", або називаючи, слідом за тогочасними російськими документами, правобережних козаків зрадниками (с. 29, 38). Окремо слід згадати неймовірно велику кількість цитат з документів, яких місцями навіть більше, ніж авторського тексту. Це все робить текст книжки складним для сприйняття, а інколи й просто нечитабельним. Захоплюючись цитуванням, І. Бабулін подає без змін шматок сучасного українського перекладу літопису Григорія Грабянки [за виданням: 7] (с. 49). З невідомої причини у тексті видання всі географічні назви, які завершуються на "-ев", "-ов" чи "-ин", відмінюються не як топоніми, а як прізвища: "под Каневым" (за винятком "под Каневом" на с. 39), "под Бужиным", "под Крыловым", "под Жолниным", "под Пирятиным". Ймовірно, тут ідеться не стільки про данину стилю XVII ст. (у цитатах ці назви пишуть і так, і так), як про помилку ко-

ректора, оскільки в російській мові ці назви відмінюються так само, як в українській: "под Каневом", "под Бужином" і т.д. Географічні назви, згадані у цитатах, часто розшифровуються автором – наводиться їх сучасне звучання у російській мові. На жаль, є винятки з цього правила: так, нерозшифрованими залишилися назви міста Бориспіль ("Барышполь" на с. 25) і містечка Жовнине ("Жолнин" на с. 28, "Жовнин" на с. 29).

Але загалом якість видання справляє позитивне враження. Порівняно з єдиною періодичною серією військово-історичних досліджень, що видається в Україні, "Militaria Ucrainica", ситуація з публікацією науково-популярної історичної літератури у Російській Федерації виглядає краще. Без сумніву, Україні слід заповнювати вітчизняний ринок військово-історичними працями власного виробництва, бо інакше, враховуючи мінімальний мовний бар'єр для українського читача, його здатні заповнити російські дослідження, що пишуться з упереджених позицій.

Саме на таку позицію І. Бабуліна й слід звернути особливу увагу. Заполітизованість автора і його викривлені оцінки подій давнини вже стали предметом критики його співвітчизників [9]. Проте риторичне питання Т. Г. Таїрової-Яковлевої "Як може людина XXI століття сприймати своєю особистою образою чи радістю бої, перемоги чи поразки більш ніж трьохвікової давнини?" [9, с. 258] не втратило актуальності – позиція автора з роками не змінилася, чого прикладом і служить рецензована книжка. Виправдовуючись неможливістю "людини байдуже ставитися до очорнення пам'яті його предків, рідної історії" [5, с. 484], І. Бабулін і в даному дослідженні продовжує дивитися на світ XVII ст. через призму інтересів Московської держави. Так, читачам "Каневской битвы", знайомим з попередніми дослідженнями І. Бабуліна, особливо прискіпливими до української історіографії, впадають у вічі "подвійні стандарти" автора, які він застосовує для розгляду двох подій – Конотопської битви 1659 р., де російська армія була розбита, та бою під Каневом 1662 р., де вона перемогла. Наприклад, І. Бабуліна відверто не цікавлять причини втрати воеводою Г. Ромодановським полонених біля Жовнина козаків (с. 29) чи яким чином були "полностью истреблены" (с. 51) оборонці табору Ю. Хмельницького під Каневом – натомість він провів ціле розслідування втрати Мехмедом Герасимом російських полонених після Конотопської битви [4, с. 105–110]. Читача "Каневской битвы" І. Бабулін переконує, що говорити про перемогу Ю. Хмельницького під Бужином не коректно, оскільки "з наявними у гетьмана власними силами він не ризикнув би вступити у бій з Приклонським без підтримки сильного союзника" (с. 66). Водночас, заглиблюючись у альтернативну історію, чи, за влучним терміном Д. Шурхала, "якбитологію" [11], І. Бабулін чомусь не подумав над тим, що і Г. Ромодановський подібним чином, ясна річ, не ризикнув би йти на Переяслав у липні 1662 р., не маючи козаків Я. Сомка у якості союзників!

Але ці зауваження є дрібницею порівняно з головним постулатом праці – автор вважає бій під Каневом "найбільшою перемогою" військ Московської держави у всій польсько-російській війні (с. 4). Військовий конфлікт між Московією та Річчю Посполитою, що почався після підписання Богданом Хмельницьким союзу з російським царем у 1654 р., розтягнувся на 13 років і був сповнений бойовими діями різного масштабу. Чому ж увага автора зосередилася саме на подіях 1662 р. під Каневом?

Джерела (як українські, так і іноземні) містять доволі скупі відомості про події під Каневом. Найбільш інформативні, за визначенням І. Бабуліна, дані Самовидця майже цілком процитовані автором на с. 44. Інші дані,

наведені у книзі, доповнюють Самовидця в деталях. З них випливає, що у липні 1662 р. війська російського князя Григорія Ромодановського і ніжинського полковника Василя Золотаренка виступили проти основних сил гетьмана Юрія Хмельницького, який стояв під Переяславом. Татарський загін, взявши московського "язика", повідомив про це гетьмана, і той відступив від Переяслава, відправивши військо до переправи через Дніпро в районі Канева. Г. Ромодановський, об'єднавшись із силами переяславського полковника Якіма Сомка, пішов слідом за Ю. Хмельницьким і 16 липня атакував табір гетьмана на лівому березі Дніпра навпроти Канева. Спочатку в бою зустрілися кінні підрозділи лівобережних і правобережних козаків, а коли в бій вступили рейтарі і копійники Г. Ромодановського, Ю. Хмельницький почав відступати. Козаки Ю. Хмельницького кинулися у воду, тікаючи на той берег Дніпра, а німецька наймана піхота до останнього обороняла табір. До речі, припущення О. Сокирка, що найманці затято обороняли табір для прикриття відступу гетьмана, не знайшло чомусь жодного відбиття у праці І. Бабуліна, хоча він, як видно з тексту, знайомий з дослідженням нашого колеги [10, с. 258]. За Самовидцем, на переправі "згибло войска з руки Хмелницкого так козаков, як и ляхов тысячей болше двадцати" [8, с. 86], проте ці цифри справедливо вважаються І. Бабуліним завищеними, який навів більш реальні, на його погляд, дані М. Майєра [див.: 6] про 6 тис. потонулих козаків (с. 50).

Підрахунок загальної чисельності військ супротивників під час бою дав автору такі числа. Російська сторона мала у своєму розпорядженні 11,5 тис. бійців під началом Г. Ромодановського, близько 3 тис. осіб, висланих з Переяслава В. Волконським, близько 3 тис. козаків В. Золотаренка і 10,5 тис. бійців у війську Я. Сомка, усього – 28 тис. осіб при 29 гарматах. Ці дані автор протиставляє повідомленню М. Майєра про 36 тис. воїнів армії Г. Ромодановського, які вважає завищеними (с. 41). Під командуванням Ю. Хмельницького, за даними І. Бабуліна, було 14 тис. козаків, близько 4 тис. бійців у коронних хоругвах, надісланих українському гетьману Яном Казимиром, та 2 тис. кримських татар, усього – 20 тис. осіб при 22 (або 24) гарматах. Отже, за чисельністю сторін бойове зіткнення під Каневом можна вважати доволі масштабним. Проте не слід забувати, що так виглядали сили сторін напередодні бою під Каневом, і далеко не всі з перелічених підрозділів взяли участь у самому бою: так, за наведеними у книзі І. Бабуліна даними, частину татар Г. Ромодановський відігнав від Ю. Хмельницького ще біля Переяслава, частина правобережних козаків втекла від гетьмана вже в ході відступу від Переяслава до переправи, а решта татар залишила Ю. Хмельницького і відправилася додому, коли Г. Ромодановський з Я. Сомком підійшли до табору на переправі (с. 38, 44). Таким чином, від наведеної вище чисельності війська Ю. Хмельницького слід відняти кілька тисяч осіб, що втекли напередодні самого бою.

За підрахунками І. Бабуліна, безпосередньо у бою загинуло близько 2 тис. бійців – переважно, оборонці табору. І. Бабулін звертає увагу на цінні трофеї, що дісталися росіянам – 117 прапорів, 22 (24?) гармати, а також литаври (с. 52–53). На чому автор вирішив не акцентувати уваги – це кількість тих, хто врятувався. Простий підрахунок (з 20-тисячного війська 2 тис. татар залишили поле бою, 2 тис. загинуло у бою, а 6 тис. – під час переправи) дає цифру в 10 тис. козаків (щоправда, від неї слід відняти тих, хто втік з-під Переяслава, проте їх кількість невідома). Сам гетьман та старшина змогли уникнути загибелі чи полону; в полон же потра-

пило, за І. Бабуліним, лише 84 особи (с. 52). Це ставить під сумнів масштабність бойового зіткнення, що трактується автором як "найбільша перемога".

У самому ж бою, як видно з опису Самовидця і повідомлень інших джерел, що наводяться у книзі, не взяли участі основні сили Ю. Хмельницького – більшість воліла втекти, уникаючи бою. Відсутність генеральної сутички та велика кількість небойових втрат у війську Ю. Хмельницького порівняно з бойовими (а, за даними І. Бабуліна, бойові втрати московського війська і сил Я. Сомка були просто мізерними – "дві-три сотні бійців", с. 54) ставлять під сумнів сам термін "битва", що застосовує І. Бабулін до подій на переправі. Проте, за відсутності як в російській, так і в українській сучасних історіографіях усталеної військово-історичної термінології його використання у праці можна пробачити. Проте, на нашу думку, більш вдалим для описаних подій терміном може бути "битва за Переяслав" як комплекс бойових зіткнень, що включають облогу Ю. Хмельницьким Переяслава, відхід гетьмана до переправи і бій біля переправи.

У будь-якому випадку, бій під Каневом точно не був "найбільшою перемогою в Російсько-польській війні 1654–1667 рр.". По-перше, основними супротивниками у цих подіях виступали не коронне і московське війська, а російська армія (за підтримки лівобережних козаків Я. Сомка і В. Золотаренка) та козацьке військо Ю. Хмельницького. Польські загони (полк М. Хлопицького і полк Р. А. Єльського) становили лише невелику частину війська українського гетьмана. Дарма І. Бабулін розглядає гетьманських "німців" у ролі "польського коронного контингенту" (с. 20-21): очевидним є те, що згадані у джерелах мушкетери і драгуни є не допомогою польського короля, а найманцями при війську Ю. Хмельницького (одне з джерел прямо говорить про перебіжчиків з коронної армії!) [10, с. 257-258].

По-друге, хоча Г. Ромодановський з Я. Сомком і прагнули зустрітися з основними силами Ю. Хмельницького, щоб розбити їх і притягти на свій бік старшину Правобережної України, бій біля переправи не став генеральною сутичкою, що призвела б до розгрому сил гетьмана. Сам Ю. Хмельницький, вся правобережна старшина та половина війська змогли переправитися через Дніпро, де продовжили боротьбу і навіть (за допомогою татар) розбили під Бужином сили московського воєводи М. Приклонського, які слідом з Ю. Хмельницьким прийшли на Правобережжя. До честі І. Бабуліна, він не обходить стороною долю російської армії після бою на переправі, розглядаючи її в останніх розділах книжки. Таким чином, значення перемоги Г. Ромодановського над козаками Ю. Хмельницького на лівому березі Дніпра у липні 1662 р. було цілковито знівельоване вже за місяць М. Приклонським.

Стає очевидним, що події під Каневом 1662 р. за своїми результатами не йдуть у жодне порівняння зі, скажімо, виграними московським військом битвами (причому, також за допомогою козаків) під Городком та під Вільном у 1655 р., не згадуючи про менш масштабні бої російсько-польської війни. То що ж змусило І. Бабуліна оголосити перемогу під Каневом найбільшою з-поміж інших?

Свою ідею "забутої перемоги" російської армії під Каневом І. Бабулін оприлюднив ще у 2012 році на українському воєнно-історичному інтернет-форумі [1]. Вже тоді ним були сформульовані постулати про "найбільш значний успіх московських військ" та нібито навмисне замовчування факту битви істориками СРСР, України і Російської Федерації (російськими і радянськими – "по причині ідеології «дружби народів»", українськими – бо, мовляв,

"не хочуть привертати зайвої уваги до важкої поразки козацького війська"). З тих пір автор здійснював дослідницьку роботу в заданому напрямку, результатом якої стала рецензована праця, опублікована у 2015 р., вочевидь, коли "ідеологія «дружби народів»" стала у Російській Федерації неактуальною. Отже, одну з причин перебільшення ролі канівського бою можна знайти у політичній доцільності – саме у тому, що суперником московського воєводи виступали не поляки, а "зрадники-козаки".

Інша причина лежить на поверхні – Канівська "забута перемога" є нічим іншим, як реваншем І. Бабуліна за Конотопську битву, яку він досліджував більш ретельно. Хоча у історії польсько-російської війни після 1659 р. можна відшукати кілька переможних для московського війська боїв (наприклад, під Пирогівкою чи під Глуховом у 1664), вони відбулися саме над коронним військом. Як бачимо, І. Бабуліну обов'язково слід було "покарати" переможців під Конотопом, тому як "найбільша перемога" і було обрано перемогу саме над козаками, тому й довелося автору захищати "пам'ять предків", хизуючись непересічною, але безрезультатною з військового погляду перемогою під Каневом. Чимале значення події на переправі мали лише для війська Ю. Хмельницького, який втратив особисту охорону у бою, третину війська під час переправи і довіру правобережного козацтва – як результат; у 1663 р. гетьман Ю. Хмельницький склав з себе повноваження. Проте на подальші події польсько-російської війни бій на переправі серйозно не вплинув. Невелике значення бою відбиває обмеженість джерельних даних про нього, що має наслідком малий обсяг дослідження І. Бабуліна (книжка має всього 88 сторінок; для порівняння, його ж праця про Конотоп з тієї самої серії має 400 сторінок) і вже згадане перенасичення тексту цитатами. В результаті, безперечно корисне і доволі скрупульозне дослідження кампанії російської армії 1662 р. в Україні перетворене самим автором на реванш за програні Конотоп 1659 р. та зведення рахунків з давно померлими "зрадниками".

Насамкінець, дамо слово самому автору: "Битва... не була "генеральною баталією", перемога союзників мала характер поодинокого успіху". Щоправда, писав він це не про події під Каневом, а про Конотопську битву [4, с. 141]. Чому очевидність застосування цього твердження до бою 1662 р. біля переправи не спала на думку самому І. Бабуліну – питання риторичне. Здається, до популярного у Російській Федерації жанру виправдання і применшення значення поразок "предків" (наприклад, битв під Оршею чи Конотопом) додався жанр перебільшення масштабів перемог, чого прикладом є рецензована праця. Причини бажання шукати у сивій давнині славних чинів "предків" і перемог зрозумілі. Проте нашому читачу, щоб запобігти спокусі слідування російській "моді", слід нагадати слова шведського дослідника Петера Енгльунда, викладені у передмові до російського видання його книжки про Полтавську битву 1709 р.: "Поразки нерідко представляють чи не більший інтерес, ніж перемоги. ...Перемоги часто схилиють до самозаспокоєння і консерватизму, тоді як невдачі підштовхують до зміни поглядів і розвитку. ...Можна сказати, що одних зі шляхів, що призвели до багатства і процвітання Швеції сьогодні, розпочався саме там, на рівнині під Полтавою" [12, с. 9].

Список використаних джерел

1. 350 лет Каневской битве [Електронний ресурс] // Military Ukraine. Воєнно-історичний форум. – Режим доступу: <http://forum.milua.org/viewtopic.php?f=4&t=16762>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 13.01.2017.

2. Бабулин И.Б. Борьба за Украину и битва под Конотопом (1658–1659 гг.) / И. Б. Бабулин. – М.: Фонд "Русские витязи", 2015. – 400 с.

3. Бабулин И.Б. Каневская битва 16 июля 1662 г. / И. Б. Бабулин. – М.: Фонд "Русские витязи", 2015. – 88 с.
4. Бабулин И.Б. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва / И. Б. Бабулин. – СПб: Общество памяти игуменни Таисии, 2009. – 168 с.
5. Бабулин И.Б. Ответ рецензенту (Таирова-Яковлева Т. Г. Рецензия на книгу: Бабулин И. Б. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва. СПб., 2009) [Электронный ресурс] / И. Б. Бабулин // История военного дела: исследования и источники. – 2014. – Т. IV. – С. 483-498. – Режим доступа: http://www.milhist.info/2014/03/13/babylin_3. – Назва з екрану. – Дата звернення: 13.01.2017.
6. Літвіненко Є. Гетьманат Юрія Хмельницького крізь призму німецької друкованої хроніки "Theatrum Europaeum" (XVII – початок XVIII ст.) / Є. Літвіненко // Київська старовина. – 2011. – № 1. – С. 110-122.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. – К.: Знання України, 1992. – 192 с.
8. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971. – 208 с.
9. Таирова-Яковлева Т. Г. Бабулин И.Б. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва // Петербургские славянские и балканские исследования / Т. Г. Таирова-Яковлева. – 2012. – № 2 (12). – С. 258-263.
10. Сокирко О. Гетьманські "німці": війська іноземного автораменту другої половини XVII – початку XVIII ст. / О. Г. Сокирко. // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2011. – Вип. 11. – С. 246-265.
11. Шурхало Д. Українська "якбитологія": Нариси альтернативної історії / Д. Шурхало. – Львів: Піраміда, 2007. – 318 с.
12. Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии / П. Энглунд. – М.: Новое литературное обозрение, 1995. – 288 с.

References

1. 350 let Kanevskoy bitve. *Military Ukraine. Voienno-istorychnyi forum* [Online]. Available from: <http://forum.milua.org/viewtopic.php?f=4&t=16762>. [Accessed: 13th January 2017].
2. BABULIN, I. B. (2015) *Borba za Ukrainu i bitva pod Konotopom (1658 – 1659 gg.)*. Moscow: Russkiye vitiazi.
3. BABULIN, I. B. (2015) *Kanevskaya bitva 16 iyulia 1662 g.* Moscow: Russkiye vitiazi.
4. BABULIN, I. B. (2009) *Knyaz' Semion Pozharskiy i Konotopskaya bitva*. Saint-Petersburg: Obshchestvo pamiati igumienii Taisii.
5. BABULIN, I. B. (2014) *Otvet retsenzentu. Istoriya voyennogo dela: issledovaniya i istochniki*. [Online] Vol. IV, 483-498 Available from: http://www.milhist.info/2014/03/13/babylin_3. [Accessed: 13th January 2017].
6. LITVINENKO, Ye. (2011) *Hetmanat Yurii Khmelnytskoho kriz pryzmu nimeckoyi drukovanoi khroniky "Theatrum Europaeum" (XVII – pochatok XVIII st.)*. Kyivska Starovyna, 1, 110-122.
7. *Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriya Hrabianky* (1992). Kyiv: Znannia Ukrainy.
8. *Litopys Samovydtzia* (1971). Kyiv: Naukova Dumka.
9. TAIROVA-YAKOVLEVA, T. G. (2012) Babulin I. B. Knyaz Semion Pozharskiy i Konotopskaya bitva. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2 (12), 258-263.
10. SOKYRKO, O. (2011) *Hetmanski "nimtsi": viiska inozemnoho avtoramentu druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII st.* *Ukrayina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. 11, 246–265.
11. SHURKHALO, D. (2007) *Ukrayins'ka "yakbytolohiya": narysy alternatyvnoyi istorii*. Lviv: Piramida.
12. ENGLUND, P. (1995) *Poltava. Rasskaz o gibeli odnoy armii*. Moscow: Novoye literaturnoye oborzeniye.

Надійшла до редколегії 15.02.17

A. Papakin, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

A REVENGE OF THE RUSSIAN HISTORIOGRAPHY: KANIV 1662 REVIEW OF THE BOOK:

Babulin, I. B. (2015) Kaniv Battle of 16 July 1662. Moscow: Fond "Russkie Vitiazi"

We review a monograph published in 2015 in Moscow by Igor Babulin. It deals with an episode of the Russo-Polish War of 1654–1667, held in Ukraine during the Ruin in the times of Hetman Yuri Khmelnytsky. The reviewed publication contains a number of controversial statements, which are analyzed in this review. Attention is drawn to the politicization of the author and his distorted assessment of past events. It's important to bring under question the author's position on the battle between Moscow State and the Cossack army, led by Yuri Khmelnytsky, in Kaniv in 1662 as the biggest victory in the Russo-Polish War of 1654–1667. We analyze the reasons of exaggerating the importance of the victory of Russian troops in Kaniv in 1662.

Keywords: review, Russo-Polish War of 1654–1667, Ruin, Yuri Khmelnytsky, Moscow State, Cossacks.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1(132)

Редактор англійського тексту С. Ковбасюк
Технічний редактор В. Павлов

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,1. Наклад 300. Зам. № 217-8432.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № I-1.
Підписано до друку 01.12.17

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02